ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DEL'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

ТОМ — XXVI — VOLUME

Серія економічна, книга 6. — Serja ekonomiczna, zeszyt 6. — Série économique, livraison 6.

В. САДОВСЬКИЙ

РОБОЧА СИЛА
В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

W. SADOWSKI

ROBOCIZNA W GOSPODARSTWIE ROLNEM UKRAINY

V. SADOVSKI

LA MAIN D'OEUVRE AGRICOLE EN UKRAINE

ВАРШАВА 1935 WARSZAWA

Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego.

Tom I. Serja statystyczna, zeszyt 1. Ludność ukraińska Z. S. R. R. Rozprawy T. Olesiewicza, O. Pytela, W. Sadowskiego i O. Czubenki. Cena zł. 6.

Tom II. Serja statystyczna, zeszyt 2. Tymoteusz Olesiewicz. Tablice statystyczne ludności ukraińskiej Z. S. R. R. według spisu 17 grudnia 1926 roku. Cena zł. 20.

Tom III. Serja ekonomiczna, zeszyt 1. E. Głowiński, K. Maciejewicz, W. Sadowski. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Cena zł. 6.

Tom IV. Serja filologiczna, zeszyt 1. Dr. Konstantyn Czechowicz. Aleksander Potebnia. Ukraiński myśliciel-lingwista. Cena zł. 6.

Tom V. Serja prawnicza, zeszyt 1. Prof. A. Łotocki. Ukraińskie źródła prawa kościelnego. Cena zł. 12.

Tom VI Serja pamiętników, zeszyt 1. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Cena zł. 8.

Tom VII. Serja ekonomiczna, zeszyt 2. W. Sadowski. Praca w Ukrainie Radzieckiej. Cena zł. 6.

Tom VIII. Serja pamiętników, zeszyt 2. Wspomnienia. L. Wasilewski, M. Galin, S. Stempowski, A. Topczybaszy, Tabouis. Cena zł. 6.

Tom IX. Serja podręczników, zeszyt 1. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. I (do połowy wieku XVII). Cena zł. 8.

Tom X. Serja filologiczna, zeszyt 2. Dr. Mikołaj Puszkar. Najmłodsza palatalizacja spółgłosek w języku ukraińskim. Cena zł. 5.

Tom XI. Serja ekonomiczna, zeszyt 3. I. Iwasiuk. Spółdzielczość kredytowa w Ukrainie. Cena 5 zł.

Tom XII. Serja pamiętników, zeszyt 3. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część II. Cena 15 zł.

Tom XIII. Serja historyczna, zeszyt 1. A. Docenko. Wyprawa zimowa r. 1920. Cena zł. 15.

Tom XIV. Serja filologiczna, zeszyt 3. Iwan Ziłyński. Mapa dialektów ukraińskich z objaśnieniami. Cena zł. 2·50.

Tom XV. Serja historyczna, zeszyt 2. Wojna Ukraińsko-moskiewska 1920 r. Część I. Operacyjne dokumenty Sztabu Armji Ukraińskiej Republiki Ludowej. Pod redakcją generała W. Salskiego, zestawił generał P. Szandruk. Cena zł. 15.

Tom XVI. Serja prawnicza, zeszyt 2. Prof. A. Łotocki. Autokefalja, Tom I. Cena zł. 8.

Tom XVII. Serja historyczna, zeszyt 3. Djarjusz hetmana Orlyka. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz. Cena zł. 6.

Tom XVIII. Serja podręczników, zeszyt 2. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. II. Cena 12 zł.

Tom XIX. Serja prawnicza, zeszyt 3. Prof. A. Jakowliw. Traktaty ukraińsko-moskiewskie w XVII — XVIII st. Cena zł. 8.

Tom XX. Serja ekonomiczna, zeszyt 4. Prof. inż. I. Szowheniw. Gospodarstwo wodne w dorzeczu Dniepru na Ukrainie. Cena 4 zł.

Tom XXI. Serja pamiętników, zeszyt 4. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część III. Cena 15 zł.

Tom XXII. Serja pedagogiczna, zeszyt 1. S. Siropołko. Oświata publiczna na Ukrainie Sowieckiej. Cena 10 zł.

Tom XXIII. Serja ekonomiczna, zeszyt 5. Prof. W. Iwanys. Gospodarstwo energetyczne Ukrainy i Północnego Kaukazu. Cena zł. 5.

Tom XXIV. Serja filozoficzna, zeszyt 1. Prof. D. Czyżewski. Filozofja H. S. Skoworody. Cena zł. 8.

Tom XXV. Serja historji literatury, zeszyt 1. S. Smal-Stocki. T. Szewczenko. Interpretacje. Cena zł. 10.

Tom XXVI. Serja ekonomiczna, zeszyt 6. W. Sadowski. Robocizna w gospodarstwie rolnem Ukrainy. Cena 6 zł.

Tom XXVII. Serja ekonomiczna, zeszyt 7. B. Iwanicki. Lasy i gospodarka leśna na Ukrainie. Tom II (w druku).

Tom XXVIII. Serja prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 1. Leon Wasilewski. Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe (w języku polskim). Cena zł. 5.

Warszawa, Służewska 7, m. 4

УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
Z UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
AUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — XXVI — VOLUME

Серія економічна, книга 6. — Serja ekonomiczna, zeszyt 6. — Série économique, livraison 6.

В. САДОВСЬКИЙ

РОБОЧА СИЛА

В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

ВАРШАВА 1935 WARSZAWA

Редагує: секретар,
проф. Роман Смаль-Стоцький

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка у Львові Чарнецького 26

Тема, якій присвячено нашу працю, вимагає певних узасаднень і пояснень.

З приводу неї може повстати питання про можливість і доцільність виділення проблеми про робочу силу в українському сільському господарстві з загальної проблеми про найману працю в українському народньому господарстві.

Для того, щоб довести законність і необхідність такого відокремлення, нам досить послатись на відповідну літературу. Процес розвитку сільського господарства й промисловости, в звязку з цим і стан робочої сили тут і там має такі специфічні риси й специфічний характер, що відокремлене трактування проблеми праці в сільському господарстві й промисловості користується в відповідних дослідах західньо-европейської економіки повним правом громадянства. Тим більш це відокремлення має підстави для наших українських умов. Відокремленість розвитку промисловости у нас висловлена різче, ніж у якійсь иншій країні; в звязку з цим процес оформлення й розвитку робітництва в українській промисловості й українському сільському господарстві має цілу низку своєрідних характеристичних рис, які вимагають роздільного трактування одної й другої теми. Скажемо більше. Ми схиляємось до тої думки, що загальна проблема про становище найманої праці на Україні при теперішньому рівні оформлення робітничої кляси ледве чи може бути чимсь більшим, як механічним поєднанням двох самостійних тем.

Можливі дві методи трактування проблеми про становище робочої сили в сільському господарстві. Її можна досліджувати, як проблему соціяльно-політичну, відсуваючи на задній плян моменти народньо-господарського порядку. Можна, з другого боку, при вивченні цієї проблеми, не забуваючи про її соціяльно-політичний бік, висувати на перший плян умови й стан розвитку сільського господарства, з якими звязане становище робочої сили. В нашій праці ми даємо нарис становища робочої сили в сільському господарстві України, звертаючи в першу чергу увагу

на його народньо-господарський бік, досліджуючи це становище на ґрунті й у звязку з умовами розвитку сільського господарства. Очевидно, що це наше трактування не означає, що ми хочемо лишити без жадної уваги соціяльно-політичний бік питання. Проте думаємо ми, що при розгляді становища робочої сили в сільському господарстві основна увага мусить належати тим народньо-господарським обставинам, які впливали на нього; тільки при встановленні й виясненні цих обставин дістаємо змогу намітити певні практичні заходи й шляхи для урегулювання становища робочої сили й перевести оцінку тих кроків у цьому напрямі, які були зроблені до цього часу. Адже можливість переведення кожної програми в обсягу соціяльної політики залежить не від того, оскільки вона відповідає нашому почуттю соціяльної справедливости, и від того, чи відповідає вона існуючим у даний момент народньо-господарським обставинам.

Відповідно до цих завдань наша праця розбивається на три основні частини, достосовуючися до тих етапів розвитку, які переходило сільське господарство, а з ним і робоча в ньому сила. Вільно наймана праця в сільському господарстві почала вживатися в міру того, як виникали тут капіталістичні відносини — в умовах розвитку капіталізму в сільському господарстві складаються ті обставини, якими визначалось і становище робочої сили. Аналіза й розгляд становища сільсько-господарських робітників у період капіталістичних відносин при існуванні великого поміщицького господарства в сільському господарстві, який хронольогічно визначається грубо датами 1861—1916 років, творить зміст першого розділу нашої праці.

Велике капіталістичне господарство в результаті подій 1917—1920 років на Україні було зліквідоване; головною складовою частиною сільського господарства стало дрібне селянське господарство. Цей період охоплює роки 1917—1929, і розгляд відносин і становища найманої робочої сили в цей період становить зміст другого розділу нашої праці. Само собою, обєднання періоду 1917—1929 років в одному розділі до певної міри механічне; ріжноманітність становища в сільському господарстві в ці бурхливі роки вимагала б детальнішої періодизації; проте вимоги розмірів роботи, з одного боку, й наявність певних спільних рис за всі ці роки як у становищі сільського господарства, так і в становищі найманої робочої сили привели до необхідности обєднати цілий цей період в одному розділі.

Третій розділ змагається освітлити те становище, в якому опинилося сільське господарство й робоча сила в ньому в сучасний

період, коли основною господарською формою в сільсько-господарському виробництві стає колхоз. Ми вживаємо виразу — змагається освітлити — через те, що знаємо, що дати узагальнюючий образ цього періоду, як періоду сучасного й ще незакінченого, завдання нелегке і звязане з цілим рядом труднощів.

Ці три основні розділи роботи доповнюються четвертим, завершуючим. Необхідність урегулювання становища робочої сили в звязку з положенням сільського господарства висуває на порядок денний цілу низку проблем. У четвертому розділі переводиться спроба виділення цих проблем і намічення тих способів, які б дали змогу їх розвязати.

Окремі розділи нашої праці трактуються з неоднаковою докладністю; автор уважав, що головний інтерес мають ті питання, які звязані з сучасним станом найманої праці в сільському господарстві; через те він намагався бути як найконспективнішим у тих частинах, що мають історичний характер, і докладнішим там, де йде мова про питання, що мають інтерес сучасности.

Для нас ясно, що наша праця, писана в еміграційних умовах, не може претендувати на повноту й вичерпання матеріялу. Дозволяємо собі проте все таки думати, що в тому стані, в якому знаходиться справа розроблення проблеми про найману працю в українському сільському господарстві, наша робота не буде цілком зайва.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

Початок уживання вільної найманої праці в сільському господарстві. — Стан сільського господарства й умови, що визначали попит на робочу силу. — Обставини, що визначали подачу робої сили. — Кадри зайвої робочої сили на селі. — Постачання робочої сили ріжними маєтковими ґрупами селянства. — Попит на робочу силу в ріжних ґрупах господарств. — Попис на робочу силу в окремих районах. — Зайшлі й місцеві с.-г. робітники. — Кількість с.-г. робітників. — Умови наймання й праці. — Заробітна платня. — Рух с.-г. робіткиків. — Законодавство. — Громадська думка і пробема с.-г. робітників.

Ті умови, що визначають становище найманої сили в сільському господарстві, можна схематично поділити на дві ґрупи: умови, що звязані з попитом на робочу силу, й умови, що звязані з її подачею.

При цій схематизації в першій ґрупі умов належить спинитися над розглядом насамперед стану сільського господарства, виділивши в ньому ті моменти, які визначають розміри попиту на робочі руки і його зміни. В другій ґрупі умов будуть підлягати розгляду обставини, звязані з утворенням і виділенням тих кадрів, з яких формуються сільсько-господарські робітники, й з процесами оформлення їх, оскільки це має місце, в окрему соціяльну ґрупу.

Приступаючи до рзгляду тих умов, які визначають попит на робочу силу, спинимося спочатку на питанні хронольоґічного характеру. Саме, спробуємо насамперед відповісти на питання, яким моментом чи яким періодом датується створення в нашому сільському господарстві тих умов, при яких воно почало заявляти попит на вільну найману працю.

Перехід до системи сільського господарства, збудованої на вільній найманій праці, датується, очевидно, часом ліквідації кріпацтва, — 1861 роком, але так само очевидно, що скасування кріпацтва було лише зафіксуванням відносин, які в житті почали складатися значно раніше. Час, коли саме почали складатися в сільському господарстві відносини, збудовані на використанні вільної робочої сили, може бути встановлений лише приблизно. При цьому треба розріжняти умови розвитку сільського господарства в районі старшої української кольонізації — на Правобережжі й Лівобережжі — і в новозаселеному українському Степу. На Правобережжі й Лівобережжі вже існувала система сільського господарства, збудована передовсім на використанні кріпацької праці, отже, новій системі, збудованій на пристосованні вільної найманої праці, довелося прокладати шлях у боротьбі з обставинами, вже утвореними попереднім розвитком. Инакше справа стояла в новозаселеному Степу, де доводилося будувати сільське господар-

ство наново, де кріпацькі традиції могли вкоренитися в значно менших розмірах, ніж у районах старшої української кольонізації. В звязку з цим поширення вільної найманої праці в Степу набрало значніших розмірів і швидчого темпу, ніж у районах старшого заселення. Правда, в районах старшого заселення, в звязку з порівнюючи пізнім переведенням їх уніфікації з імперією, кріпацькі відносини так само ніколи не набирали таких розмірів і такого поширення, як то мало місце в російських центральних ґуберніях; через те систему поміщицького кріпацького господарства тут не треба уявляти собі, як збудовану цілком і виключно на кріпацькій примусовій праці. Проте розміри й темпи поширення вільної найманої праці, як симптом переходу до нових господарських форм, позначилися насам перед і в більших розмірах у новозаселеному Степу.

Відомості про відхід на сільсько-господарські роботи до Степової України йдуть із кінця XVIII віку. З опису Тульської ґуберніі з початку XIX віку видко, що з цієї ґуберніі відходили заробітчани до Таврії й Катеринославщини[1]). Про структуру сільського господарства в українському Степу дає уявлення стаття В. Шостака „Работа барщиной и наймом в Херсонской губерніи"", надрукована в 1848 р. в „Запискахъ Общества сельскаго хозяйства Южной Россіи" на 1848 г. (№ 5, ст. 288—290)[2]). „Років двадцять або двадцять пять тому майже всі господарства південного краю працювали найманою силою; леґіони робітників, не турбуючися про паспорти, вільно мандрували по степах полудневого краю, наймаючися там, де платили більше. Ці часи минули нині без повороту й тепер Поділля й Київщина нам часом постачають робітників, але це крапля в морі й їх ледве вистачає для тих господарств, які, не маючи рук, мусять платити великі грощі, що не відповідають ані ціні продуктів, ані витворчій силі землі". Щодо стану господарства на 1848 р., то його характеризується так: „Маєтків, що працюють лише панщиною, багато в північній частині ґуберніі; в полудневій — господарства вживають одного й другого способу з перевагою вільної праці. Є багато великих господарств, збудованих на самій-но вільній праці, цілком без панщини; є також один із кращих маєтків під формою „Пектета", яким кермує п. Бомон коло скарбового села Сігавка (Олександрівка); там десять або дванадцять тисяч десятин і ні одної душі кріпаків — ціле величезне господарство приводиться в рух виключно за допомогою вільної праці".

Відомості про значніше поширення найманої праці в сільському господарстві Правобережжя й Лівобережжя є трохи пізнішої дати[3]). Про існування на Харківщині великих купецьких господарств, збудованих на вільній найманій праці, в тридцятих роках XIX віку говорить Гакстгаузен[4]).

Про наймання на с.-г. роботи в сорокових роках XIX віку на Київщині в „Статистическомъ описаніи Кіевской губ.", виданім І. Фундуклеєм, ми знаходимо такі згадки: „Навряд чи одно з трьох селянських госпо-

---

[1]) Топографическое описаніе Тульской губерніи 1803 г., цит. у В. Семевскаго: По поводу статьи Г. Рожкова, „Русская Мысль" 1902, № 4.

[2]) Цитов. у Семевського.

[3]) И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накапуне освобожденія их, Ленинград, 1925, ст. 169.

[4]) Дані про вживання взагалі вільної найманої праці в сільському господарстві Лівобережжя ми стрічаємо вже в матеріялах румянцівського перепису.

дарств має худобу й займається справжнім хліборобством. Повстає тепер питання: з чого живуть господарства піші, городники й бобилі, що становлять у всіх маєтках більш 700.000 душ обох полів. Головні засоби для існування селян, що не займаються хліборобством, полягають у найманні за рокових робітників у поміщиків і заможних селян, у поденних сільських роботах: косінні, жатті, молотінні хліба й т. д., у виконанні певних сільських урядів, праці на фабриках, маєтках, на задільній платі, майстерствах ріжного роду, лісових промислах, найманні за робітників на судна й т. и....“ „Ріжноманітне господарство поміщиків і заможних селян-хліборобів дає біднішим селянам багато засобів знайти для себе прожиток, не залишаючи свого дому. Перше місце між цими засобами займає наймання на деякі польові роботи при недостачі для них рук кріпаків або власної родини тяглих селян...“[5]). Заможні селяни наймають робітників із бідних родин за плату від 4 до 8 крб. сріблом річно, на своїх харчах і, згідна з умовою, дають частину одежі“[6]). Згадується також про поширення найманої праці при обрібці буряків: „поління в багатьох маєтках наполовину переводиться панщиною, а другу половину за гроші, але є маєтки, де всі роботи на плянтаціях переводять свої селяни панщиною. В Смілянському маєтку, навпаки, всі роботи переводяться за готові гроші й вираховану суму за поління, копання й перевіз буряків на завод дійсно видано на руки робітникам свого й инших маєтків, що юрбами приходять на весні й в-осени“[7]).

Велике значіння для поширення вживання в сільському господарстві вільної найманої праці мало на Україні заведення цукроварської промисловости, звязаної з початком культури цукрового буряка. В. Семевський цитує з київських записок Самаріна такий устуи[8]): „Ще до заведення інвентарів (інвентарі були на Правобережжі заведені в роках 1846—48) обрібка буряків викликала великий попит на вільну працю, піднесла її вартість і навчила поміщиків її поважати. Раніш найняти чужого втікача-кріпака вважалося нечесною справою; тепер усі це роблять із необхідности й ніхто не скаржиться. Поміщики, що обробляють буряки, закликають бабів із сусідніх сіл; вони приходять тисячами й умовляються про ціну. Инші їх відбивають обіцянками вищої платні. Розпочинають торгуватися, про панщину нема й згадки“.

Спеціяльна урядова комісія, що переводила в кінці сорокових років обслідування сільсько-господарської частини цукрової промисловости й обїхала великий район із поширенням культури буряків, у своїй доповіді зазначає: „Більш поширений спосіб обробляти буряки є мішаний, себто ті роботи, на які вистачає кріпацьких рук, виконуються панщиною, решту поповнюють найманими робітниками. Останніх надто вживають для поління й копання, для робіт найвартніших, таких, що потрібують найбільшої кількости рук“[9]. Про чернігівську й полтавську ґубернії, де переважали цукроварні сільсько-господарського типу, зазначена комісія каже: „ на панських ланах обробляють буряки переважно панщиною і, коли не стає рук, най-

[5]) Статистическое описаніе Кіевской губ., изд. Фундуклеемъ, СПБ, 1852, ч. II, ст. 326, 327.

[6]) Там же, ч. III, ст. 300.

[7]) Там же, ч. II, ст. 143.

[8]) В. Семевскій, Крестьянскій вопросъ въ Россіи въ XVIII и первой половинѣ XIX вѣка. СПБ, 1888, т. II, ст. 509.

мають робітників для поління й прибирання. Оброблення бурякових плянтацій найманою працею трапляється рідко". Ширше було пристосування найманої праці на Київщині, де переважали цукроварні комерційного типу; про неї комісія зазначає: „деякі господарі вважають за вигідніше обробляти буряки найманою силою й платити найманим робітникам удвоє проти того, що коштує панщина[9]).

Таким чином початки вживання в ширших розмірах найманої праці в українському сільському господарстві сягають ще до часів кріпацтва, до кінця XVIII і початку XIX віку, при чому більше пристосування наймана праця знаходить у сільському господарстві Степу й Правобережжя, менше на Лівобережжі. Скасування кріпацтва лише поглибило й інтенсифікувало ті процеси, що їх розвиток набрав досить значних розмірів іще за кріпацького господарства.

Стоїть цей факт у звязку з тим, що вже в другій четвертині XIX віку починають зазначатись основні контури тих явищ у нашому сільському господарстві, які становлять його характеристичну особливість аж до подій европейської війни й революції, а саме: експортово-збіжевий характер сільського господарства Степу й буряково-пшеничний напрям сільського господарства Правобережжя. Процес утворення й розвитку попиту на робочу силу, а заразом процес формування й виділення українського сільськогосподарського робітництва стоїть у тісному й нерозривному звязку з тенденціями й характером розвитку нашого сільського господарства, передовсім із тими двома основними моментами, що їх ми зазначили вище.

Очевидно, в наше завдання не може входити докладний нарис історії розвитку українського сільського господарства. Це завдання окремої монографії. Але при звязаності й взаємній залежності процесів розвитку попиту на робочу силу й загального розвитку сільського господарства обминути цілком цю історію неможливо.

Напрям розвитку сільського господарства для нашої теми важливий, бо з ним звязаний розмір і характер попиту на робочу силу, що ним обумовлений. Розширення сільського господарства визначає одночасно збільшення попиту на робочу силу. Його структура впливає на характер цього попиту. Найважливіші для нас ті обставини, що впливають на розподіл між попитом на постійну робочу силу й сезонову робочу силу. Сезоновість попиту на робочу силу тісно знязана з основними особливостями сільсько-господарської продукції, але при певній структурі сільського господарства ця сезоновість може виявлятися різче, при иншій — менше виразно. Екстенсивна структура сільського господарства при одноманітному складі культур, серед яких переважають зернові, при обмеженому вживанні машин веде до максимальної диспропорції між сезоновим і постійним попитом на робочу силу; сільсько-господарські підприємства цього типу, вимагаючи дуже багато робочих сил підчас жнив, в инший час потрібують мінімум робочої сили. Для них існує потреба в значних кадрах робочої сили переміннаго складу й в дуже обмежених кадрах постійного складу. Інтенсифікація господарства в загальному веде до зменшення диспропорції між сезоновим і постійним попитом. Різноманітніший склад культур, праця коло яких переводиться довший час, веде до того, що концентрація попиту протягом дуже обмеженого часу,

[9]) Цит. у В. Воблого: Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловости. Т. І., вип. II, ст. 11, Київ 1928.

яка має місце в підприємствах екстенсивного типу, до певних меж усувається; так само зменшуються розміри цього попиту в звязку з заступленням людської праці працею машин. Але оскільки інтенсифікація господарства означає впровадження в сівооборот нових працемістких культур, оскільки вона веде до того, що сільсько-господарське підприємство починає звертати увагу на поширення скотарства в його інтенсивних формах, при ослабленні сезонового попиту зростає попит на постійну робочу силу. При зменшенні потреби в кадрах перемінного складу зростає потреба в постійних кадрах. При цьому значінні характеру й розміру попиту на робочу силу не можемо ми не подати схематичного нарису розвитку українського сільського господарства, виділяючи в ньому передовсім ті моменти, які повязані з нашим основним завданням.

В тих умовах, в яких знаходилась Україна, розвиток сільського господарства міг базуватися лише на зовнішніх західньо-европейських ринках, звязок з якими давали морські шляхи. Незначний розвиток міст і міського життя, їх мала кількість визначали мінімальну місткість внутрішнього ринку й не давали можливости створити з нього базу для поширення й розвитку сільського господарства. Ілюстрацією невеликих розмірів внутрішнього попиту на с.-г. продукти можуть бути обрахунки, які наводяться в „Статистическом описаніі Кіевской губерніі“, про попит на с.-г. продукти в найбільшому українському міському центрі — Київі — в 1846 р. Число споживачів с.-г. продуктів у тому році визначається лише в 56.000 душ; це число складається з постійних мешканців Київа, яких тоді було до 50.000, і з осіб, які перебували в місті тимчасово; це число кругло обраховувалося в шість тисяч. Але разом із тим тоді в числі споживаних київськими мешканцями с.-г. продуктів були деякі продукти власного виробу самих киян, „що виробляли на міських і власних рільних і сіножатніх землях, чим особливо займалися мешканці передмістя Курінівського, Преорського і Звіринецького“[10]).

Слаба залюдненість і низький господарський розвиток територій, положених на схід від України, й відсутність зручнішої з ними комунікації не могли створити можливостей для розвитку експорту в цьому напрямі. Тою базою, яка дала б імпульс для розвитку сільського господарства, міг бути лише західньо-европейський ринок, оскільки з ним існувало дешеве сполучення, за тих часів таким сполученням було лише морське. На базі західньо-европейського попиту, скермованого через балтійські порти, розпочався в широких розмірах розвиток сільського господарства й поширення української кольонізації перед козацькими війнами на Правобережжі. Історичні події цей розвиток припинили, торговельні звязки з портами Балтійського моря було перервано. Наступає в українському господарському житті період довгого регресу й занепаду. База для нового етапу господарського розвитку складається в міру того, як Україна одержує доступ до берегів Чорного моря. У російських авторів є тенденція прибільшувати роль російського уряду й російської військової сили в опануванні чорноморського побережжя. Належиться через те підкреслити, що закріплення результатів військової акції російського уряду, яке й дало лише можливість імперії твердою ногою стати на чорноморському побережжі, є наслідком стихійного руху українських народніх мас, широкої стихійної української коль-

[10]) Статист. опис. Кіевск. губ., ч. I, ст. 361.

нізації незайманих просторів Степу. Ця колонізація відбувалася не лише без піддержки російського уряду, але при виразних з його боку перешкодах; встановлюючи й поглиблюючи режим кріпацтва на Правобережжі й Лівобережжі, російська влада тим самим звязувала й обмежувала розміри й можливості українського кольонізаційного руху. Не зважаючи на всі перешкоди й труднощі, заселення Степу посувалось і йшло вперед. Поволі, що за кріпацтва створилися тут можливості для розвитку сільського господарства. Початок у ширших розмірах експорту через чорноморські порти, утворюючи можливості для розвитку сільського господарства, підпорядкував своєму впливу не лише сільське господарство Степу, але й сільське господарство полудневих частин Правобережжя й Лівобережжя. Маючи своєю базою закордонний ринок, українське сільське госпдарство мусіло в своїй структурі пристосовуватися до тої конюнктури, яка на цьому ринку утворювалася. Період, коли український експорт значно розвинувся й набрав тих розмірів, які він мав на початку XX віку, майже цілком покривається з періодом падаючих збіжевих цін, з загостреною конкуренцією американського збіжжя. При цих умовах українське сільське господарство, передовсім господарство Степу, мусіло поширюватись і розвиватись як господарство екстенсивного зернового типу. Розвиток ішов шляхом використання цілинних незайманих земель — звідси інтенсивний аж до початку XX віку зріст посівної площі. Пристосування до потреб ринку вело до величезної переваги серед культивованих рослин — рослин зернових.

Трохи відмінну картину уявляють відносини в тій частині України, де розвинулося цукроварство. Культура цукрових буряків ставила вимогу загальної реорганізації господарства в бік його інтенсифікації. В звязку з цим у цукроварському районі, передовсім на Правобережжі, поволі створилося господарство досить значного ступня інтенсивности з менш яскраво висловленим зерновим характером. Зявляються там посіви трав і технічних рослин, заводяться й досконаліші системи сівообороту, поширюється скотарство в інтенсивніших формах.

Намічені нами два райони включають у себе більшу частину території України, проте не охоплюють її цілу. Поза межами їх лишається Полісся й північна частина українського Лісостепу, де тяжіння до чорноморсько-озівських портів виявлялося найслабше й найменше відбивалося на структурі господарства. Проте ця частина з сільським господарством малої міці відограваля якраз найменшу ролю в попиті на робочу силу. Отже, спинятися для наших цілей на цій частині української території не уявляє більшого інтересу.

Ілюструємо сказане нами вище низкою статистичних даних. Площа, що знаходилася в сільсько-господарській експлуатації, до початку XX віку на Україні зростала такими темпами:[11])

[11]) Н. Огановский, Очерки по экон. геогр. СССР, Москва 1924, ст. 158.

Райони	Рілля в тис. десятин		Ріжниця в % %	Посівна площа в тис.дес. (опріч кор. трав і бур.)		Ріжниця в % %
	1860	1887		1887	1900	
Правобережжя .	6872	7743	+ 13	5028	5143	+ 2
Лівобережжя . .	6900	9052	+ 31	5604	5615	+ 0
Степ	10774	21272	+ 38	12079	14498	+ 20

Перед у зрості площі, що перебуває в сільсько-господарській експлуатації, ввесь час веде Степ із своїми запасами вільних земель; в останні десятиліття XIX віку зріст посівної площі на Правобережжі й Лівобережжі, де можливості екстенсивного її поширення вичерпані, припиняється майже цілком. Про те, що зріст посівної площі йшов шляхом поширення екстенсивних систем господарства, вказують дані, обраховані проф. Челінцевим для кінця 1900 р.; вони свідчать про найбільшу екстенсивність господарства саме в Степу, районі найзначнішого поширення посівної площі. Ці дані такі:[12])

	Таврія	Херсонщина	Полтавщина	Поділля
Густота людности хлібороб. населення на 1 вер. хлібороб. площі	32,4	43.3	85.0	114,4
Затрата робочих днів на 1 дес. господарства	15,3	8.3	18.7	21,7
Прибуток на 1 десят. господарства	18,2	24 7	30,6	41,7
Прибуток від скотарства	4.4	6,4	10,4	17,9

Про ту саму екстенсивність розвитку господарства свідчить факт. що в Степу засіви зернового збіжжя зростали значно інтенсивніше, ніж, поширювалася посівна площа взагалі. Це торкається насамперед засівів пшениці й ячменю. Зріст засівів цих двох збіж дає такий образ:[13])

Посівна площа ячменю						
Ґубернії	Посівна площа в тисячах десятин		% % зросту до пятиріччя 1889-93 рр.			
	1889—1893	1909—1912	1894—1898	1899—1903	1904—1908	1909—1912
Катеринославська	443	1006	49,4	72,2	108,6	127,1
Херсонська . . .	615	1208	21,6	31,2	59,5	96,4
Таврійська . . .	407	790	52,6	81,3	88,7	94,1

[12]) Челинцевъ, Состояніе и развитіе русскаго сельскаго хозяйства. Харьков, 1918.
[13]) Трахтенберг, Пос. площади Южн. Рос.

Посівна площа пшениці						
Губернії	Посівна площа в тисячах десятин		%% зросту до пятиріччя 1889-1893 рр.			
	1889—1893	1909—1912	1894—1898	1899—1903	1904—1908	1909—1912
Катеринославська	945	1687	27,0	49,9	69,0	78,5
Херсонська . . .	1584	2135	14,6	24.6	32,5	34.8
Таврійська .	917	1343	23,1	36,3	43,9	46.5

Про ріжницю в структурі господарства свідчать дані щодо розмірів урожайности в окремих українських районах. Наводимо їх окремо для поміщицьких і для селянських господарств:

Середній урожай з десятини в пудах на поміщицьких землях:[14])

Райони	1860 рр.	1870 рр.	1880 рр.	1890 рр.
Правобережжя . . .	35	40	49	56
Лівобережжя	25	29	41	48
Степ	25	27	35	43

Середній урожай з десятини в пудах на селянських землях:[15])

Райони	1860 рр.	1870 рр.	1880 рр.	1890 рр.
Правобережжя . .	31	36	44	48
Лівобережжя	25	28	32	39
Степ	20	21	28	34

Наведені дані виділяють яскраво Степ, як район найнижчих урожаїв — район найекстенсивнішого хліборобства. Степу протистоїть Правобережжя, де інтенсивність господарства, оскільки вона знаходить вислів у висоті урожаю, є значно вища. Своєрідне становище Правобережжя та його перехід до інтенсивнішого господарства виявляється з даних про поширення в цьому районі засівів цукрового буряка й травосівби. Дані про посівну площу під цукровим буряком такі:[16])

Кількість десятин під плянтаціями				
Райони	1881—2 р.	1885—6 р.	1891—2 р.	1894—5 р.
Правобережжя	122.518	164 517	146.382	164.703
Лівобережжя . .	30.910	44.440	52.255	50.499
Степ	—	2.095	—	—
Україна	153.428	211.052	198.637	215.202

[14]) Воблий. Нар. з істор. рос.-укр. цукро-бур. пром. т. II, ст. 15.
[15]) Воблий т. II. ст. 36.
[16]) Відом. „Ежегод. Мин. Фин.“ і „отчетовъ департ. неокл. сборовъ“. Цит. за Воблим.

Щодо поширення на Україні травосівби, то дані про це дає анкета, переведена департаментом хліборобства в 1899 р.[17]). Згідно з даними цієї анкети у Степу травосівба була розвинена дуже слабо. В цей час у східній частині культури трав почали заводити лише в останні роки по деяких поміщицьких господарствах, як спробу. В західній частині Степу правильна культура трав установилася в більш-менш широких розмірах в небагатьох економіях тільки з 1891—93 років. Натомість на Правобережжі, за даними анкети, травосівба по поміщицьких господарствах поширилась віддавна. На Поділлі про її поширення у декого з більших поміщиків можна говорити з 70 років. На Волині, за даними анкети, її стали запроваджувати перед 20—25 роками. Проте травосівба обмежується переважно на поміщицьке господарство. Селяни сіють трави розмірно рідко й небагато. На Лівобережжі культура трав була розвинена менше, при тому майже виключно на поміщицьких господарствах.

Так само виділяється Правобережжя щодо вживання штучних угноєнь, машин і вдосконаленого сільсько-господарського знаряддя. Всіма прикметами структури свого сільського господарства свідчить воно про наявність тут більшого ступня інтенсивности. Лівобережжя стоїть далеко позаду від нього, а Степ характеризується виразними екстенсивними формами господарства.

Загальну структуру сільського господарства України доводиться означувати, виходячи з структури господарства в Степу, а не на Правобережжі. Не можна ігнорувати того факту, що Степ давав головну масу лишків основних торговельних культур і що таким чином ціни на українське збіжжя на світовому ринку формувались, достосовуючися саме до умов виробництва в Степу.

Поширення інтенсивних систем господарства гальмувалось як відсутністю сільсько-господарського кредиту й недостачею капіталів, потрібних для переходу інтенсивніших форм господарювання, так і конкуренцією дрібних селянських господарств продовольчого типу з низьким рівнем потреб, які могли викидати збіжжя на ринок по знижених цінах і які утруднювали існування інтенсивніших капіталістичних господарств.

Ця структура українського сільського господарства визначала характер попиту на робочу силу. Цей попит був передовсім сезоновий, літній попит. Він змінювався не тільки по місяцях, а й по роках, залежно від розмірів урожаю; оскільки в звязку з екстенсивністю господарства, а спеціяльно з засушливістю в Степу, вагання урожаїв від року до року були дуже значні, зміни розміру попиту й на літні сезонові роботи були великі; рівняючи з розмірами попиту на сезонову працю, попит на постійних с. г. робітників був дуже обмежений. Набрав він значніших розмірів лише в районі найінтенсивнішого господарства — на Правобережжі. Так уклалися відносини щодо попиту на найману працю в сільському господарстві. Як бачимо, вони в дуже малому ступні сприяли попитові на постійні кадри робочої сили, ведучи до максимальної концентрації попиту в період літніх польових робіт.

---

[17]) Сельск.-хоз. статист. свѣдѣнія по мат. от. хлз. В. XII. Состояніе тровосѣянія въ Россіи. СПБ. 1905. Цит. за Воблим.

Перейдемо тепер до вияснення тих обставин, якими визначалися подача робочої сили та її розміри.

Коли одна ґрупа хліборобських господарств розпоряджає такою кількістю робочих сил, що частину їх може віддавати до розпорядження другої ґрупи господарств, байдуже хліборбських чи не хліборбських, виявляється наявність у першій ґрупі господарств кадрів зайвої робочої сили. На аналізі і визначенні цього поняття нам треба спинитися перш, ніж перейти до зясування тих обставин, які мали місце щодо подачі робочої сили в українському сільському господарстві. Поняття зайвої робочої сили можна розглядати з обєктивного й субєктивного погляду. В першому випадку належить брати під увагу ту кількість робочих сил, яка потрібна для нормального функціонування даного господарства при існуючому рівні техніки й способах господарювання, й той наявний запас усіх робочих сил, якими розпоряджає дане господарство; ріжниця між другою і першою величиною виявить надмір або недостачу робочих сил. Инакше стоятиме справа, коли питання про надмір робочої сили ми будемо розглядати з субєктивного боку, з погляду тих, які репрезентують ці лишки робочої сили. Коли ми маємо діло з нерегульованим капіталістичним господарством, де подача робочої сили є процесом стихійним, необхідно, щоб наявність надміру робочої сили — обєктивний результат розвитку господарських відносин — перейшла до свідомости відповідних господарюючих субєктів, і щоб вони виявили активне бажання виступити з подачею своєї робочої сили поза межами власного господарства. Між розміром установлених лишків робочої сили й розміром її подачі існує фактично здебільшого розрив. Звязано це з цілим рядом обставин. У селянському господарстві, коли воно підпадає впливу капіталістичного оточення, ще довший час панують психольогія і погляди, характеристичні для передкапіталістичних відносин. Завданням селянського господарства є прохарчуватись і задовольнити традиційно встановлений невисокий рівень потреб. Оскільки це можливо і при наявності лишків робочої сили, ці лишки, обєктивно існуючі, не відчуваються, яко такі, субєктивно. Навпаки, в межах селянського господарства виробляється ряд побутових традиційних норм, які ведуть до того, що існуючий запас робочих сил використовується дуже неповно; повніше його використовування, що привело б до усвідомлення наявности надміру робочої сили, при цих умовах стає порушенням традиції, яке зустрічає негативну оцінку оточення. Відмітимо деякі з цих побутових норм. Кількість робочих днів у році скорочується великою кількістю свят; опріч свят, установлених церквою, окремі місцевості й райони знають іще свої свята, якими розмір робочого року значно скорочується. Нагадаємо, наприклад, про такі свята у нас на Україні, коли ще до недавнього часу вважалось за гріх працювати в полі, як десята пятниця, св. Іллі, Пантелеймона, Ганни, Першого Спаса й т. д. До цих побутових норм відносимо й ті своєрідні форми, що їх набирає поділ праці між чоловіком і жінкою: уважається, що чоловікові не годиться виконувати жіночу роботу й навпаки. Традиційно існує так само неповне використовування робочої сили підлітків.

Освяченою традицією на українському селі була думка про те, що найпевніше забезпечення дає праця у власному господарстві, коло власної землі. Оскільки праці в сільському господарстві властива сезоновість, остільки дуже довгий час не усвідомлювалася навіть наявність резервів

робочої сили: якщо запаси робочої сили могли бути використані підчас літніх робот і якщо вони були потрібні в цей період, уважалося це цілком нормальним і вистарчальним, і на мінімальне використання їх у зимових місяцях просто не зверталось уваги. Це видавалось цілком законним, бо праця коло власного господарства вважалася головним і основним, а заробітки поза власним господарством другорядним і додатковим. В звязку з цим мобілізація тих кадрів робочої сили, якими розпоряджало село, відбувалася в певній ступневості, при чому можна було спостерігати значні ріжниці від місцевости до місцевости, від району до району. Шукання заробітків поза власним господарством обмежується лише молодшими членами родини, при чому в одних місцевостях воно поширюється лише на хлопців, а в других — на хлопців і на дівчат. В одних районах шукання заробітку звязане лише з ближчою околицею, в других — з відходом у дальші місцевості. Отже виділення кадрів зайвої робочої сили на селі, їх мобілізація йде повільно й ступнево. Вона відбувається в звязку з переходом села до грошової господарки відповідно до зросту рівня потреб. Не останню ролю відграють, особливо в перші часи після скасування кріпацтва, ті податкові вимоги в грошовій формі, які ставить держава. В бідніших районах, особливо в роки неурожаїв, виявленню й мобілізації кадрів робочої сили сприяють обставини, так мовити, споживчого порядку: неможливість прохарчуватись, лишаючися на власному господарстві.

Впливають, розуміється, на мобілізацію кадрів робочої сили на селі обставини, які стоять в звязку з попитом на робочу силу: висота заробітної платні, умови праці й побуту поза межами власного господарства. Проте, думаємо, що в українських умовах вплив цього чинника був другорядним, особливо підпорядкована роля його була для мобілізації кадрів с.-господарських робітників. Коли в Західній Европі в зрості відходу з села до міст, у залишенні сільського господарства й переході до промислової праці значну ролю відогравало бажання використання здобутків міської культури, на Україні цей момент навряд чи міг грати більшу ролю: з одного боку, за винятком кількох більших міст, рівень міської культури стояв у нас неймовірно низько, з другого боку дуже великий процент наших промислових закладів знаходився поза межами міст; отже, умови праці й побуту не творили для робітників нічого привабливого. А спеціяльно щодо сільсько-господарської праці, яка була звязана лише з певною порою року й не уявляла з себе нічого тривкого, — непевність у праці в звязку з розмірами урожаю й неорганізованого попиту, все це не сприяло більшому впливу на мобілізацію кадрів лишків робочої сили, умов, звязаних із попитом на робочу силу. Процес оформлення й виявлення їх був насамперед результатом внутрішньої еволюції сільського господарства.

Сама господарська структура України так, як вона сформувалася в районах старої української кольонізації — Правобережжі і Лівобережжі — вказувала на неминучу наявність тут значних кадрів зайвої робочої сили. Ряд причин як історичного, так і економічного характеру привів до того, що українське народне господарство розвивалося передовсім на базі розвитку сільського господарства в той час, як розвиток міст і міського життя йшов дуже повільним темпом. Через те з одного боку не створився ширший внутрішній ринок для продуктів сільського господарства, а з другого боку слабо розвинене українське місто не стало тим резервуаром, який у біль-

шій кількості міг приймати до себе залишки робочої сили, що витворювалися в лоні сільського господарства. А ті лишки робочої сили на селі мусіли утворюватися в міру зросту населення й вичерпання запасу вільних земель. Оскільки для них не був можливий відплив до міста, вони залишалися на селі. Лишки робочої сили на селі існували ще за часів кріпацтва, але вони були юридично звязані. Для Київщини в „Статистическом описаніі Кіевской губ." ми маємо спробу підрахунку кількости робочих сил, потрібних для поміщицького господарства в сорокових роках; автор цього підрахунку робить такий висновок: „при такій надмірній кількості панщини не всі робочі руки могли завжди бути зайняті справами, що потрібні для господарства поміщиків, і в кожному майже маєтку лишалося досить людей, яких використовували для удержання в чистоті парків і садів, для робіт біля будинків поміщиків, для догляду за кіньми і мисливськими собаками, для різних послуг у панському дворі й для всяких подібних потреб, само собою неістотних"[18]). Можна припускати, що і в инших районах Правобережжя й Лівобережжя мала місце така сама ситуація, що таким чином лишки робочої сили в обективному розумінні існували ще за часів кріпацтва. В певних розмірах вже за часів кріпацтва відбувалася так само мобілізація існуючих кадрів зайвої робочої сили, не вважаючи на перешкоди правного характеру. Наведені нами вище малюнки, що характеризують стан і способи провадження сільського господарства в Степу й у цукроварському районі, свідчать про те, що господарські вимоги брали часто гору над існуючими правними нормами.

Скасування кріпацтва знищило ті перешкоди правного характеру, які впливали на задержання існуючих у районі старої української колонізації лишків робочої сили в звязаному стані. Проте, з попереднього ясно, що перебування цих резервів зайвої робочої сили в звязаному стані було не лише результатом правних обмежень. Оскільки це так, то й після скасування кріпацтва ці резерви не могли відразу виявитись, як кадри, готові для використання в народньо-господарських цілях. Процес їх виявлення й мобілізації був довгий і складний. На перешкоді мобілізації й використанню цих резервів стояли як умови, звязані з кристалізацією їх у межах селянського господарства, так і умови попиту на працю.

Ту диспропорцію, яка існувала між потенціяльними кадрами робочої сили й кадрами, які фактично використовувалися в цифрових даних, можна висловити лише приблизно. Стоїть це в звязку з одного боку з малою розробленістю в статистичній літературі царських часів питання про найману працю в сільському господарстві, з другого боку з загальними труднощами встановити з більшою докладністю лишки зайвої робочої сили в сільському господарстві. Через те ті дані, які наводимо нижче, мають своїм завданням швидче ілюструвати існуюче становище, ніж укласти його в цілком закінчену й докладну цифрову форму.

На початку девятдесятих років XIX віку спробу обчислити лишки робочої сили перевів С. Короленко[19]). Він виходив із таких припущень:

[18]) Стат. опис. Кіевск. губ., часть II, ст. 378.

[19]) Сельско-хозяйственныя и статистическія свѣдѣнія по матеріаламъ, полученнымъ отъ хозяевъ. Выпускъ V. Вольнонаемный трудъ въ хозяйствахъ владѣльческихъ и передвиженіе рабочихъ въ связи съ статистико-экономическимъ обзоромъ европейской Россіи въ сельско-хозяйственномъ и промышленномъ отношеніи. Сост. С. А. Короленко. Изд. Де-

1. середній склад селянської родини обраховується в шість чоловік при трьох дорослих робітниках; 2. середня посівна площа, яка відповідає робочим силам селянської родини, обчислюється в 7 дес. або $2^1/_2$ дес. на одного дорослого робітника; 3. розміри земельної площі, які можуть бути оброблені силами селянської родини, становлять 15 дес. або 5 дес. на одного дорослого робітника. Автор установлює, в якій мірі відповідають розміри селянського наділу нормі, потрібній для використання робочих сил, що їх має селянська родина, і в якій мірі ця невикористана робоча сила може бути пристосована при обробці земель приватно-власницьких, державних і удільних; приймає він також під увагу ту робочу силу, яка може бути використана у кустарній і фабричній промисловості, а також для інтенсивних культур (буряки, тютюн і т. д.). Після прийняття під увагу можливого використання робочої сили в окремих українських губерніях невикористані її лишки творять такі розміри:

Волинь	111.312	Полтавщина	258.082
Поділля	115.940	Чернігівщина	172.379
Київщина	281.065	Харківщина	129.715
Правобережжя	508.317	Лівобережжя	560.176

По Україні 1,068.483

В Степу С. Короленко зайвої робочої сили не знаходить.

В 1901 році за обрахунками „Комісії в справі збіднення (по оскудінію) центру“ лишки робочої сили, невикористаної в сільському господарстві, обчислялися так[20]):

Волинь	1.095 тис. душ	Полтавщина	1.310 тис. душ
Київщина	1.326 „ „	Чернігівщина	819 „ „
Поділля	1.184 „ „	Харківщина	1.037 „ „
Правобережжя	3.605 „ „	Лівобережжя	3.166 „ „

Катеринославщина	663 тис. душ
Таврія	259 „ „
Херсонщина	664 „ „
Степ	1.586 „ „
По Україні	8.357 „ „

Ми бачимо, що ті два джерела, які ми використовуємо, констатуючи наявність дуже значних кадрів зайвої робочої сили, розміри цих кадрів установлюють дуже ріжно. Ріжниця ця звязана, з одного боку, з ріжницею в часі, для якого обчислення переводилося, з другого боку, з відмінними методами переведення самого обчислення. С. Короленко використовував дані з кінця вісімдесятих років, тимчасом, як „Комісія в справі збідніння центру“ розпоряджала матеріялами з кінця девятдесятих років; зріст населення за десять років, які відділяють матеріяли одного й другого джерела, мусів спричинитися до збільшення резервів зайвої робочої сили. С. Короленко з даних про розміри лишків виключає кількість робочої сили, яка

департамента земледѣлія и сель. пром. 1892. Цит. за працею: Кн. Н. Шаховской, Сельскохозяйственные отхожіе промыслы. Москва. 1896.

[20]) Матеріалы Комиссіи по оскудѣнію центра. Цит. за Воблим. ч. II, ст. 29.

може бути використана в поміщицькому господарстві й у фабричній промисловості тоді, як у другому джерелі ця кількість не виключена; так само ріжні для першого й другого джерела методи обчислення використування існуючого запасу робочих сил у селянському господарстві. Проте, виясняючи причини розходжень між двома джерелами, ми не ставимо собі завданням виясняти, яке з цих джерел більше відповідає дійсності; думаємо, що йде тут про таке складне явище, в якому кожні дані мають лише орієнтовний характер. Для наших завдань вистарчає, що при ріжних способах обчислення встановлюється на Україні наявність значних кадрів невикористаної робочої сили.

Повстає питання, як інтенсивно переводилася мобілізація цих значних кадрів зайвої робочої сили, якими розпоряджало українське село, в цілях використання її для праці поза межами селянського господарства.

Ряд даних, які охоплюють період від 60-х років майже до початку XX віку, свідчать про те, що мобілізація кадрів зайвої робочої сили відбувалася дуже поволі і що поміщицьке господарство відчувало недостачу робочих рук. Перші роки після скасування кріпацтва робітників не вистачало не лише в степовому районі, але й у районах старої української кольонізації з значно густішим населенням. На початку 60-х років було зроблено спроби притягти сільських робітників з-за кордону, при чому за кордоном було засновано комісійні контори для найму сільсько-господарських робітників. В цілях забезпечення сільського господарства робітниками видав російський уряд в 1867 р. правила про поселення на урядових землях у Херсонській, Катеринославській, Самарській та Оренбузькій губерніях бобилів із миколаївських солдатів та з дворових і вільновідпущених. У Херсонщині так до 1897 року було оселено 17.714 дворів[21]). Відносини в пізніший період, у девятдесятих роках у степовому районі характеризує такий малюнок: „Особливо гостро відчувалася недостача робітників у роки доброго урожаю і саме підчас жнив. Збільшені ціни на косарів притягали на польові роботи також робітників із міст, копалень, служниць, міський „люмпен-пролєтаріят“: босяків, одеських „кадетів“(аж до „дам із шиньонами“, які працювали лише зпід палиці поміщика“[22]). В девятсотих роках у поміщицьких колах жваво обговорюється питання про переселення дешевих китайських робітників за довготерміновими контрактами[23]).

Всі ці факти одною з причин мають повільність процесу мобілізації кадрів зайвої робочої сили в селянському господарстві. Дуже характеристичне, що ввесь період розвитку сільського господарства від скасування кріпацтва аж до великої війни позначається інтенсивною мобілізацією землі й переходом її від поміщиків до селян, зростом у звязку з цим ціни на землю, інтенсивним розвитком переселенського руху, починаючи з девятдесятих років минулого століття. Виявляє це наявність сильної тенденції в селянському господарстві використати ті резерви робочої сили, якими воно розпоряджає, розширенням свого власного варстату праці — чи тут на Україні купівлею землі, чи в Сибірі або на Далекому Сході, осідаючи на нових землях.

---

[21]) Шестаков, Наемный труд в сельском хоз. России. 1924, ст. 69.

[22]) М. Михайловъ, Очерки положенія с. х. рабочихъ. Новое Слово № 5 1894 г. Цит. у Шестакова.

[23]) Як і наведені вище дані, взято з роботи Шестакова.

При повільності й ступневості того процесу мобілізації кадрів зайвої робочої сили, яка мала місце в українському селі, найбільш поширеною формою подачі робочої сили була подача сезонової праці. Ця праця не звязана була з повним відірванням від власного господарства, з неминучістю його ліквідації; носила вона тимчасовий характер і не закривала дороги повороту до власного господарства. Подача отже сезонової праці мусіла бути найчисленнішою. Як ми бачили вище, цій структурі подачі праці відповідає структура попиту на неї, звязана з укладом українського сільського господарства. Як господарство переважно екстенсивного типу, воно головним чином заявляло попит на сезонову працю. Ці обставини мусіли вести до того, що основним контингентом с.-г. робітників на Україні були сезонові робітники.

Господарська структура України впливала на склад робочої сили в сільському господарстві ще в иншому напрямі. Між районами старої української кольонізації — Правобережжям і Лівобережжям — і новозаселеним Степом існують значні ріжниці щодо густоти населення, отже щодо кадрів зайвої робочої сили, а також щодо розмірів засівної площі. За даними перепису 1897 року Україна в межах 9 довоєнних губерній мала 20.344.8 тисяч сільського населення, з того на три степові губернії припадало сільського населення 4.975.9 т. душ — коло 20%; поруч із тим з усієї посівної площі 1901—5 років, яка обчислювалася для України в 20.058 тис. дес., на Степ припадало 9.159 тис. дес., отже майже 50%[24]). Тимчасом, коли головним резервуаром робочої сили були райони старої української кольонізації, які мали коло 80% сільського населення України, основним районом попиту на робочу силу був багатозасівний Степ. За цих обставин мусів повстати відхід на сільсько-господарські роботи з районів старої української кольонізації в райони Степу. Таким чином, обставини, звязані з структурою українського сільського гасподарства з одного боку й з умовами мобілізації кадрів зайвої робочої сили з другого, вели до того, що серед робочої сили в сільському господарстві була заступлена насамперед сезонова праця, при чому велику ролю в постачанні робочих рук відогравав приплив робітників із районів старої української кольонізації[25]).

Переведена нами вище аналіза процесу мобілізації кадрів зайвої робочої сили вимагає доповнень. У нас була мова про виділення й мобіліза

[24]) Дані взято у Кривченка: Збірник статист. відомостей по народн. господарст. України, Київ 1920.

[25]) Зазначаючи ролю економічних причин у заробітчанському руху в Степ, ми, розуміється, не хочемо тим сказати, що на цей рух впливали лиш одні ці причини. Поруч з економічними причинами має місце вплив також і инших моментів. Так, кн. Шаховской (Сельск.-хоз. отхож. пром., ст. 30—33) зазначає, що опріч економічних причин у відході на заробітки відогравали ролю також причини, властиві взагалі характерові селянства. „До останніх — зазначає автор — слід віднести стихійне і, так мовити, стадне почуття, яке примушує одного йти туди, куди йдуть инші, не розбираючись часто в наслідках руху. Особливо сильно виявляється це почуття у селянства, що живе поблизу степових просторів, які приваблюють його не тільки чутками про врожаї, що там бувають, але також переказами, які ще не забулися серед селянства, про степову волю й про легке, привабливе й широке життя в степовому просторі". Серед селян існує велика віра в чутки про врожай у Степу й про заробітки, які їх там чекають. Наприклад, у пізню осінь 1889 р. серед селян на Київщині почали ширитися чутки про заробітки на Таврії, й з того повстав великий рух селян, спрямований туди. Рух цей спинила влада, яка перевірила ці чутки у представників адміністративної влади на місці й вияснила, що в Таврії на зиму ніяких заробітків не передба-

цію кадрів зайвої робочої сили з загалу селянства. Таке наше трактування справи має свою підставу в результатах передвоєнних бюджетових дослідів селянського господарства; вони вказують, що промислові заробітки — сюди увіходять також заробітки з найманої праці в сільському господарстві — становлять певну частину прибутку в ріжних ґрупах селянських господарств і не обмежуються лише незаможними ґрупами селянства. Правда, заможніші ґрупи селянських господарств удаються до заробітків у менших розмірах, при чому процент тих, що продають свою робочу силу, в заможніших ґрупах фактично менший, ніж подають його матеріяли бюджетових дослідів, де звичайно поєднують два ріжні явища — наймання робочої сили й наймання худоби й с.-г. інвентаря разом із робітником. Проте, при існуючих ріжницях у розмірах постачання робочої сили окремими ґрупами селянства, все таки джерелом його є ріжні ґрупи селянських господарств, загал селянства. Для ілюстрації наводимо дані бюджетових дослідів 1910 року по Старобільському повіту, які вказують процент чистого прибутку від промислових заробітків, включаючи сюди й найману працю в сільському господарстві — в селянських бюджетах ріжних засівних ґруп[26]):

Господ. з засівом до 1 дес.	46,8%	Господ. з засівом 4,1—6 дес.	22,5%
„ „ 1,1—2 „	29,2%	„ „ 6,1—10 „	14,0%
„ „ 2,1—3 „	27,1%	„ „ 10,1—20 „	9,5%
„ „ 3,1—4 „	19,9%	„ „ більш 20 „	4,8%

Ці дані вказують, що кадри найманих робітників рекрутуються з ґруп селянства з ріжним маєтковим станом, з його загалу. Нема жадних підстав уважати, що дані Старобільського повіту змальовують якісь виняткові відносини, які не існують по инших українських районах; навпаки, слід думати, що вони під цим оглядом типові для цілої України.

Але заразом наведені дані вказують, що характер постачання робочої сили в окремих маєткових ґрупах селянських господарств має свої особливості. Існування серед селянства в останніх часах ріжних ґруп, які ріжняться забезпеченням землею, розмірами засівної площі, кількістю худоби й розмірами робочого складу родини, то що, є загально відомим явищем. Але наявність серед селянства цих ріжних маєткових ґруп установлюється також і для раніших часів. Це явище мало місце ще за часів кріпацтва. В описі селянських кріпацьких господарств в „описаніи Кіевской губерніи“[27]) селянські господарства поділяються на 5 ґруп: півтяглі, піші, городники й бобилі, або халупники чи кутники. Поділ цей виникав із того, що поміщики наділяли селян-кріпаків землею відповідно до кількости робочої худоби, яку вони мали. Отже до тяглих господарств відносилися ті, які мали не менше пари волів, до півтяглих ті, що мали не більше одного вола, або одної коняки; піші зовсім не мали робочої худоби; городники не займалися хліборобством і мали лиш обійстя й город; халупники не мали жадної нерухомости. Для 1845 року поділ поміщицьких селян на окремі ґрупи був такий: на 100 селянських господарств на Київщині 30 господарств припа-

---

чається. В деяких місцевостях у відході на заробітки відогравали ролю моменти побутового характеру. Так, наприклад, дівчата з Чигиринщини йшли на заробітки у Степ, щоб скласти собі кращий посаг. Дівчина купувала скриню і свій заробіток кожного року обертала на купівлю одежі. Що більше разів вона була у Таврії, тим вона була багатшою.

[26]) Цит. С. Прокопович, Крестьянское хозяйство, Берлин, 1924.

[27]) Т. II. ст. 303.

дало на тяглі й півтяглі, 55 господарств на ніші й 15 на городників і халупників. Тотожне становище було на цілому Правобережжі, де воно було зафіксоване інвентарними правилами, які були переведені в 1848 році. Щодо Полтавщини, то там за даними румянцівського перепису вже в 1767 р. серед козацьких господарств було 6% безземельних і 9% господарств, які мали тільки обійстя. Явище це стоїть у звязку з тодішньою рухомістю населення. Господарі, які кидали з тих чи инших причин своє господарство й переходили на нові місця, опинялися там у залежному становищі; не маючи робочої худоби, вони були позбавлені можливости самим обробляти землю і живилися заробітками[28]). Таким чином поділ селянства на ріжні маєткові ґрупи це явище давнього походження, поширене на цілій Україні. Постачання робочої сили ріжними маєтковими ґрупами селянських господарств має свої особливості. Через те наш попередній виклад мусить бути доповнений матеріялом, який виясняє їх.

Спинимося спочатку на питанні про розміри, в яких відбувається виділення робочої сили для найманої с.-г. праці в окремих маєткових ґрупах селянських господарств. Вище ми навели дані про ролю промислових заробітків у селянських бюджетах ріжних засівних ґруп у Старобільському повіті. Доповнимо її матеріялами з инших районів України — Бердянського повіту й Полтавщини.

Дані по Бердянському повіту за 1909 р. малюють такий образ[29]):

Господ. з засів.	% % двор. з промис.
без засіву	76,1
до 5 дес.	72,5
5,1—10 „	51,3
10,1—25 „	41,8
25,1—50 „	27,1
50,1 і більше	24,5

Відомості за 1910 рік по Полтавщині такі:

Господ. в землекор.	% % господ., що жив. від пром.
до 1 дес.	66,0
1,1—2 „	25,0
2,1—3 „	11,5
3,1—4 „	6,2
4,1—5 „	4,0
5,1—6 „	3,0
6,1—9 „	2,0
9,1—15 „	1.0

Дані, які ми наводимо, лише почасти відповідають тим цілям, що їх ми маємо на увазі. Вони виділяють господарства з відпливом робочої сили не лише для с.-г. праці, а для зарібкової праці взагалі. Дані з ріжних районів зібрано при використовуванні ріжних метод. Можна припускати, що до с.-г. найманої праці віднесено не лише наймання робочих рук, але також наймання с.-г. інвентаря й худоби. Проте за браком инших матеріялів спробуємо використати ці дані й зробити з них ті висновки, на які вони дають право. Треба припускати, що оскільки існує відплив робочої сили в окремих ґрупах селянських господарств, не може він розподілятися так, щоб певні ґрупи господарств постачали робочу силу лише для не сіль-

[28]) Землевладѣніе в Полтавской губ., стаття М. Рклицького в Стат. Ежегод. Полт. губ. зем. на 1908 р., ст. 352.

[29]) Гуревич, Вопросы совр. крест. хоз. Украины. ЦСУ, Харк. 1927.

ського-господарської праці, а инші — для сільсько-господарської. Отже наведені дані вказують на наявність відпливу робочої сили для найманої с.-г. праці з усіх ґруп селянських господарств. Цей відплив має тенденцію зменшуватися з зростом забезпеченості даної ґрупи господарств. Звертає на себе увагу значно більший відплив робочої сили в господарствах багатозасівного Бердянського повіту в порівнянні з Полтавщиною. Можна припускати, що це звязано з більшим попитом на робочу силу в Степу в звязку з меншими існуючими там кадрами зайвої робочої сили.

Запаси зайвої робочої сили в окремих ґрупах селянських господарств звязані з двома моментами: з одного боку вони залежать від робочого складу селянської родини в кожній ґрупі, з другого боку, з можливостями доцільно використати наявну робочу силу у власному господарстві. Від цих двох обставин залежить та кількість робочих сил, яку дана ґрупа може дати для промислової праці взагалі, для с.-г. зокрема.

Досліди по Полтавщині встановлюють, що кількість душ у селянському господарстві зростає в залежності від зросту в господарстві рільної землі. Дані ці такі (1909 р.)[30]):

В господарстві, що мають ріллі	душ у родині
від 1—2 десятин	5,4
„ 2—3 „	5,6
„ 3—4 „	5,9
„ 4—5 „	6,2
„ 5-6 „	6,4
„ 7—9 „	6,8
„ 9-15 „	7,3
„ 15-50 „	8,2

Дані отже стверджують зріст числа душ у господарстві в міру зросту його заможности. Таким чином більші господарства складаються з більших родин і тим самим мають більший запас робочих сил. Наведені дані по Полтавщині одержано при загальному обслідуванні селянського землеволодіння; для деяких инших українських районів той самий результат дають наслідки бюджетових дослідів. Треба отже уважати, що на цілій Україні відносини укладаються так, що заможніші ґрупи господарств мають більшу родину, а через те й більший запас робочих сил, ніж бідніші Можливості використання робочої сили у власному господарстві в заможніших ґрупах більші, але з зростом заможности ґрупи зростає кількість тих робочих сил, якими вона розпоряджає. Через те той запас зайвих робочих сил, якими розпоряджає кожна окрема маєткова ґрупа селянських господарств, не повязана безпосередньо з її маєтковим станом; справа не стоїть так, що між ступнем земельної забезпеченості й кількістю зайвих робочих сил є безпосередня залежність і що ці лишки збільшуються пропорційно до зменшення земельного забезпечення даної ґрупи селянських господарств.

Загальна кількість тих робочих сил, що їх мають постачати окремі ґрупи селянських господарств, звязана з чисельністю й значінням їх серед загалу селянських господарств. Розподіл селянських господарств на окремі ґрупи й значіння цих ґруп приблизно можуть бути встановлені розподілом між ними землі. Найдокладніші відомості в цій справі існують

[30]) Землевлад. в Полт. губ. Стат. Ежегодн. Полт. губ. зем. на 1908 г.

на початок девятисотих років минулого століття для Полтавщини. Вони такі[31]):

Розподіл господарств неуприві лейованих станів за забезпеченням рільною землею в 1900 році (на 1000 господарств):

Не мають ніякої землі	34
Мають лише обійстя	169
Менш 1 десятини	75
Від 1—2 десятини	144
„ 2—3 „	118
„ 3—4 „	110
„ 4—5 „	77
„ 5—6 „	52
„ 6—9 „	102
„ 9-15 „	68
„ 15-50 „	46
більше 50 „	5

Для цілої України наведемо дані про забезпеченість селянських дворів надільною землею в 1905 році[32]):

Ґ у б е р н і ї	Пересічно на двір десятин	З загального числа дворів мали %%		
		до 5 дес.	5—10 дес.	більш 10 дес.
Волинська	7,8	27,2	50,6	22,2
Київська	5,9	55,5	35,4	9,1
Подільська . .	3,8	78,6	19,8	1,6
Полтавська.	4,9	56,1	38,5	5,4
Харківська	7,3	36.1	41,0	22,7
Чернігівська	6,3	39,3	50,8	9,9
Катеринославська . .	9,3	19,8	46,9	33,3
Херсонська	7,8	27,3	52,2	20,5
Таврійська	14,7	6,4	20,1	73,5
По Україні	6,5	44,2	39,4	16,4

Наведені нами дані не можуть дати вичерпного матеріялу для вияснення того питання, яке нас цікавить — про питому вагу окремих маєткових ґруп щодо постачання ними кадрів робочої сили. Не дають цього навіть детальніші дані першої таблиці по Полтавщині, оскільки в них не взято під увагу ріжний робочий склад родин в окремих маєткових ґрупах. Ще менше дає друга таблиця, в якій вважено лише надільні землі й не принято до уваги селян безземельних і садибників. Через це з цих таблиць можемо зробити лиш загальні висновки. Отже запаси робочої сили,

[31]) Там же, Приложеніе, ст. 62.
[32]) Збірн. стат. відом. по нар. госп. України. Київ 1920, ст. 17.

так само й її надмір, розподіляються по різних маєткових ґрупах селянства. Питома вага окремих ґруп надто мала, а наведені вище дані про розміри зайвої робочої сили надто значні, щоб можна було припустити, щоб ці кадри могли рекрутуватися з якоїсь одної ґрупи селянства. Навіть на Полтавщині, де число безземельних і безсадибних найбільше на Україні, питома вага цієї ґрупи не була така, щоб могла грати визначальну ролю в запасах робочої сили. Отже кадри зайвої робочої сили постачались різними ґрупами, в певній частині також і вищими щодо своєї заможности ґрупами селянства. Процес мобілізації цих кадрів і виділення ними найманої робочої сили в окремих ґрупах селянських господарств відбувається, очевидно, з різним ступнем інтенсивности; з великою імовірністю можна припустити, що нижчі щодо своєї заможности ґрупи селянських господарств виділяли найманих робітників із своїх запасів зайвої робочої сили інтенсивніше. Але, не зважаючи на це, все таки можна уважати, що сільсько-господарські робітники на цілій Україні творять різнобарвну масу, що рекрутується з представників різних ґруп селянства.

Даних, які линики робочих сил має кожна окрема маєткова ґрупа селянських господарств, у нашому розпорядженні не існує. Таким чином визначити той запас потенціяльних зайвих робочих сил, які має кожна з них, ми не можемо. Існують натомість певні дані, які дають уявлення про ті моменти, які впливають на мобілізацію запасів зайвої робочої сили, що її мають окремі маєткові ґрупи селянських господарств. Зрозуміло, що коли певна ґрупа селянських господарств у власному господарстві може здобути таку кількість збіжевих продуктів, яка не вистарчає на прохарчування родини протягом року, то цим створюється поважний стимул для шукання найманої праці. Правда, цей стимул може впливати також і в иншому напрямі. Господарство може шукати виходу — як установлюють факти в певних випадках, воно дійсно звертає свої заходи в цей бік — в розширенні площі своєї землі шляхом аренди або купівлі. Проте для певної частини господарств єдиний вихід із становища — це шукання заробітків поза межами власного господарства. Таким чином вияснення тих ґруп господарств, які не можуть прохарчуватися власним хлібом протягом цілого року, може характеризувати темп мобілізації зайвої робочої сили. Для Полтавщини в девятдесятих роках минулого віку, приймаючи на увагу середню урожайність тих часів, забезпечені своїм хлібом були в урожайніших районах ґубернії ті господарства, які мали рільної земли від 2 до 3 дес.; натомість у менш урожайних районах купувати хліб були примушені господарства, що мали рільної землі до 5 й до 6 дес. В загальному 43.5% господарств були забезпечені ріллею так слабо, що для задоволення своїх потреб мусіли купувати хліб. Коли до цих господарств долучити ще безземельні господарства, то вийде, що 55% дрібних господарств примушені були купувати хліб[33]) — отже, мали поважний стимул до того, щоб реалізувати запас зайвих робочих сил, якими вони розпоряджали. Не буде велика помилка, коли ми припустимо, що й по инших українських районах були такі самі відносини, як на Полтавщині, що отже господарства до 5—6 десятин примушені були купувати хліб і що, виходячи з споживчих мотивів, мусіли ставати на шлях реалізації власної ро-

[33]) Землевлад. в Полт. губ., Статист. Ежег. Полт. губ. зем. па 1908 г., ст. 404.

бочої сили. Отже, коли для вищих маєткових ґруп спонукою до мобілізації кадрів зайвої робочої сили були передовсім мотиви продукційного порядку, неможливість повного й раціонального використання її у власному господарстві, для нижчих маєткових ґруп, ґруп приблизно з кількістю рільної землі до 5—6 дес., до цього долучалися ще мотиви споживчого характеру.

Наведені нами на попередніх сторінках дані дають можливість відповісти на питання, чи можна уважати с.-г. робітників за відокремлену й оформлену соціяльну ґрупу — за те, чому могла б бути присвоєна назва кляси. Для того, щоб с.-г. робітництво можна було вважати за окрему клясу, мусіло б воно відповідати таким прикметам: 1. участь членів цієї ґрупи й роля їх у громадському продукційному процесі мусіли б бути однакові й носити постійний характер; 2. основне джерело прибутків членів цієї ґрупи мусіло б полягати в прибутку від продажу їх робочої сили; 3. приналежність членів цієї ґрупи до її складу мусіла б носити сталий характер. З попереднього видно, що с.-г. робітництво в дуже обмежених розмірах мало ці прикмети. Основна маса його складалася з сезонового робітництва, отже момент сталости й постійности продажу робочої сили й одержання прибутку від цього був відсутній; сезоновість праці неминуче була звязана з переміннісю складу найманої робочої сили; належність с.-г. робітників до ріжних маєткових ґруп селянства вела до того, що прибуток від продажу робочої сили грав для ріжних членів цієї ґрупи ріжну ролю. В результаті всіх цих обставин треба вважати, що с.-г. робітництво на Україні, аж до останнього часу, не набуло того оформленого стану, який би позволяв трактувати його, як окрему клясу. Формування с.-г. робітництва, як окремої кляси, не вийшло ще за межі початкової стадії.

До цього часу ми оперували даними, які характеризували насамперед стан подачі робочої сили. Перейдемо до даних, які вияснюють характер попиту на неї. Спинимося насамперед на даних, які виявляють характер розподілу попиту на робочу силу за категоріями господарств і за окремими районами. Для нашої цілі найреліефнішій матеріял дадуть дані сільськогосподарського перепису 1916 року; вони виявляють поділ загальної посівної площі за окремими категоріями господарств із зазначенням їх розмірів. Правда, ці дані стосуються до останнього часу, але за браком відповідного матеріялу за раніші роки при консерватизмі відносин у сільському господарстві не буде великою помилкою поширити висновки, які дають ці дані, на ряд попередніх років. Дані ці мають такий образ[34]):

[34]) Збірн. стат. відом. по пар. господ. України, ст. 56.

Ґ у б е р н і ї	Загальна посівна площа в тис. дес.		Загальна посівна площа в %%		В середн. припад. на 1 господ. дес.	
	госп. сел. типу	господ. приват. власн. типу	госп. сел. типу	господ. приват. власн. типу	селян. типу	приват. влаєн. типу
Волинська . . (7 повіт.)	884,2	200,5	81,5	18.5	3,0	172,8
Київська . . .	1.444,9	571,8	71,5	28,5	2,2	202,2
Подільська. . .	1.198,8	568,3	68,0	32,0	2,1	146,5
Полтавська. . .	1 869,2	437,0	81,0	19.0	3,9	84,2
Харківська . .	1.765,3	299,3	85,5	14,5	4,2	105,7
Чернігівська . .	1.377,3	100.0	93,2	6,8	3,5	30,8
Катеринослав. .	2.536,1	423.6	86,0	14,0	5.3	94,3
Херсонська. .	2.872,9	738,8	79.5	20,5	6,9	132,6
Таврійська . . .	2.390,8	385,1	86,1	13,9	10,0	85,8

В наведеній таблиці до господарств приватно-власницького типу віднесено господарства, які користуються виключно найманою працею. Як бачимо, такі господарства відограваали найбільшу ролю на Правобережжі. Отже районом місцевого інтонсивного попиту на с.-г. працю в приватно-власницькому господарстві було Правобережжя. Інші райони України лишалися щодо цього позаду. Натомість Степ, даючи в порівнянні з Правобережжям, менший відсоток приватно-власницьких господарств, мав селянські господарства значно більшого середнього розміру, через що існував там значніший попит на найману працю в господарствах селянського типу. Далі, коли взяти на увагу, що абсолютні розміри посівної площі в Степу значно перевищували розміри посівної площі в усіх инших районах України, першорядне значіння Степу для попиту на робочі руки вияснитьсл з повною реліефністю.

Проте попит на найману с.-г. працю в господарстві селянського типу існував не лише в Степу й не лише в селянських господарствах більших розмірів. У матеріялах земських статистичних дослідів ми маємо уривчасті відомості про поширеність найманої робочої сили в селянських господарствах. Ці дані стосуються до ріжних років. Можна припускати, що досліди, переведені в окремих повітах і ґуберніях, через ріжниці в поставі й переведенні їх, розраховують поширеність найманої сили з ріжним ступнем докладности. Так само можна припускати, що при реєстрації найманої робочої сили в селянських господарствах подекуди має місце таке наймання не лише для потреб сільського господарства, але також і для потреб промислу; проте загальну ситуацію вони все таки характеризують.

Процент селянських господарств, які наймають рокових і строкових (термінових) робітників[35]):

[35]) М. Гуревич, Вопросы совр. крест. хоз. Украины. ЦСУ, Харків 1926 ст. 82.

Волинська ґуб. (1910)	1.4
Суразький повіт на Чернігівщині (1911)	2.8
Харківська ґуб. (1913)	2.4
Старобільський пов. Харківської ґуб. (1905)	3.0
Полтавська ґуб. (1910)	6.8
Олександрівський пов. Катериносл. ґуб. (1898)	5.7
Катеринославський пов. (1898—99)	6.9
Славяносербський пов. Катериносл. ґуб. (1904)	3.0
Бердянський пов. Тавр. ґуб. (1904)	15.7
„ „ (1898)	13.6
Дніпровський пов. Тавр. ґуб. (1885)	10.9
Мелітопільський пов. Тавр. ґуб. (1884)	13.0

Дані ці вказують на існування наймання робочої сили в ріжних районах України, поза межами Степу.

Обрахунок робочих днів як власної праці, так і найманої, витраченої в селянському господарстві, вказує, що найманою працею користуються всі ґрупи селянських господарств. Такі підрахунки були зроблені при бюджетових дослідах у Старобільському повіті; вони дають такі результати[36]):

З засів. площ.	Всього витрачено робочих днів на 1 господарство:	В т. числі найманої праці днів:	в %%
0.01— 1 дес.	101.5	8.1	8.0
1.01— 3 „	101.5	8.1	8.0
3.01— 7.5 „	217.1	18.1	8.3
7.51—15.0 „	411.2	33.2	8.1
15.01 й більше	755.6	89.9	11.9
Всього	341.5	34.0	10.0

Дані цієї таблиці вказують, що до наймання робочої сили доводиться вдаватись усім ґрупам господарств. Господарствам дрібним доводиться користуватися найманою робочою силою в двох випадках: у них нема здебільшого робочої худоби й відповідного с.-г. реманенту; отже примушені вони наймати його для обрібки поля; з другого боку, дрібні господарства це переважно господарства невеликого робочого складу: їм доводиться наймати робітників (напр., косарів), якщо в родині для виконання даної роботи нема відповідних сил. Коли можна сперечатись, що перший випадок треба трактувати, як наймання робочої сили, чи як наймання робочої сили та інвентаря, в другому випадку ми маємо наймання робочої сили в чистому вигляді. Щодо господарств селянського типу більших розмірів, то в них має місце майже виключно наймання чистого типу — наймання робочих рук, а не с.-г. інвентаря й худоби.

Нема підстав уважати, що дані по Старобільському повіту малюють якесь виключне становище цього повіту, що не має місця по инших районах України. З огляду на це, треба думати, що наймання сільсько-господарських робітників у межах господарств селянського типу ріжних маєткових ґруп є явищем, розповсюдженим скрізь. Коли ми з другого боку прий-

[36]) Бюджеты крестьян Старобѣльскаго уѣзда. Цитован. у Прокоповича, Крест. Хоз.

мемо під увагу, що засівна площа в господарствах селянського типу на Україні становила 75—80% загальної засівної площі, то прийдемо до висновку, що наймання с.-г. робітників у межах селянського господарства в загальному попиті на найману силу відогравало зовсім не другорядну ролю. На жаль, матеріялів, які б висвітлили його розміри й питому вагу в загальному найманні с.-г. робітників, бракує.

Основним районом попиту на с.-г. працю був багато засівний Степ з своїми господарствами, що далеко виходили за межі споживчого типу. Водночас головним резервуаром запасів зайвої робочої сили були Правобережжя й Лівобережжя. Така ситуація мусіла викликати розвиток відходу на сільсько-господарські роботи з районів старої української кольонізації в райони Степу[37]).

Уявлення про розвиток і поширення відходу дають відомості про зріст кількости виданих паспортів. Хоча треба мати на увазі, що ці дані поєднують у собі не тільки відхід сільсько-господарський, але також і промисловий. Дані ці такі[38]):

	у т и с я ч а х			
	1861—70	1871—80	1881—90	1891—900
Волинь	81.5	319.0	614.5	890.5
Київщина	101.7	468.9	1387.5	2431.7
Поділля	63.8	307.0	789.2	1129.5
Полтавщина	245.9	837.5	1390.3	1973.1
Чернігівщина	194.8	651.6	1027.9	1533.7
Харківщина	186.7	639.8	1229.6	1792.5
Катеринославщина	115.6	297.6	561.8	744.6
Таврія	57.6	215.1	318.3	459.5
Херсонщина	127.0	404.8	659.9	948.6

Ці дані свідчать про інтенсивний зріст пересування людности передовсім у районі старої української кольонізації. Район відходу обхоплював цілу лісостепову смугу. Ступнем інтенсивности відходу особливо виріжнялися Київщина, Полтавщина й Чернігівщина.

Як констатує кн. Шаховской[39]), кожному району, що потрібує робітників, відповідає певна ґрупа ґуберній, які їх постачають. Головними ґуберніями, що постачали робітників для степової України, були: Полтавщина, Київщина, Чернігівщина, Харківщина, Поділля, Волинь (дві останні ґубернії посилали робітників до Басарабії), Курщина й Орловщина. В мінімальних розмірах приходили робітники з ґубернії Тульської (1 повіт), Тамбовської (2 повіти), Воронізької (1 повіт). Розподіл робітників за окремими районами можна бачити з даних реєстрації с.-г. робітників, перева-

[37]) Характеристичне, що ті райони, з яких с.-г. робітники виходили на заробітки в Степ, в свою чергу були районами, куди приходили робітники з инших районів, розуміється, в значно меншому числі. Так, за відомостями департаменту хліборобства й сільської промисловости, на Поділля приходили робітники з Полтавщини, Чернігівщини й Галичини, на Полтавщину — з Курщини, Харківщини й Чернігівщини, на Харківщину — з Воронізчини, Курщини, Чернігівщини, Орловщини й Полтавщини, на Чернігівщину — з Полтавщини й Орловщини. Кн. Н. Шаховской, ст. 36.

[38]) Воблий, т. II, ст. 86.

[39]) С.-Х. отхож. пром., ст. 45.

деної в Каховці в 1895 році. Зареєстровано було 19.571 чол. З того числа було з Полтавщини 11.999 (61%), Київщини — 3.142 (16%), Чернігівщини — 2.329 (11%), Орловщини — 358 (1.8%), Курщини — 31 (0.4%), решта робітників припадала на губернії, які давали менші числа. З окремих повітів найбільше робітників давали в Полтавщині отсі повіти: Кременчуцький — четверту частину всіх полтавців — 3193 чол., Золотоніський — 1652, Лубенський — 1499, Прилуцький — 1115, Роменський — 1049, Переяславський — 994, Лохвицький — 948 чол., решта повітів давала менші числа. З Київщини майже всіх робітників постачав Чигиринський повіт — 2775 чол. Рух із Чернігівщини був більш розпорошений: йшли у Степ робітники майже з усіх повітів, при більшій перевазі робітників із повітів Мглинського, Суразького, Остерського й Сосницького[40]). Певна частина робітників з України йшла „на Дін" — до Донської области (Харківщина, слабше Полтавщина й Чернігівщина) і на Кубань (Харківщина, Полтавщина й Чернігівщина). Щодо того, як укладалися напрями руху с.-г. робітників, кн. Шаховской констатує таке[41]): „В українських губерніях звичайно народ кермується старими чумацькими шляхами, що мають напрям прямих ліній, оскільки це допускається існування на території більших сіл, які творять ринки наймання робочої сили; потім рух робітників спостерігається загалом на колишніх більших трактах, на водяних і залізничих шляхах, а також біля залізничних шляхів".

Про кількість с.-г. робітників-відхідників ми маємо уривчасті дані. Наведемо їх. Н. Яснопольський про число с.-г. робітників наприкінці шестидесятих років говорить так[42]): „вигідні заробітки в полудневих степах у порівнянні з рештою Росії притягають на південь маси робітників. Так, лише з Курщини, Орловщини й Лівобережжя („Малоросії") йде кожного літа до Катеринославщини, Херсонщини й Таврії 600 тисяч чоловіків робітників. А до Новоросії приходить ще багато робітників із инших місцевостей опріч вище названих". Матеріяли особливої комісії Звегінцева в 1894 році потребу і кількість с.-г. робітників у степовому районі визначають так[43]): Таврія: 100.000 чол., підчас урожаїв робітників бракує. Швидке заведення машин скорочує недостачу. Велика потреба в робітниках у степових повітах Кримського півострова. Басарабія: потреба в 45.000 робітників при середньому врожаї, при кращому — 90.000 робітників. В урожайні роки робітників не стає, ціни на працю зростають у два, три рази. Херсонщина: приходить 125.000 чол., підчас урожаю + 15%. Катеринославщина: потреба в 63.000, за урожаю — 80.000 чол. Кубань: приходить 300.000 чол. — Я. Полферов на підставі анкети „Торгово-промышленной газеты" середню кількість зайшлих с.-г. робітників для років 1891—1912 визначає так: Кубань — 230.000, Херсонщина — 150.000, Таврія — 130.000, Басарабія — 80.000, Катеринославщина — 100.000. Цей самий дослідник на підставі

---

[40]) П. Ф. Кудрявцевъ, Пришлые сельско-хозяйственные рабочіе на Николаевской ярмаркѣ въ м. Каховкѣ Тавр. губ. и санитарный надзоръ за ними въ 1895 г., Херсонъ 1896 г. Цит. за Шаховским, ст. 47.

[41]) С.-Х. отхож. пром., ст. 48.

[42]) Н. Яснопольскій Эконом. будущ. юга и его современная отсталость, Отечеств. Записки, 1871. № 7.

[43]) Цит. у Шестакова.

матеріялів згаданої анкети подає висновки щодо тенденцій зросту й зменшення числа робітників у період 1891—1912 років. Ці висновки побудовані в загально-імперському маштабі, але оскільки в основі їх покладено передовсім українські дані, вони мають значіння й для України. Вони такі: 1. для років 1891—97 можна констатувати значний зріст числа с.-г. робітників; цей зріст є наслідком голоду в 1891 і 1892 рр. й неврожаю в 1897 році; 2. в роках 1897—1903 так само має місце збільшення числа с.-г. робітників; воно звязане з промисловою кризою й переходом певної частини промислових робітників до с.-г. праці: 3. в роках 1903—6 кількість с.-г. робітників зменшується; причинами зменшення був відплив чоловіків робочого віку до армії підчас японської війни, зріст переселенського руху й збільшення площі аренди після революції 1905 року; 4. в роках 1907—12 кількість с.-г. робітників далі зменшується; опріч причин, що діяли в попередні роки, ще долучається вплив оживлення промисловости. столипінського земельного законодавства й заробкової еміґрації до Америки й Німеччини.

Рух українських с.-г. робітників становив частину того руху заробітчан, який мав місце як на Україні, так і в ряді російських ґуберній. Тому слід спинитися на питанні, наскільки мало місце розмежування руху українських і російських заробітчан. Згідно з даними особливої комісії Звегінцева, попит на с.-г. робітників за окремими районами був такий[44]):

Ґубернії	Середня кількість
Оренбурзька	27.600
Уфімська	7.600
Уральська	30.000
Самарська	230.000
	294.600
Таврія	100.000
Басарабія	45.000
Херсонщина	125.000
Катеринославщина	63.000
	333.000
Донська область	200.000
Ставропільська	40.000
Терська	1.500
Кубанська	200.000
	441.500

Попит цей згідно з даними кн. Н. Шаховського[45]), побудованими на матеріялах роботи С. Короленка, Вільно-Економічного Т-ва й Московського Т-ва сільського господарства, заспокоювали робітники окремих районів так, що Україна з Басарабією творила область переважно українського відходу, а російські ґубернії на лівому березі Волги — області виключно російського відходу. Натомість козачі землі з мішаним національним складом були також районом, куди йшли заробітчани як із України, так і з Росії.

[44]) С. Шаховской, ст. 39.
[45]) С. Шаховской, ст. 46.

Донська область мала робітників переважно з ґуберній Харківської, Тамбовської, Воронізької, Рязанської, Курської, Орловської й Тульської; менше там було робітників із ґуберній: Полтавської, Чернігівської, Пензенської й Нижегородської. На північний Кавказ ішли робітники головно з ґуберній: Курської, Харківської, Воронізької й Тульської. Був також незначний рух із ґуберній Орловської (2 повіти), Тамбовської (2 пов.), Чернігівської (3 пов.) й Симбірської (1 пов.). Ці дані дозволяють говорити про значну розмежованість руху українських і російських заробітчан. Можна припускати, що коли б в основу обрахунків покласти менші територіяльні одиниці, вияснилося б, що розмежування українського і російського відходу є ще більше.

Переходимо до характеристики умов наймання й праці заробітчан. Із попереднього ясно, що таку характеристику можна подати лише в найзагальніших рисах. При неорґанізованості й стихійності заробітчанського руху, при короткотерміновості часу праці, при постійних змінах заробітчанами місця праці охопити умови праці й побуту с.-г. робітників у вичерпні статистичні форми взагалі було завданням нелегким. Коли ж до того взяти під увагу, що справі цій за царських часів присячено було лиш обмежене число дослідів, стане зрозумілим, що багато відповідних матеріялів ми подати не зможемо.

Форми наймання заробітчан були ріжні: найбільш поширеною формою наймання була умова працедавців із робітником у самому районі праці. На весні й на початку літа розпочинався рух робітників із районів старої кольонізації у Степ. Подоріж відбувалася залізницями, пароплавами (Дніпром і його допливами), почасти пішки. Робітники йшли в Степ наосліп, не маючи уявлення про розміри врожаю, про висоту попиту на робочі руки в окремих районах, про висоту заробітної платні й умови праці. Не орієнтуючися в становищі, заробітчани, в величезній більшості неграмотні, часто довший час блукали по Степу, переходячи з одної місцевости до другої, поки знаходили працю. Важними пунктами для наймання с.-г. робітників були торговельні місцевості, а зокрема ярмарки. На Херсонщині найзначнішими осередками наймання були міста: Миколаїв, Одеса, Херсон, Єлисавет, Бобринець, Вознесенськ, Берислав, Новий Бог, містечко Кривий Ріг; залізничі станції: Знаменка, Голта, Роздільна, Долинська; торговельні села: Новоукраїнка, Березівка, Петровірівка, Казанка, Янівка, Бірзула, Мостове. В Таврії у великій кількості зосереджувалися заробітчани в Кахівці; відограваали ролю також Симферопіль, Карасубазар, Кермен-Кемельчи, Олешки, Бердянськ. На Катеринославщині наймання переводилося в Катеринославі, Олександрівську, Лозовій, Барвенкові. Треба відзначити, що всі ці осередки були дуже мало пристосовані до розміщення заробітчан, які туди прибували. Заробітчанам доводилося чекати наймання в мало сприятливих житлових і харчових умовах. Певне поліпшення в цій справі внесла діяльність земств, які в ряді таких місцевостей з кінця девятдесятих років позаводили лікарсько-харчові пункти для сільсько-господарських робітників. Коли одна частина робітників, чекаючи наймання, зосереджувалася в центральних пунктах, друга, яка мала старі звязки, йшла безпосередньо туди, де працювала раніше й ставала там до праці. Поруч із більше поширеним найманням у районі праці подекуди практикувалося також наймання в районах постійного перебування заробітчан. Туди приїздили

підрядчики, які законтрактовували робітників, перевозили їх на місце праці й ставили їх там на роботу. Часом поміщики висилали своїх відпоручників у райони відходу й там у зимі наймали на літо потрібну кількість робітників.

Умови наймання носили дуже ріжноманітний характер. Вони залежали від якости й віку робітників. Працедавці розріжняли кращих і гірших робітників. До кращих робітників, наприклад, у Херсонщині[46]) працедавці зараховували киян („чигиринців") і полтавців; за гірших уважалися робітники з Могилівської губернії („литвини"), а також із Курської й Орловської („кацапи"). Цих останніх уважали за гірших через те, що вони не вміли поводитися з волами. Тому щодо цін вище за инших робітників завжди стояли чигиринці й полтавці. Багаті селяни й німецькі кольоністи наймали людей не артілями, як поміщицькі економії, а по одинці, за спеціяльним добором; їм вони платили вищі ціни, ніж поміщицькі економії, але, працюючи сами разом із робітниками, вимагали від них більшої роботи. Умови наймання зазнавали значних вагань у звязку з розмірами урожаю й кількістю робітників, що прийшли до певного району шукати праці. В роки урожаю заробітна платня підскакувала, і вимоги робітників зростали.

Щодо реченців наймання розріжнялося наймання на рік, „на строк" і поденно. Переважало наймання на строк і поденне; рокові робітники рекрутувалися переважно з місцевих селян. При найманні на строк розмір заробітної платні визначалися не так довжиною строку, як тим, чи вхедили в строк наймання жнива[47]).

Житлові умовини були несприятливі. Спеціяльних помешкань для робітників, які працювали лише літньою порою, майже ніде не існувало. Медичного догляду здебільшого не було. Довжина робочого дня не була уреґульована й залежала від роду й спішности роботи. Натомість харчування робітників, оскільки звичайною формою наймання було наймання на хозяйських харчах, було задовільне. Добре харчувати робітників було в інтересі працедавців, бо від цього залежала продуктивність праці. Для сімдесятих років Н. Яснопольський[48]) зазначає, що харчування с.-г. робітників було краще, ніж відживлення селян у багатьох місцевостях Росії. Не бракує, правда, разом із тим низки фактів, які свідчать, що в окремих підприємствах харчування було зовсім незадовільне, але ми вже вище підкреслили, що загалом умови праці мали дуже ріжнобарвний характер. Взагалі відносини між заробітчанами й працедавцями дуже мало були підпорядковані якійсь певній системі правних норм. Багато було в цих відносинах випадкового, індивідуального, звязаного з особливстями господарської конюнктури, а також особливостями вдачі як працедавця, так і заробітчан. Зустрічаємо численні скарги на робітників, які виходили з поміщицьких кол; працедавці скаржилися на недбайливість робітників, недодержання ними умов, самовільний відхід із робіт. А досліди встановлюють, що відносини працедавців до робітників так само в багатьох ви-

[46]) Статистическо-эконом. описаніе Херсонской губ. Цитов. у Шаховского ст. 115.

[47]) За даними статистично-економічного опису Лисаветградського повіту 1889 року пересічна платня повним робітникам на хазяйських харчах була така: строк 1. V. — 15. XI. — 50 карб., строк 15. V. — 15. XI. — 55 карб.; строк 15. V. — 1. IX. — 60 карб.; строк 1. III. — 1. . — 55 карб.; строк 1. X. — 15. V. — 30 корб. Цит. у Шаховського, ст. 119.

[48]) Н. Яснопольскій. Экономическое будущее Юга Россіи. От. Зап. № 7, 1875, ст. 86.

падках могли давати підстави для оправданих нарікань з боку робітників: там також мало місце недодержання умов, неакуратна виплата заробітної платні, її зниження, гірший у порівнянні з умовою харч, тощо.

Наймана праця в сільському господарстві була представлена також значною кількістю місцевих робітників. Щодо цієї ґрупи ми розпоряджаємо ще меншою кількістю даних.

Не підлягає сумніву, що використання місцевих робітників до сезонової праці в сільському господарстві України було так само дуже значне. Воно мало місце на цілій території України, таким чином і Степ, для якого праця зайшлих робітників відогравала найбільшу ролю, так само використовував у певних розмірах також працю місцевих робітників.

Як відомо, в Степу ми зустрічаємося з фактом дуже інтенсивного зросту населення. Серед тих нових елементів, що оселювалися в Степу на селі, була значна ґрупа, яка не мала можливости в своєму новому господарстві використати ввесь запас робочих сил, що ним вона розпоряджала. З цих малосильних господарств, що не мали часом і власної землі, в першу чергу рекрутувався той елемент, який постачав найманих робітників як для поміщицького, так і для більшого селянського господарства. До таких ґруп належали в Таврії скіпщики, на Херсонщині — десятинники, які провадили своє господарство на землях, що їх вони арендували у більших земельних власників.

На Правобережжі й Лівобережжі існував великий запас зайвої робочої сили, й тут ходило в першу чергу про можливості використання її місцевим сільським господарством. Ця можливість створювалася в звязку з розвитком культури цукрового буряка, яка належить до одної з найбільш працемістких хліборобських культур. На Лівобережжі певної кількости робочої сили вимагала поширена там культура тютюну. Зернове господарство, спеціяльно на Правобережжі з його великою питомою вагою поміщицького господарства в жнива так само вимагало значної кількости робочих рук. Як вище ми підкреслили, найману силу в певних розмірах використовувало також і селянське господарство. Через те поруч з армією зайшлих сезонових робітників існувала армія найманих робітників місцевих, які використовувались як для сезонової, так і для постійної праці.

Форми використання місцевої найманої робочої сили були ріжноманітні. Поруч із поденним найманням існувало рокове й строкове — на сезон найважливіших сільсько-господарських робіт — або місячне. Ріжнородні були також форми винагороди за працю. Поруч із поденною платнею існувала платня відрядна — в жнива від копи, при копанні буряків — від мірки. Поруч із грошовою платнею існувала платня натуральна або грошова комбінувалася з натуральною. Одною з поширених форм натуральної платні при сезоновій праці було збирання врожаю за сніп. Для постійних робітників у поміщицьких господарствах поширеною формою винагороди за працю було поєднання платні в грошовій і натуральній формі: опріч певної суми грошей робітник одержував певну кількість збіжевих продуктів, право користуватися для своєї худоби поміщицьким випасом, право діставати дрова з поміщицького лісу й т. д. Контингент робітників рекрутувався з місцевих селян, переважно з молоді, яка не мала власного господарства. Але як на Правобережжі, так і на Лівобережжі існували безземельні с.-г. робітники, які жили в хатах, що їх їм давали земельні

власники, й які часом мали також власне господарство на тих ділянках землі, що їх вони так само одержували від поміщиків.

Так стояла у загальних рисах справа з використовуванням в сільському господарстві місцевої найманої сили. Переходимо до даних про висоту заробітної платні; наведені нижче форми цієї платні характеризують розміри винагороди як зайшлих, так і місцевих робітників.

Пересічна місячна платня річним робітникам на Україні в 1913 році була 12.71 карб.; для строкових робітників — 13.72 карб. у місяць[49]). Щодо поденної платні, то підчас жнив у Степу вона вагалася в 1912—1913 р. між 85 коп. і 1.20 крб. (плугатар 85 коп., косар 1.90 карб., громадільники 55 коп., при машині 1.50 карб.). Статистичні дані про пересічну поденну платню с.-г. робітникам на своїх харчах за десятиріччями такі (в коп.[50]):

	на весні			в літі		
	1871—80	1881—90	1891—900	1871—80	1881—90	1891—900
Волинь	32	33	31	46	46	46
Київщина	37	33	34	54	55	53
Поділля	30	33	32	48	53	46
Полтавщина	38	29	30	51	53	52
Чернігівщина	34	35	37	54	56	57
Харківщина	28	29	33	55	61	62
Катеринославщина	40	38	46	111	106	95
Таврія	47	46	58	120	118	90
Херсонщина	57	41	42	99	83	75

Полферов заробітну платню косарів на господарських харчах визначає так (у коп.)[51]):

	1886—95	1896—1905	1906—1913
Херсонщина	160	140	170
Таврія	170	145	185

Н. Дроздов вираховує пересічну заробітну платню (середня з заробітної платні в період весняного засіву, сінокосу й жнив) для пішого робітника на своїх харчах. Опріч грошової платні намагається також вирахувати реальну заробітну платню, для чого він показує заробітну платню в пудах жита по середніх річних цінах за відповідний рік. Усі підрахунки свої автор будує на даних про заробітну платню, що їх оголошувало Головне Управління хліборобства й землевлаштування.

Дані цього обчислення такі[52]):

---

[49]) Дроздов, Заработная плата с. х. рабочих до и после октября. „Прибой", М. 1930.

[50]) Матеріалы Комиссіи по оскудѣнію центра, цит. за Воблим.

[51]) Цитов. за Шестаковим.

[52]) Н. Дроздов, Заработная плата с.-х. рабочих до и после октября, „Прибой", 1930, М., ст. 12—15.

	1902—4	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Правобережжя Грош. заробітна платня в коп. ..	48,3	53,3	63,3	54,4	45,6	51,1	53,9	60,5	69,4	70,5	77,2	92,6	209,8
в %%%	100	110	130	112	94	106	110	125	143	145	159	191	434
Реальна заробіт. платня в пудах жита*)	0,84	0,82	1,0	7,52	0,41	0,57	0,86	0,97	0,78	0,83	0,93	0,78	1,17
в %%%	100	97	119	62	48	67	102	115	92	98	110	92	139
Лівобережжя Грош. заробітна платня в коп. .	65,0	66,7	73,9	71,1	67,2	73,9	75,0	82,2	90,5	96,6	108,8	142,2	238,0
в %%%	100	102	113	109	103	113	115	126	139	148	167	234	366
Реальна заробітна платня в пудах жита . . .	1,21	1,05	1,11	0,97	0,61	0,81	1,22	1,30	1,01	1,21	1,44	1,25	1,38
в %%%	100	86	91	80	30	66	100	107	83	100	119	100	114
Степ**): Грошова заробітна платня в коп.	78,6	82,9	92,5	88,5	77,9	97,1	100	90,2	105,8	107,5	105,8	157,0	252,5
в %%%	100	105	117	112	99	123	127	122	134	136	134	199	321
Реальна заробітна платня в пудах жита . . .	1,97	1,24	1,40	0,93	0,81	1,12	1,44	1.50	1,13	1,35	1,42	1,54	1,66
в %%%	100	90	102	68	59	81	105	109	82	98	103	112	121

Всі наведені дані мають лише приблизний характер. Відомості першої таблиці, а рівнож відомості, покладені в основу третьої таблиці, побудовані на матеріялах, одержаних від землевласників. Це дозволяє робити припущення, що дані про заробітну платню можуть бути збільшені. Особливо умовний характер мусять мати дані про реальну заробітну платню, вираховані з ціни одного лише продукту — жита; до того ж іще дані про ціну жита взято для окремих років із двох джерел — даних Центрального Статистичного Комітету й даних Головного Управління Хліборобства й Землевлаштування; різниця метод, якими користувалися ці дві установи в визначенні цін хліба, могла повести до різниць в обрахунку цих цін, які в свою чергу могли відбитися на обрахунку реальної заробітної платні. Проте, за браком инших матеріялів мусимо зробити можливі висновки з тих

*) В дані по Степу включено губернії Басарабську, Херсонську, Катеринославську й Донську область; даних про Таврію бракує.

**) Н. Дроздов для цін жита в 1911—1916 роках бере дані Головного упр. хліб. і землевл., для решти років дані Центрального Статист. Комітету.

даних, які наведено вище. Перше, що впадає в очі при погляді на відомості, наведені в таблицях, це територіяльна ріжниця у висоті заробітної платні, а спеціяльно ріжниця у висоті літньої заробітної платні. Заробітна платня стоїть на найвищому рівні в Степу; влітку вона мало не вдвоє перевищує заробітну платню в районі старої української кольонізації. Проте, в еволюції розмірів заробітної платні в окремих районах можна до певної міри знайти виявлення тенденції до вирівняння. Можна думати, що цей процес вирівняння заробітної платні є в значній мірі результатом впливу відносин у районі Степу на інші частини України. Оскільки попит на працю там, спеціяльно в районі цукроварства, в літі так само був значний, щоб протидіяти відпливу робітників у Степ, треба було рівень заробітної платні більшменш пристосувати до рівня його в Степу. Характеристичне, що відношення між рівнем весняної й літньої заробітної платні в Степу й у районах старої української кольонізації виявляють ріжні тенденції. На Правобережжі й Лівобережжі — районах інтенсивнішого господарства — ріжниця між весняними й літніми платнями значно менша, ніж у Степу з його екстенсивним хліборобством. Інтенсивніший попит на працю на весні при поширенні культури буряків у лісостеповій смузі не дає можливости для існування там такої диспропорці між весняними й літніми платнями, що має місце в Степу. Щодо рівня заробітної платні, висловленого в грошовій формі, то можна констатувати, що він скрізь виявляє тенденцію до повільного піднесення. Складніше питання про піднесення рівня реальної заробітної платні. Дані Дроздова, наведені вище, говорять за те, що реальна заробітна платня хоч трохи виразних тенденцій до зросту не виявляє й швидче має стабільний характер. Коли порівняти реальну заробітну платню передвоєнних часів із такою самою платнею за кріпацтва, стає імовірним висновок про її зниження. За даними Румянцівського перепису середня платня роковому робітникові без одежі була — дорослому робітникові — 3 крб., жінці — 1 крб., підліткові — 70 коп. Середня ж ціна десятини землі була тоді 2 крб. Таким чином дорослий робітник за рік роботи міг набути $1^1/_2$ дес. землі[53]).

За обрахунками „Описанія Кіевской губ.“ в 1846 р. поденна заробітна платня була така[54]):

В північній смузі (пов. Радомиський, Київський, Васильківський) в літі	тяглому робітникові 20 коп. срібл.	пішому робітникові 14 коп. срібл.	жінці 10 коп. срібл.
в зимі	15 коп. срібл.	9 коп. срібл.	5 коп. срібл.
В південній смузі (решта повітів)			
в літі	$22^1/_2$ коп. ср.	$12^1/_2$ коп. ср.	$8^1/_2$ коп. ср
в зимі	$10^1/_2$ коп. ср.	10 коп. ср.	7 коп. ср.

Середні ціни на жито, прийняті для оцінки державних земель, були тоді в першій смузі 1 крб. 95 коп. срібл., в другій — 1 крб. 70 коп. срібл. за чверть.

---

[53]) Стат. опис Полт. губ. земства за 1908 г., ст. 353.

[54]) Фундуклей, т. II. ст. 329.

Виходячи з цих цін, можна визначити заробіток поденного робітника в гарнцях так:

В північній смузі	тяглому робітникові	пішому робітн.	жінці
влітку	$7^1/_2$ гар.	$5^1/_4$ гар.	4 гар.
в зимі	6	$3^2/_3$	$2^1/_3$
В південній смузі			
влітку	7	$4_2/_3$	$3^1/_5$
в зимі	$6^3/_4$	$3^3/_4$	$2^2/_3$

Коли взяти під увагу, що середня вага четверти жита рівняється 10 пудам, доводиться прийти до висновку, що піднесення реальної заробітної платні місця не має, а, навпаки, існує її зниження. Проте, з огляду на приблизність тих статистичних даних, якими ми оперуємо, може обережніше буде говорити про існуючу стабільність реальної заробітної платні.

На тлі вище поданих даних про склад і становище с.-г. робітників мусить бути ясно, що прояви робітничого руху, клясової свідомости, а також руху до створення власних робітничих орґанізацій серед найманих с.-г робітників на Україні були мінімальні. Одною з перших форм виявлення руху с.-г. робітників були випадки конфліктів між місцевими й зайшлими робітниками, які часом прибирали дуже гострі форми. Один із перших випадків таких конфліктів, які були зафіксовані, належить до року 1886. Проти зайшлих робітників із Курщини в Бердянську виступили місцеві робітники. Бійка між одними й другими тяглася кілька годин, і для припинення її довелося викликати військо. Подібні ж конфлікти між зайшлими робітниками полтавцями й місцевими робітниками були в Бобринці в 1889 році, 1896, 1897 і 1898 роках, у Таганрозі в 1897 р. Є відомості про виступи робітників, які носили характер дикого безладного бунту. В кінці 80-их років робітники коло станції Лозової Харківсько-Севастопільської залізниці натовпом до 2000 душ стали загрожувати своїм працедавцям-німцям; справа закінчилася бійкою між самими робітниками. Відомі також факти руйнування й палення робітниками с.-г. машин, які відбирали від них заробіток. Проте, поруч із цими даними з досить ранніх часів є відомості про солідарні виступи с.-г. робітників, про те, що вони як засобом боротьби користувалися страйками. Про це згадує на самому початку вісімдесятих років Х. А. Щербина. Він пише[55]): „Найменший привід, що порушує права окремих членів, незадоволення харчами, надмірна праця, лайка якогобудь приказчика або господаря — все це викликає поміж українськими косарями особливу єдність і солідарність, і українці в більшості таких випадків, із властивим їх характерові, пасивним протестом, кидають роботу без жадної розмови, кидають усі без винятку й або добиваються таким шляхом задоволення заявлених вимог, або шукають нового господаря". Про спорадичне користування страйками, як засобом боротьби, в девятдесятих і в початку девятисотих років існують відомості з ріжних місцевостей України — Степу, Поділля, Полтавщини, Київщини.

В 1905 і в 1906 рр. цілу Україну охопив величезний рух, де були перемішані елементи руху с.-г. робітників із рухом аґрарним, селянським.

---

[55]) Ф. Щербина, Очерки южно-русскихъ артелей и общинныхъ артельныхъ формъ, 1891. Цит. у Шестакова.

Найяскравіш елєменти руху с.-г. робітників позначилися на Правобережжі — Київщині, Поділлі й менше на Волині. Рух прибрав форму страйків, що охоплювали цілі села. Страйки переводилися в часі жнив і обрібки буряків. Поширеною формою страйку було уложення страйкових домагань і винесення постанови про страйк на сході при участі всіх селян. Домагання, які ставилися працедавцям, здебільшого мало рахувалися з можливістю реалізації їх при існуючих господарських обставинах: носили вони скоріше характер демонстративний. На Лівобережжі й у Степу в селянських рухах страйковий елємент був репрезентований слабше, при чому він виявився більше на Лівобережжі, ніж у Степу. Характеристичне, що підчас селянських рухів у Степу мали місце подекуди виступи місцевих селян проти зайшлих робітників. Страйковий рух на цілій Україні носив стихійний характер. В появі його відогравав ролю з одного боку загальний революційний настрій, який охопив і селянство, з другого боку, також і агітація революційних партій. Чи спричинився страйковий рух 1905—1906 років до піднесення заробітної платні, на це питання відповісти тяжко. В кожному разі тривалого піднесення заробітної платні, яка б задержалася на ряд років, страйковий рух не дав. На Правобережжі в 1906 р. рівень заробітної платні піднісся. Одні повідомлення звязують це піднесення зі страйковим рухом, другі з великим урожаєм 1906 року. Про вплив страйкового руху на піднесення заробітної платні на Лівобережжі є дуже ріжномапітні відомості: в Харківщині заробітна платня не піднеслась, на Чернігівщині піднеслась незначно. З Полтавщини маємо значніше число повідомлень про піднесення заробітної платні. У Степу вплив страйкового руху для піднесення заробітної платні був теж незначний. Закінчуючи огляд селянського й страйкового руху 1905—1906 рр., треба зазначити, що в деяких випадках він виявлявся в супроводі ексцесів з боку селянства й робітників; подекуди бували випадки розгрому й палення поміщицьких маєтків, насильства над поміщиками, тощо. При цьому, там, де рух набирав справді страйкового характеру, кількість ексцесів була мінімальна. Через те районом ексцесів було Лівобережжя й Степ у той час, як на Правобережжі рух у цілому носив спокійний характер. Як страйковий, так і селянський рух з боку влади викликали дуже інтенсивні репресії, починаючи з арештувань, віддавання під суд і заслань і кінчаючи висиланням в окремі села і райони війська й козаків, які не спинялися перед уживанням зброї[56]). Після подій революції 1905—6 року відомості про страйковий рух серед с.-г. робітників ми знаходимо лише спорадично.

Трудно, очевидно, говорити про наявність орґанізаційного й професійного руху серед найманих робітників у сільському господарстві при незначному ступні оформлення цієї суспільної ґрупи. Зачатки такого роду орґанізацій мали місце остільки, оскільки певні революційні ґрупи розпочали агітацію серед селянства й ставили своєю ціллю обєднання найманих робітників у сільському господарстві. Одною з перших ґруп, яка заснувалася з тою ціллю, була ґрупа сільських робітників соціял-демократів Київської губернії в 1899 р. В цих зачатках орґанізаційної роботи відогравала свою ролю діяльність Революційної Української Партії й Української Спілки

[56]) Матеріял про рух 1905—6 років зібрано у виданні Вільно-Економічного Т-ва, яке зібрало його шляхом анкети: Аграрное движеніе в Россіи в 1905—6 годах, т. I. и II, 1908. СПБ.

Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії та розширювана цими ґрупами література. Підчас страйкового руху 1905—6 років у деяких місцевостях були створені страйкові комітети, які мали на увазі переведення страйків, грошову й матеріяльну допомогу страйкуючим. У 1906 році відомі деякі спроби утворення леґальних професійних орґанізацій с.-г. робітників, але спроби ці не дали більших результатів. У 1906 р. в Київі була заснована професійна спілка працьовників сільського господарства; ця спілка обеднувала вищі категорії службовців і відповідно до національного складу цієї ґрупи працьовників мала переважно польський характер; сільсько-господарські робітники до цієї орґанізації не входили. В часи реакції діяльність і цієї орґанізації припинилася. Характеристичним є той факт, що як страйковий рух, так і орґанізаційні спроби серед с.-г. робітників мали місце передовсім на Правобережжі. Рух, отже, мав своєю базою місцевих робітників; водночас великі маси с.-г. робітників у Степу, серед яких переважав зайшлий елемент, були зачеплені і страйковим рухом, і орґанізаційними спробами в мінімальних розмірах.

Нам лишається ще торкнутися питання про те, як трактовано справу найманої праці с.-г. робітників у законодавстві й літературі.

Першою спробою законодатного реґляментування питання про наймання с.-г. робітників були тимчасові правила про сільських робітників, видані в 1863 р. безпосередньо після скасування кріпацтва, коли сільське господарство перейшло до користування вільною працею. Зміст тимчасових правил був дуже вузький; вони не ставили собі за завдання реґулювати становище робітників підчас праці, обмежуючися лише визначенням обставин, при яких умова про наймання могла бути порушена, й реґляментацією системи штрафів. Згідно з цими правилами працедавець міг розірвати з робітником умову про працю, коли найнятий робітник виявив до працедавця, його домашніх, управителя або приказчика нечемність (грубость и дерзость) або нахабство. Робітник мав право розірвати умову, якщо його побито або тяжко ображено, а також коли працедавець не платив у реченець належних робітникові грошей або погано його харчував. Штрафи на робітників могли накладатися за самовільне залишення праці (самовольную отлучку), за ледарство, шіяцтво, недбаліть у праці; розмір штрафу, якщо його не було визначено в умові, встановлювався не вище розмірів дводенного заробітку. Штраф накладав мировий суддя. Правила 1863 року зустріли значну опозицію з боку поміщицьких кол, і в новому законі, який реґулював становище сільського робітника — положенні про наймання на сільські роботи 1886 року інтереси поміщицьких кол було вважено в більшій мірі, ніж у тимчасових правилах 1863 року.

Положення 1886 року встановило новий спосіб реґляментації умов наймання заведенням розрахункових книжок і договірних листів. Змінено норми, які реґляментували розірвання умови про працю, при чому збільшено можливості розірвання її для працедавців. До тих приводів, які давали право розірвати умову в правилах 1863 року, в положенні додано нові: лінивство, недбаліть, явний непослух, самовільне користування майном господаря, необережне поводження з огнем, нездатність робітника виконувати роботу, до якої він зобовязався. Право накладання штрафів передано працедавцеві. В звязку з порушенням умови про працю нове положення передбачало можливість для робітника санкції карного характеру. Робітник,

що зобовязався умовою по договірному листу, за незявлення на працю або самовільне її залишення, якщо він не виконав законної вимоги поліції про повернення до працедавця, міг бути засуджений на арешт до одного місяця. В випадках незявлення робітника на працю або самовільного залишення її, поліція, одержавши повідомлення про це від працедавця, мусіла негайно вжити заходів, щоб розшукати робітника й зобовязати його вернутися до працедавця, призначивши для цього найкоротший реченець. За нечемність проти працедавця або членів його родини закон передбачав можливість накладання на робітника кари в розмірі до місяця тюрми; за самовільне зіпсування машини — до трьох місяців тюрми. Натомість право робітників на судову оборону положенням було дуже звужене: якщо робітник оскаржував працедавця, і його скаргу суд визнав за безпідставну, час, витрачений робітником на суд, визнавало положення за „прогул", за який працедавець мав можливість покарати робітника штрафом.

Щодо регулювання умов праці, то цій справі в положенні 1886 року присвячена невелика кількість норм. Закон установлював, що сторони мають право, по взаємній згоді, включати в договір, опріч умов про реченець договору й розміри платні, ще всякі інші умови, що не перечать законам: умови про реченці й способи виплати заробітної платні, про харчі, помешкання й т. д. Щодо харчування робітників закон містить таку норму: „Якщо робітників найнято з харчуванням від наємця, то приготовлювана для них їжа або видавані харчі повинні бути доброї якости й відповідати якістю й кількістю харчам, що їх за місцевими звичаями мають селянські родини середнього достатку". Про властивості помешкань, які передаються до користування робітника, в законі жадної згадки нема. Щодо допомоги робітникам на випадок хороби, то закон обовязує наємця допомагати хорому робітникові можливими домашніми засобами, а в разі потреби допомогати („содѣйствовать") його спровадженню на місце постійного перебування або уміщенню до лікарні. Але разом із тим закон надає право наємцеві звільнити робітника до строку, якщо у нього виявиться пошесна хороба.

Початок у 1905—6 роках серед с.-г. робітників страйкового руху викликав до життя законодавчу новелю 15 квітня 1906 року, яскраво репресивного характеру. Новеля складається з двох частин. Перша встановлює суворі кари для тих, що тим чи иншим способом брали участь у виступах, які були звязані з насильствами над особами, відібранням, знищенням або пошкодженням чужого майна, самовільним заволодінням або вступом самочинним до чужої садиби або будинку; ця частина новелі передбачала репресії для тих, що брали участь в аґрарному руху. Друга частина новелі торкалася спеціяльно с.-г. робітників. Закон установлював кари: 1. за примус сільських робітників підчас страйку через загрози насильства або усунення з товариства (отлученіе от общенія) до припинення або невідновлення роботи; за навмисне пошкодження майна, яке належить власникові маєтку, де відбувалися роботи, або особи, що є у нього на службі; в першому випадку кара передбачена до року тюрми або арешту до трьох місяців; в другому випадку — тюрма до шістьох місяців або арешт до трьох місяців 2. За аґітацію на користь переведення страйку с.-г. робітників, якщо її переводить особа, що не працює у власника маєтку, кара в ріжних випадках встановлюється в розмірі двох місяців до року й чотирьох місяців тюрми, 3. за участь у товаристві, яке мало б за ціль підбурювання с.-г. робітників

до страйків — встановлена кара до чотирьох років кріпости. Закон цей оголошено напередодні скликання першої Державної Думи. Державна Дума визнала за необхідне цей закон переглянути й виділила для опрацювання закону про с.-г. робітників із земельної комісії спеціяльну підкомісію. Займалася справою законодавства про с.-г. робітників також Українська громада першої Державної Думи. О. Г. Лотоцький, який брав близьку участь у роботі української громади, уложив два законопроєкти: про скасування правил 15 квітня й про хліборобські страйки. Перший законопроєкт громада передала Трудовій групі, яка внесла до Державної Думи заяву про скасування правил 15 квітня. Другий законопроєкт, з огляду на розпуск Думи, українська громада не встигла обміркувати; він перейшов у спадщину до української фракції другої Думи; вона його зредаґувала остаточно, але через припинення праці другої Думи він не був зреалізований.

Репресивний характер новелі 15 квітня 1906 року був збільшений урядовим розясненням 11 червня 1906 року правил 15 квітня, в якому підкреслювалось, що закон трактує страйк с.-г. робітників, як карний злочин.

Цими актами законодавча діяльність уряду в справі с.-г. робітників і обмежилась аж до упадку царату. Можемо ствердити, що законодавство про с.-г. робітників виявляє виразний реґресивний характер; найліберальніше трактування становища с.-г. робітників дають тимчасові правила 1863 року, де справа накладання штрафів на с.-г. робітників передана мировому судові. Пізніші законодатні акти становище найманої сили в сільському господарстві не поліпшують, а погіршують.

Цікаве питання, наскільки існуючі законодатні акти справді реґулювали становище с.-г. робітників. Для вичерпної відповіді на це питання бракує матеріялів. Можна думати, що загальна ситуація вела до того, що видані закони мали лише частинний вплив на реґулювання відносин між працедавцями й робітниками. При нечисленності адміністративного урядового апарату, при значних віддаленнях і труднощах комунікації працедавці не завжди могли рахувати на те, що адміністративний апарат може діяти з тою швидкістю, яка була в їх інтересах. Через те певну, — ми допускаємо, досить значну — ролю в відносинах між працедавцями й с.-г. робітниками грали моменти не стільки зафіксовані нормами закону, скільки характеру побутового. Про обмежений вплив і значіння норм закону можна говорити, також маючи на увазі репресивні акти 1906 р. Оскільки ходить про пристосування цих законів у цілях ліквідації руху 1906 року, то воно не було таке значне. Ліквідуючи селянський рух, влада здебільшого вдавалася до заходів загальних адміністративних репресій, надсилаючи на села військові, козачі й поліційні частини, переводячи арештування, й висилки адміністративним шляхом, трактуючи виступи с.-г. робітників передовсім як вияв революційної, а не економічної акції. Пристосування новелі 1906 року в загальній системі адміністративних репресій, якою влада користувалася в боротьбі з рухом, мало досить обмежені розміри.

Розглядаючи питання про реґулювання справи с.-г. робітництва в законодавстві, ми можемо констатувати, що йому не пощастило. Законодавство, як ми бачили, обмежувалося тут заходами майже виключно поліційного характеру. Але не більше пощастило цій справі також і з боку заінтересування нею літератури й громадської опінії. Вона й тут не належала

до питань, які приваблювали громадську увагу. В загальній народницькій ідеольоґії, яка так чи инакше впливала на світогляд усіх російських громадських кол, для с.-г. робітника місця майже не було. Народницький світогляд укладався насамперед, як результат спостережень і висновків над відсталим сільським господарством центральної Росії, де питання найманої сили в сільському господарстві відоґравало цілком підрядну ролю й тому зайняло підрядну ролю в усіх народницьких концепціях. Оскільки російські народницькі настрої впливали також і на українські громадські кола, питання про найману працю в сільському господарстві й тут не стояло поміж тими, які були в центрі громадської уваги. Хоч треба відзначити, що впливи української громадської дійсности на Україні все таки свою ролю відоґрали. Хоч і стояв у центрі уваги для української громадської опінії селянин, як хлібороб, проте інтерес до питання про найманих робітників у сільському господарстві на Україні був більший, ніж у Росії. Це заінтересування знаходить певний вияв у працях про господарські відносини на Україні, пр. Янсона й Н. Яснопольського в кінці шестидесятих і початку сімдесятих років, у працях Південно-Західнього відділу Російського Геоґрафічного Т-ва, в Драгоманівській „Громаді", в роботах української фракції першої й другої Думи. З початком політичного оживлення на Україні й у Росії на початку девятисотих років було поставлено питання про орґанізацію сільських робітників — на Україні раніш, ніж у Росії — спочатку ґрупою сільських робітників соціял-демократів Київської ґубернії, а трохи пізніше — Революційною Українською Партією та Українською Спілкою Російської С.-Д. Партії.

Проте ці відокремлені прояви заінтересування справою становища с.-г. робітників більших практичних результатів не дали. Досліди й вивчення найманої праці в сільському господарстві переводилися в обмежених розмірах. Спроби орґанізації с.-г. робітників, зроблені підчас революції 1905—6 рр. практично кінчилися спадом піднесення революційної хвилі.

Неоформленості й невиразності с.-г. робітників, як окремої соціяльної ґрупи, в господарських відносинах України відповідали нерозробленість питання в громадській ідеольоґії і його неясна й невиразна постава, як окремої політичної й економічної проблеми.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Загальна характеристика періоду 1917—1929 років. Зміни в структурі сільського господарства й їх вплив на стан кадрів зайвої робочої сили. — Умови мобілізації кадрів зайвої робочої сили. — Чисельні дані про зайву робочу силу та її розподіл за районами. — Подача робочої сили й попит на неї. — Кількість постійних с.-г. робітників. — Відплив на заробітки. — Законодавство про робочу силу в сільському господарстві. — Становище с.-г. робітників. — Професійні орґанізації.

Перший розділ нашої праці малює ті умови, в яких визначалося становище робочої сили в сільському господарстві України за панування капіталістичних відносин. Події 1917—20 рр. капіталістичну структуру українського сільського господарства зруйнували: воно вступило в нову стадію розвитку; в звязку з тим зазнало дуже поважних змін становище робочої сили.

Для уяснення тих нових обставин, в яких опинилося сільське господарство України, дуже важно зясувати причини упадку капіталістичних відносин у сільському господарстві. Капіталістичний уклад господарства, як це тепер загально визнано, становить лиш історичну стадію господарського розвитку; коли стан витворчих сил дійде до того ступня розвитку, за якого дальший поступ при захованні капіталістичних форм стане неможливий, буде неминучим перетворення капіталістичного ладу в новий, инший господарський устрій, і цей процес перетворення тоді буде мати орґанічний характер. На Україні ліквідація капіталістичних відносин взагалі й капіталістичних відносин у сільському господарстві зокрема не мала жадних прикмет орґанічного характеру. Україна в своєму господарському устрою мала всі властивості невистарчального розвитку капіталістичних форм, ми терпіли не стільки від перерозвитку капіталізму, скільки від його недорозвитку. Через те упадок капіталізму на Україні був передовсім результатом причин зовнішнього, а не внутрішнього порядку. Імперське народне господарство, а за ним і українське заломилось, не витримавши того напруження, якого вимагала участь імперії в світовій війні.

Перед українським сільським господарством, зокрема в тій області, яка нас цікавить, — у проблємі робочої сили — стояв цілий ряд питань, які не були розвязані, не зважаючи на те, що полагодження їх, хоча б не радикальне, а часткове, за умов капіталістичного ладу було цілком можливе. Справа аґрарного перелюднення, справа унормування становища с.-г. робітників — усе це були питання, які при відповідних господарських і законодатних заходах могли б утратити велику частину своєї гостроти за існування капіталістичних відносин в сільському господарстві. Вони розвязані

не були й залишились у спадщину тій новій стадії господарських відносин, що повстали на Україні після 1917 р.

1917 рік на Україні починає період ліквідації дореволюційних відносин у сільському господарстві. Ліквідація ця відбувалася революційним шляхом, в якому переважали моменти стихійного порядку. В кожному разі регулююча роля держави в цьому процесі не відогравала кермуючої ролі. При цьому стихійному характері процесу й рівнобіжному стихійному характері створення нової структури сільського господарства, при плинності й неусталеності цієї останньої надзвичайно важко вичерпуюче схарактеризувати те нове, що створилося на місці зруйнованого капіталістичного сільського господарства після 1917 року.

Другою різкою й виразною межею в розвитку сільського господарства так само, як рік 1917, є рік 1929, що починає період колєктивізованого сільського господарства. Натомість доба між роками 1917 й 1929 при всій ріжнобарвності тих змін, які відбувалися в сільському господарстві в окремі роки, на відмежовані етапи може бути поділена лиш умовно й приблизно. Коли загалом брати добу 1917—1929 років, вона характеризується переходом основної й провідної ролі в українському сільському господарстві до дрібного господарства селянського типу. Дісталося до своєї провідної ролі дрібне селянське господарство не відразу. Процес ліквідації великого господарства, який розпочався в 1917 році, був припинений у 1918 р. за гетьманату і в 1919 р. за Денікина. Совітська влада на Україні в періоді свого панування між скиненням влади Директорії аж до часу Денікина так само змагалася перетворити сільське господарство, забезпечуючи командні висоти великому господарству, заступивши поміщицьке господарство державним, совхозним. З 1920 року сільське господарство України починає усталюватися на базі панування дрібного селянського господарства. Проте структура того дрібного селянського господарства, яке лягло в основу нового с.-г. укладу України, ввесь час лишається плинною, раз-у-раз підлягає змінам; у звязку з цим набирав характеру неусталености й плинности й цілий новий уклад сільсько-господарських відносин. В межах сільського господарства України відбувається боротьба між селянським господарством двох типів — господарством споживчим і товаровим. Дрібне селянське господарство дуже чутливо реагує на всі зміни совітської політики щодо сільського господарства. Доба військового комунізму привела до того, що в селянському господарстві повно й рішуче запанували тенденції споживчого характеру. За НЕПу товаровий напрям почав набирати більшого значіння; проте збільшення ролі тенденцій товарового характеру зовсім не було рівнозначне з зникненням і повним занепадом споживчих тенденцій. Кожна зміна совітської політики, яка відбивалася негативно на можливостях товарової продукції, вела в сільському господарстві до зміцнення й зросту споживчих прикмет. Совітська політика щодо сільського господарства ввесь час була перейнята органічною суперечністю. Влада з одного боку була заінтересована в зрості товарового сільського господарства, бо тільки за цих умов у неї могла бути надія на збільшення збіжевого експорту, на переведення загальної відбудови народнього господарства на Україні. Але з другого боку совітська влада, виходячи з своїх загальних концепцій, уважала за необхідне провадити боротьбу власне з тою групою селянських господарств, які носили найбільш товаровий характер, і піддер-

жувати ті селянські господарства, що своєю економічною структурою не могли бути иншими, ніж господарства різко висловленого споживчого типу; маємо на увазі боротьбу проти куркульських господарств і упривілейоване становище господарств незаможницьких. Так само, виходячи з своїх загальних концепцій, совітська влада вважала за необхідне в своїй загальній економічній політиці йти шляхами, які створювали упривілейоване становище для промисловости коштом упосліджения й занедбання інтересів сільського господарства. Найяскравіше це виявлялося в тій політиці, яку провадила влада щодо хлібних цін („ножиці“) і в справі хлібозаготівель. Очевидно, що в своєму останньому результаті ці заходи не могли сприяти розвиткові товаровости сільського господарства. Ця, перейнята внутрішніми суперечностями політика совітської влади вела до того, що й за часів НЕПу, відповідно до хитань урядового курсу, споживчі й товарові тенденції то зменшувались, то збільшувались у своєму значінні. Назагал кажучи, совітській владі не вдалось осягнути в українському сільському господарстві того ступня розвитку товаровости, який мав місце за дореволюційних часів. Це була одна з причин, що примусила совітську владу стати на шлях нової повної перебудови сільського господарства на основі колєктивізації.

Часто, коли говорять про ті зміни в сільському господарстві, які принесли події 1917—20 р., головний натиск роблять на переведенні ліквідації великого поміщицького господарства. Це не зовсім правильно. Зміни були значно більші й глибші. Поруч із знищенням великої поміщицької власности відбулись основні переґрупування в межах самого селянського господарства. В 1916 році на території України, взятої в межах 9 ґуберній, при чому на Волині вважено дані лише з пятьох повітів, нараховувалося до 3.970 тис. селянських господарств. В 1924 році на території України, взятої в межах УССР, отже в межах менших, ніж та територія, яку прийнято для 1916 року, було 4.912 тис. господарств. Отже приріст нових господарств був не менше, як міліон. Створення такого величезного числа нових господарств відбулося не лише коштом земель ліквідованої великої власности, переведено поруч із тим перерозподіл земель, що знаходилися в селянському користуванні; при чому значну частину землі, яка була в користуванні більших селянських господарств, відібрано так само, як відібрано її у великих земельних власників. Ці зміни в розподілі земель можуть бути ілюстровані такими даними. В 1905 році на Україні в межах 9 ґуберній із загального числа селянських господарств на надільній землі 44.2% припадало на господарства до 5 десятин, 39.4% на господарства розміром від 5 до 10 дес. і 16.4% на господарства розміром понад 10 дес. В Таврії на господарства розмірами понад 10 дес. припадало 73.5% господарств, у Катеринославщині 33.3%, у Херсонщині 20.5%. Підкреслюємо, що в цих даних уважено лише розподіл надільної землі, тимчасом як площа дрібного землеволодіння тоді була репрезентована не лише селянським господарством на надільній землі (20.1 міл. дес.), але й господарством на купленій землі (приватна земельна власність на Україні розмірами до 100 дес. обіймала 2.1 міл. дес.). В 1916 році на одно господарство на Україні (9 ґуберній, при чому Волинь взята в межах 7 повітів) припадало посівної площі пересічно 5.0 дес., при чому на господарство селянського типу припадало 4.1 дес., на господарство приватно-власницького типу 110.7 дес. В Степу середні розміри селянського

господарства були такі: в Таврії господарство селянського типу мало посівної площі пересічно 10.0 дес., господарство приватно-власницького типу 85.8 дес.; у Херсонщині господарство селянського типу мало посівної площі 6.9 дес., господарство приватно-власницького типу 132.6 дес.; у Катеринославщині господарство селянського типу мало пересічно посівної площі 5.3 дес., приватно-власницького типу 94.9 дес. Цим даним передреволюційних часів протистоять такі дані 1924 року. На одно господарство взагалі в УССР припадає посівної площі 3.6 дес., на одно господарство з посівом 3.7 дес. У Степу на одно господарство взагалі припадає посівної площі 5.7 дес., на одно господарство з посівом 5.9 дес. В УССР господарства з посівом від 6.1—9.0 дес. становлять 8.4% усіх господарств; з посівом від 9.1—15 дес. — 4.6%, із посівом більше 15.1 дес. — 1.4%. Для Степу відповідні дані такі: 17.6%, 12.7%, 4.1%. Таким чином новий уклад земельних відносин знаменував собою не лише ліквідацію великого господарства, але й здрібнення розмірів дрібного трудового сільського господарського підприємства. Правда, поруч із дрібним селянським господарством, як панівним типом сільсько-господарського підприємства, існують совітські господарства, які уявляють із себе великі підприємства. Але ця група підприємств при несталості своїх розмірів, що мають тенденцію з наближенням кінця НЕПу збільшуватись, відграє все таки цілком підрядну ролю. В 1924 році при загальних розмірах засівної площі селянських господарств в УССР в 17514.8 тис. дес. площа засівів совітського господарства становить лише 622.4 тис. десятин.

Революційна зміна структури сільського господарства на Україні внесла глибокі зміни в умові подачі робочої сили і попиту на неї в сільському господарстві. Спинимось насамперед на аналізі тих умов, які характеризують подачу робочої сили за совітських часів. Як ми бачили вище, розміри подачі робочої сили в сільському господарстві були звязані з надміром робочих рук, що були зайняті в сільському господарстві, й з повільною мобілізацією кадрів зайвої робочої сили в міру розвитку капіталістичних відносин. Повстає питання, чи ті зміни, які відбулися в структурі сільського господарства за совітських часів, привели до зменшення того надміру робочих сил, яким розпоряджало сільське господарство України. Спинимося на аналізі тих фактів у совітськім укладі сільсько-господарських відносин, які діяли на зменшення або збільшення запасів зайвої робочої сили.

Безсумнівно, що певні моменти в совітській структурі сільського господарства вели до використання частини тих робочих сил, які за дореволюційних умов використані бути не могли; ці моменти мусіли вести до зменшення розмірів запасу зайвої робочої сили на селі. Ліквідація великого хліборобського господарства, яке користувалося в значно ширших розмірах, ніж господарства селянського типу, удосконаленими с.-г. знаряддями й машинами, й перехід земель, які були в експльоатації цього господарства до експльоатації методами селянського господарства, могли в результаті дати збільшення числа робочих рук, що їх потрібувало сільське господарство України. Так само роздрібнення розмірів селянського господарства, створення ряду нових малосилих господарств, ліквідація відрубних і хуторських господарств, недосконало переведене землевлаштування при нових земельних відносинах— всі ці обставини могли збільшити потребу в робочих силах. До збільшення потреби в робочих руках у сільському господарстві

вели також обставини, які були звязані не стільки з укладом совітських сільсько-господарських відносин, скільки з структурою совітської економіки взагалі: брак фабричних продуктів, потрібних у селянському обіхідку, повів до частинної реґенерації хатніх промислів, які так само могли зайняти певну кількість робочих рук.

Але факторам, які сприяли збільшенню потреби в робочих силах, у структурі совітського сільського господарства притистояли инші, які обмежували можливість використання робочих сил. Ліквідація великого поміщицького господарства й експльоатація поміщицької земельної площі примітивнішими методами селянського господарства мусіли привести до збільшення кількости потрібних робочих рук. Фактично освоєння переданих у селянське користування земель відбувалося з значною повільністю. Ще в 1924 році посівна площа УССР становила 95.2% посівної площі 1916 р., а в Степу лише 89.8%; у Степу 10061.5 дес. загальної посівної площі 1916 року протистояло лише 9035.7 тис. дес. посівної площі в 1924 році; площа селянських посівів із 8538.6 тис. дес. 1916 року зросла в 1924 році несповна на 200 тис. дес. до 8715.4 тис. дес. Далі ліквідація поміщицького землеволодіння була звязана з значними змінами в розподілі культур, місце інтенсивних, працемістких культур у значній мірі зайняли культури продовольчого типу, які потрібували меншої затрати робочих сил. Працемісткі культури здобувають значіння в сівообороті дуже повільно.

Поруч із цим, в умовах розвитку совітського селянського господарства були обставини, які обмежували ширше використання робочої сили. Ми вище підкреслювали ту боротьбу споживчих і товарових тенденцій, які червоною ниткою проходять через увесь розвиток селянського господарства аж до часу колективізації. Перехід селянського господарства від споживчої форми до товарової натурально вів до збільшення можливостей використання робочих сил. Але в совітській політиці був ряд моментів, які цьому переходові ставляли перешкоди. Сюди належали: невигідні ціни на збіжжя при обмеженнях, а пізніше при повній ліквідації приватної збіжевої торговлі; вищі норми оподаткування заможних господарств; загроза при збільшенні розмірів господарства бути зарахованим до куркулів і стратити всі громадські й політичні права й инші труднощі, які ставляв совітський устрій розвиткові приватної ініціятиви. Оскільки заходи совітської політики й її відношення до заможного селянського господарства зазнавали постійних змін, раз-у-раз мінялися так само можливості використання робочих сил у межах селянського господарства.

Коли взяти під увагу фактори, що за совітської структури селянського господарства сприяли використанню запасів робочої сили, і з другого боку фактори, які ставили цьому використанню обмеження, то урахувати питому вагу тих і других і вирішити, яких факторів значіння переважає, буде дуже важко. В кожному разі з повною категоричністю можна твердити, що, коли реконструкція сільського господарства за совітських часів і спричинилася до зменшення надміру зайвої робочої сили на селі, то усунути вповні цей надмір зайвої робочої сили на селі їй не вдалось. Українське село як дореволюційне, так і совітське посідало запаси невикористаної зайвої робочої сили.

Вище при аналізі відносин щодо запасів робочої сили на українському селі дореволюційних часів ми робили ріжницю між запасами робочої сили,

які обєктивно існували й були можливі до використання, й тими кадрами її, які вже були мобілізовані фактично й виступали на робочому ринку з оформленою подачею своєї праці. У відповідному місці ми спинялися над аналізою тих умов, які вели до виявлення захованого безробіття на селі й переходу його в відкриту форму. Які ж створились обставини щодо переходу захованого безробіття в відкриту форму за совітських часів? Так само, як і в справі надміру робочих сил, діяли тут фактори протилежного характеру, вплив яких взаємно перехрещувався. В умовах совітської дійсности були обставини, які сприяли виділенню всіх можливих кадрів зайвої робочої сили. Якщо за військового комунізму населення міст утікало на села внаслідок жахливих продовольчих умов, у період НЕПу з сіл до певної міри почався поворотний рух. Для активніших і енергійніших елементів села все виразніше зясовувалася ціла безвиглядність становища селянина. Адже селянинові поліпшення матеріяльного стану утруднювалось усією системою с.-г. совітської політики; коли ж усупереч із тенденціями цієї політики це поліпшення вдавалось осягнути, повставала загроза бути зарахованим до куркулів. Тимчасом становище робітника — однаково с.-г. чи промислового — знаменувало приєднання до тої спеціяльно упривілейованої в совітському ладу групи, перед якою відкривались, особливо за перших років совітської влади, більші можливості. З другого боку, коли за дореволюційних часів силою, що до певної міри здержувала мобілізацію кадрів зайвої робочої сили на селі, був вплив традицій, за совітських часів він був розхитаний, якщо не знищений цілком.

Поруч із тим діяли фактори, які мобілізацію кадрів зайвої робочої сили задержували. Оформлення подачі праці звязане з наростанням попиту на неї. Якщо попит на працю наростає в мінімальних розмірах або зовсім його нема, зникає одна з основних спонук до виділення й мобілізації кадрів зайвої робочої сили. Оскільки попит на робочу силу, як це побачимо нижче — за совітських часів спеціяльно для с.-г. робітників був незначний, творило це поважну перешкоду до мобілізації кадрів зайвої робочої сили. В результаті цього спостерігаємо дуже цікавий образ, який характеризується нижче наведеними даними[1]):

Питома вага робітників із села (в %%):	Правобережжя	Полісся	Лівобережжя	Степ	Рільничий Степ	Україна
1. в подачі праці в 1925-26 рр.	12,3	17,3	17,6	22,9	31,0	18,8
2. в фактичному найманні 1926-27 рр.	28,3	41,9	30,5	37,1	42,6	34,5

Наведені дані торкаються лиш індустріяльного наймання й подачі робочої сили, проте вони характеризують те явище мобілізації зайвої робо-

[1]) Є. О. Шатан, Проблема безработицы на Украине, Укргосплан, 1929, ст. 34.

чої сили на селі, яке нас цікавить. Вони вказують, що найінтенсивніше процес мобілізації робочої сили відбувався в Степу, районі, де лишки її були найменші; натомість Правобережжя і Лівобережжя, де скупчено найбільше запасів зайвої робочої сили, виявляють дуже незначний ступінь її мобілізації. Розмірно високий відсоток робітників із села в фактичному найманні робочої сили на Поліссі не може змінити загального образу: це було найкання сезонового характеру на лісозаготівлях і почасти в цукровій промисловості; при незначному найманні в инших галузях за слабого розвитку промисловости на Поліссі питома вага села через те збільшується. Таким чином райони найбільшого скупчення запасів зайвої робочої сили дають дуже слабий темп її мобілізації. Звідси маємо право зробити загальний висновок про значну звязаність кадрів зайвої робочої сили на селі. Доповнимо подану вище загальну характеристику стану запасів робочої сили в совітському сільському господарстві фактичними даними. В совітській літературі існує спроба обрахунку запасу робочих сил у сільському господарстві на підставі бюджетових даних. Згідно з даними цих дослідів розміри невикористаного часу в селянському господарстві за даними бюджетових дослідів 1924—25 року такі[2]):

	в тисячах річних робітників у переводі на дорослого чоловіка										
	невикористані робітники в робочому віці з 16 років			невикорист. робіт. дітей, підлітків (14 і 15 літ) й старих				загальне число невикористаних робітників			
	м.	ж.	разом	м.	ж.	діт.	разом	м.	ж.	діт.	разом
Лівобережжя й Правобережжя	847	210	1057	106	41	213	360	953	251	213	1417
Степ	402	35	437	40	8	215	263	442	43	215	700

	в тисячах річних робітників у переводі на дорослого чоловіка					
	Невикористана робоча сила в робочому віці в тис. чол.			%% невикористаних робітників в робочому віці від усіх робіт. у робочому віці		
	м.	ж.	разом	м.	ж.	разом
Лівобережжя й Правобережжя	863	263	1126	20,5	6,8	14,4
Степ	408	44	452	22,4	2,5	13,0

Процент невикористаних робітників у робочому віці від усіх робітників у робочому віці по місяцях за даними того самого дослідника представляється так[3]):

[2]) Л. Минц, Аграрное перенаселение и рынок труда в СССР, Госиздат, 1929, ст. 42.
[3]) Там же, ст. 58.

	Місяці												
	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	раз.
Правобережжя й Лівобережжя . .	12,3	0,6	13,7	2,3	9,1	2,2	2,6	25,0	23,2	30,1	14,1	30,8	14,4
Степ	8,1	1,8	8,1	4,7	4,6	4,2	4,4	27,0	24,9	27,5	11,9	26,2	13,0

Дані наведених таблиць відносяться до того часу, коли результати політики НЕПу вже встигли позначитися на сільському господарстві, й відновлення його досягло значних розмірів. Через те не буде помилкою, коли висновки, які дають вони, ми поширимо на ввесь період НЕПу. Констатуємо насамперед, що наші матеріяли стверджують наявність значних кадрів зайвої робочої сили на селі. Отже реконструкція сільського господарства не привела до їх ліквідації; взаємодіяння чинників, які впливали на зменшення або на збільшення цих кадрів, що над їх аналізою ми спинялися вище, в остаточному рахунку дало той результат, що значні кадри зайвої робочої сили на селі все таки залишились. Розмір цих кадрів на Правобережжі й Лівобережжі обчислюється в 1.417 тис. робітників, у Степу 700 тис. робітників. Можна, очевидно, ставити під сумнів абсолютний розмір цих цифр у звязку зі складністю обрахунків і ріжними методами, яких можна вживати при обчисленні зайвої робочої сили; проте, навряд чи можна сперечатись, що ці дані відбивають явище, що дійсно має місце в совєтському селі — наявність у ньому значних кадрів зайвої робочої сили.

Друга наведена нами таблиця, яка вказує на розподіл невикористаних запасів робочих сил на місцях, свідчить про тісний звязок, який існує між запасами невикористаної праці й структурою сільського господарства. Його низька інтенсивність, одноманітний склад культур при значній перевазі зернових хлібів веде до дуже великої диспропорції між потребами в робочій силі в зимі й у період літніх польових робіт. Коли, наприклад, на Правобережжі й Лівобережжі процент невикористаних робочих сил у грудні становить 30.1%, у серпні він виносить лише 2.2%. Правда, що закономірність наче б порушують місяці січень і квітень, які дають більший відсоток використання робочих сил від сусідніх місяців і переривають правильність ряду. Але це порушення не справжнє — воно звязане з меншою кількістю робочих днів у цих місяцях у звязку з тим, що тоді припадають великодні й різдвяні свята.

Дуже характеристичні висновки дають наведені дані про розподіл запасів зайвої робочої сили між окремими районами України. За капіталістичних відносин, як ми знаємо, Степ мав мінімальні лишки зайвої робочої сили; натомість Правобережжя й Лівобережжя своїми запасами невикористаних робочих рук випереджало Степ дуже значно. Тимчасом, згідно з даними Л. Мінца, процент невикористаних робітників у селянському господарстві Правобережжя й Лівобережжя з одного боку й Степу з другого боку майже рівний (14.4 і 13.0), при чому процент невикористаних робітників-чоловіків у Степу вищий, ніж у районах старої кольонізації (22.4 і 20.5) Треба думати, що ці дані відбивають дійсність і констатують ту зміну становища, яка наступила в порівнянні з передреволюційними часами. Коли

Степ раніше мав мінімальні лишки зайвої робочої сили, то наявні її запаси обслуговували значно більшу посівну площу; як вище ми зазначили, процес освоєння земель великої земельної власности в Степу посувався дуже повільно. В той самий час хліборобське населення Степу зростало дуже інтенсивно: 7.153 тис. сільського населення (поняття ширше, ніж поняття хліборобського) по трьом степовим губерніям у 1916 році протистоїть 7.623.3 тис. душ хліборобського населення в 1924 році. Все це промовляє на користь того, що кількість зайвих робочих рук у Степу в порівнянні з дореволюційними часами могла значно зрости і що таким чином совітська реконструкція сільського господарства в Степу привела не до зменшення, а до збільшення кількости зайвих робочих рук.

Натомість є дані припускати, що в районі Правобережжя й Лівобережжя совітська реорґанізація сільського господарства могла частково спричинитися до зменшення кількости зайвих робочих сил. При значнім аґрарнім перелюдненню Лісостепу можливості вселення нового елєменту були значно вужчі, ніж у Степу. Правобережжя, Лівобережжя й Волинь (у межах 5 повітів) у 1914 році мали сільського населення 18.467 тис., а хліборобського в 1924 р. в тому ж районі 15.670 тис. З другого боку процес відбудови сільського господарства в Лісостепу пішов значно швидче вперед, ніж це мало місце в Степу. Площа селянських засівів у 1924 р. становила 122.6% селянських засівів 1916 року, а загальна площа засівів — 101.1% засівної площі 1916 р. При всіх цих умовах можна припускати, що в районі Лісостепу загальна кількість зайвої робочої сили в сільському господарстві могла зменшитись. Оскільки в цьому зменшенні відоґравала ролю совітська реорґанізація сільського господарства й оскільки на неї вплинули моменти механічного порядку (зменшення населення підчас великої й громадянської війни), відповісти тяжко.

Вище ми наводили цифри зайвих робочих сил на Україні за матеріялами комісії зубожіння центру на початку 1900 років. Оскільки ті дані й дані 1924 року, про які у нас тепер мова, зібрані на підставі цілком ріжних метод, жадне зіставлення одних і других даних неможливе. Особливо треба стерегтися користуватися ріжницею в кількості зайвих робочих сил, за даними комісії й даними 1924 року, для доведення думки про зменшення кількости зайвої робочої сили після совітської реорґанізації сільського господарства.

Совітська реконструкція сільського господарства не ліквідувала кадрів зайвої робочої сили. Лишилися резерви робочих рук, які мусіли шукати праці. Через те, не зважаючи на заборону найманої праці в сільському господарстві за часу військового комунізму, про яку мова буде нижче, подача робочої сили залишилась і, як тільки народнє господарство почало відживати, вона почала зростати й набирати інтенсивніших форм. Динамічні с.-г. переписи дають можливість збудувати таку таблицю[4]):

[4]) Б. Гуревич, Вопросы совр. кр. хоз., ст. 65.

	з числа осіб, що мають промисли поза своїм сільським господарством, працюють як наймані робітники (в %%)					з числа осіб, що працюють як наймані робітники, наймаються в сільському господарстві (в %%)			
	1922	1923	1924	1925	1926	1922	1923	1924	1925
Лісостеп . . .	12	24	39	47	26	26	42	47	76
Степ	28	36	48	49	62	42	57	63	66
УССР	20	30	43	48	56	34	50	58	71

Дані таблиці вказують на загальний зріст найманих робітників серед тих селян, які займаються промислами; характеристичною особливістю цього зросту є той факт, що процент робітників у сільському господарстві зростає серед найманих робітників значно інтенсивніше, ніж процент найманих робітників загалом. При 20% найманих робітників із тих селян, що мали промисл поза своїми господарствами в 1922 р. в УССР, 34% цих робітників працювало в сільському господарстві. В 1925 році процент найманих робітників серед селян промисловців зріс до 48%; тимчасом процент с.-г. робітників піднісся серед них аж до 71. При цьому треба відмітити, що цей процес ішов інтенсивніше в Лісостепу, ніж у Степу. Таким чином можна констатувати зріст значіння сільсько-господарських заробітків у порівнянні з промисловими.

Дані динамічних обслідувань 1925 і 1926 р., які встановлюють процент господарств, що відпускають найманих робітників, до загального числа господарств, дають таку таблицю[5]):

	1925	1926
Правобережжя	4.5	13.9
Лівобережжя	9.0	21.4
Степ	5.0	9.2
Полісся	17.2	21.4
Україна	9.3	16.0

Дані весняних дослідів 1925 і 1925 років процент господарств, що відпускають рокових і строкових робітників, визначають так[6]):

	1925	1926
Лівобережжя	9.3	13.6
Степ	7.8	14.6
Полісся	7.0	12.3
Правобережжя	6.4	10.2
Україна	7.6	12.3

Дані двох останніх таблиць мають на увазі відпуск селянськими господарствами всіх робітників — отже й сільсько-господарських, і промислових; проте переважаюча роля сільсько-господарських заробітків у порівнянні з промисловими, яку встановлює перша з наведених нами таблиць, свідчить про те, що тут іде передовсім про зріст подачі робочої сили в сіль-

[5]) Б. Гуревич, ст. 77.
[6]) Б. Гуревич, ст. 76.

ському господарстві. Ми можемо таким чином установити, що дані всіх трьох наших таблиць констатують зріст подачі с.-г. праці, зріст темпів мобілізації кадрів зайвої робочої сили.

Спинимося над вияснення питання, як розподіляється подача робочої сили по окремих маєткових ґрупах селянських господарств.

Дані 1926 року по УССР дають такий образ:[7]) (дані охоплюють як відпуск для с.-г., так і не для с.-г. робіт).

	Число господарств (в тис.)		
	всього	що відпуск. строкових і і років. роб.	% господ. що відпуск. робітник.
Малосилі	1.554	306	19,9
Нижче середні .	1.635	182	11,2
Середні	1.362	105	7,7
Вище середні . .	400	24	6,0
Міцні	111	5	4,2
Всі ґрупи	5,062	622	12,3

Наведені дані дають кількість господарств, які відпускають рокових і строкових робітників узагалі — отже, сільсько-господарських і не сільсько-господарських. Виділити в цих даних відпуск лише сільсько-господарських робітників нема змоги. Дані трьох джерел, які торкаються приблизно того самого періоду з весняного опиту 1925 року, осіннього опиту 1926 р. і динамічного досліду 1926 р. для визначення проценту с.-господарських робітників, дають три ріжні цифри — 35, 42 й 70, при чому це відношення охоплює не лише рокових і строкових, але також і тимчасових робітників. Проте для наших цілей, для вияснення характеру й розмірів подачі робочої сили в окремих маєткових ґрупах селянських господарств ці дані вистарчальні й ми можемо ними оперувати. Наведені дані відносяться до 1926 року, коли процес зросту подачі робочої сили досяг значних розмірів. Проте можемо констатувати, що поширення подачі робочої сили незначне. Воно охоплює лише 12.3% усіх господарств і навіть у найменш заможних, малосилих господарствах, де подача робочої сили мусіла б бути найзначніша, обіймає тільки 19.9% господарств. Коли порівняємо ці дані з наведеними в першому розділі даними про розмір подачі робочої сили в передреволюційний час, впадає в очі зменшення цієї подачі. Можна далі констатувати, порівнюючи дані про розміри зайвої робочої сили, наведені вище, й дані про розміри її подачі, які наводяться тут, що наявна подача в дуже малій мірі вичерпує існуючі резерви робочих рук. Деякі совітські автори мають тенденцію (передовсім вона помітна в Ю. Ларіна в його праці

[7]) Б. Гуревич, ст. 80: розподіл господарств на ґрупи переводить автор за комбінованими знаками посівної площі й робочої худоби при вваженні ріжниць господарської структури окремих районів.

„Советская деревня") збільшувати число й значіння найманої праці в сільському господарстві. Дані цієї таблиці вказують, що такі тенденції не мають під собою підстав. Наявна подача робочої сили навіть у період розцвіту НЕПу носила дуже обмежені розміри.

Серед загальної кількости господарств, що відпускають робітників, найзначнішу ролю відограє найнезаможніша ґрупа малосилих господарств: із 622 тисяч господарств, що відпускають робітників, на цю ґрупу припадає 306 тис. тобто 49.2%. Ґрупа нижче середніх господарств має 29.2%, а ґрупа середніх — 16.9%; вищі ґрупи серед господарств, що постачають робочу силу, відограють незначну ролю. Знову мусимо пригадати собі той склад, що його мали господарства, які відпускали робітників в дореволюційний період; там вищі своєю заможністю ґрупи були представлені значнішими числами, ніж за совітських часів. Інтенсивніша мобілізацію кадрів зайвої робочої сили, яка мала місце тоді, приводила до того, що нею були захоплені всі ґрупи селянських господарств і ширше, і глибше.

Переходимо тепер до вияснення питання про районові особливости в постачанні робочої сили. Наведемо дані про розподіл господарств за маєтковими ґрупами по окремих районах у 1925 році[8]):

	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна
Малосилі	26.5	45.5	23.0	33.2	34.0
Нижче середні	32.9	24.2	36.1	29.2	30.0
Середні	33.4	27.1	33.3	23.1	27.6
Вище середні	6.3	3.1	6.6	9.6	6.4
Міцні	0.9	0.1	1.0	4.9	2.0
	100	100	100	100	100

Тут мусимо нагадати наведені вище дані весняного досліду 1925 року про відсоток господарств, що відпускають рокових і строкових робітників, а саме: Полісся — 7.0%, Правобережжя — 6.4%, Лівобережжя — 9.3%, Степ — 7.8%, Україна — 7.6%. Зіставимо ці дані з розподілом господарств у кожному районі, маючи при тому на увазі той висновок, що його ми зробили вище — про постачання робітників у першу чергу малосилими й нижче середніми господарствами. При порівнянні бачимо, що процент господарств, які відпускають рокових і строкових робітників у кожному окремому районі, не відповідає процентові малосилих і нижче середніх господарств даного району. Найбільше вражаючу диспропорцію дає Правобережжя, яке, маючи найбільший процент малосилих і нижче середніх господарств, дає заразом найменший процент господарств, що відпускають рокових і строкових робітників, з усіх районів України; Степ і Лівобережжя які процентом малосилих і нижче середніх господарств між собою значно ріжняться (59.1% і 52.4%), виділюють однакове число робітників. Полісся, що має малосилих і нижче середніх господарств 59.4% — більш, ніж Степ і Лівобережжя, — виділяє тимчасом робітників менше, ніж ці два останні райони.

Таким чином розміри постачання рокових і строкових робітників

[8]) Б. Гуревич, ст. 32.

окремими маєтковими групами селянських господарств підпорядковуються умовам, звязаним з особливостями господарської структури окремих районів; умови відпуску робочої сили залежать не лише від умов, звязаних із її подачею; більшу й значнішу ролю відограють розміри попиту, які випливають із господарських особливостей кожного району. Це явище цілком нормальне й законне, коли зважити, що відпуск робітників є лише частковим і неповним використанням запасів зайвої робочої сили, які існували в дореволюційному селі й які так само залишились і після реконструкції сільського господарства за совітських часів. Коли подача робочої сили — надмірна, реалізація цієї подачі не може не бути залежна від умов, що визначають попит на неї.

Дані, що їх ми навели, відносяться до відпуску рокових і строкових робітників; за обрахунками Б. Гуревича в 1926 році більша частина господарств, що відпускали робітників, відпускала їх на тимчасову роботу — поденну й задільну — і лише 30% їх постачало рокових і строкових робітників. Таким чином наша аналіза торкається лише меншости с.-г. робітників. Проте загальна роля в економіці селянського господарства відпуску рокових і строкових робітників була значно вища зазначених 30 відсотків. Розміри короткореченцевих селянських заробітків в порівнянні з довоєнними часами значно знизились: зменшився відхід на заробітки до Степу в звязку з совітською орґанізацією структури сільського господарства, вони набрали спорадичного й випадкового короткореченцевого характеру. Через те зменшилися розміри тих впливів, які приходили від них у селянське господарство. При цих умовах господарський ефект відпуску на рокові й строкові роботи мусів значно переходити за межі, які визначають відношення між довгореченцевим і короткореченцевим найманням у господарствах, що відпускають робочу силу.

Переходимо до характеристики тих змін, які повстали в звязку з совітською перебудовою сільського господарства в обсягу попиту на сільськогосподарську робочу силу. Очевидно, що зміни в укладі сільського господарства мусіли привести до зменшення цього попиту. За дореволюційних часів основними консументами робочої сили були в першу чергу поміщицькі й великі селянські господарства. Поміщицькі господарства було ліквідовано цілком; більші селянські господарства стратили значну частину земельної площі, якою вони розпоряджали раніше. Совітські господарства, які заявляли попит на робочу силу в більшій кількості, займали лише дуже обмежену площу. Оскільки в частині розмірно більших селянських господарств із малим родинним складом потреба в найманій робочій силі заховалась, найкання її утруднювалося небезпекою зарахування їх до господарств куркульських. Усі ці причини вели до дуже поважного зменшення попиту на робочу силу навіть у ті роки, коли сільське господарство було вже в значній мірі відбудоване. Тим менше можна, розуміється, говорити про хоч трохи значний попит на с.-г. робочу силу в перші роки існування совітської влади, в часи повної руїни всього господарського життя.

Наведемо дані про розміри поширення найманої праці в селянських господарствах у періоді реконструкції селянського господарства. Уривкові

відомості за 1917 рік для лісостепової частини Украї
з[9]):

	Число досліджених господарств у тисячах	Серед них наймаючих роб. силу в тис.	% господарств із найманими робітниками
Волинська . .	221	0,8	0,4
Київська	588	9,5	1,6
Чернігівська . .	206	5,4	2,6
Харківська . . .	451	9,5	2,1
Полтавська . . .	463	26,6	5,7

е ми наводили дані про поширення найманої робочої с
господарствах у передвоєнний час; порівнюючи ті дані
, можна констатувати, що події війни й революції
о зменшення наймання робочої сили. Ще більше змен
ріяли 1920 р. Вони такі[10]):

	Число господарств у тис.	З них наймають роб. силу у тис.	% господарств із найманими робітниками
Чернігівська . .	307	2,5	0,8
Полтавська . . .	299	8,3	2,8
Харківська . . .	308	2,6	0,8
Донецька . . .	174	1,6	0,9
Катеринославс.	221	1,6	0,7
Миколаївська . .	212	2,0	1,0
Одеська	281	1,9	0,7

о докладности цих матеріялів можуть бути сумніви,
єстрації наймана праця була явищем нелегальним.
зменшенні розмірів наймання все таки ці дані вира
зменшення ролі найманої праці в селянському господ
раїнській совітській статистиці систематичні дані про

тистический сборник за 1913—17 г., 2 вып. Труды ЦСУ СССР М.
Вопр. сов. пр. хоз. Укр., ст. 89.
оги всерос. с.-х. переписи 1920 г. Труды ЦСУ СССР, М. 1923,
89.

с.-р. робітників почали збирати з 1922 року. Проте певність їх невисока. Наводимо з них певніші дані весняного опиту 1926 року[11]):

	% господарств, що наймають рокових і строкових робітників
Правобережжя	1,1
Полісся	1,8
Лівобережжя	3,5
Степ	2,2
Україна	2,1

Відомості ці охоплюють усі господарства, які наймають робітників незалежно від того, наймають вони дорослих робітників, чи підлітків. Коли б виділити ті господарства, які наймають дітей і підлітків, отже, господарства незначних продукційних можливостей, указаний у таблиці й без того невисокий відсоток найманих господарств мусів би значно скоротитися. Оскільки ці дані відповідають дійсності, сказати важко. В той час, коли дані весняного опиту визначають відсотки селянських господарств, що наймають рокових і строкових робітників, у 2.1, динамічний дослід дає 3.1, бюджетові досліди 1925 року — 5.5. В кожному разі всі ці дані, особливо коли мати на увазі необхідність зменшення їх на ті господарства, що використовують працю малолітніх, указують на незначне поширення наймання.

Обмеженість продукційних можливостей господарств, що наймають рокових і строкових робітників, реліефно встановлюється з розгляду даних про розподіл робітників між окремими ґрупами господарств ріжної маєткової сили.

Відповідні відомості 1926 року такі[12]):

Господарства з перевагою малосилих	15.6
Нижчесередніх	25.0
Середніх	33.7
Вищесередніх	15.7
Міцних	10.0
	100.00

Можемо, отже, констатувати, що 40.6% робітників зосереджено в малосилих і нижче середніх господарствах і лише 25.7% у господарствах вищесередніх і міцних. Коли зважити, що в усіх ґрупах господарств, отже й у двох вищих ґрупах — вищесередніх і міцних — наймання робітників у значному ступні репрезентоване найманням підлітків, говорити, що ці ґрупи мають ширші продукційні можливості, було б ризиковно.

Наймання, як показують дані вибіркового перепису 1924 року, звязане з кількістю власних робітників у селянській родині й таким чином відповідає загальному споживчому характерові селянського господарства з його обмеженням продукційними можливостями. Дані перепису 1924 року такі[13]):

---

[11]) Гуревич, ст. 91.
[12]) Гуревич, ст. 91.
[13]) Б. Гуревич, ст. 89 і 90.

Господарства з числом їдців	% господар. до загального підсумку	% своїх роб. до загального підсумку	% найманих робітників до заг. підс.
1—3	29,7	20,5	31,8
4—6	48,0	47,2	49,7
7 і більше	22,3	32,3	18,5
	100	100	100

Процент найманих робітників у кожній окремій ґрупі господарств більший або менший від проценту цієї ґрупи серед загалу господарств у залежності від того, якою кількістю робітників своїх вона розпоряджає. Наймана робоча сила поповнює насамперед брак власних робочих сил. Зіставляючи ці дані з даними попередньої таблиці, треба прийти до висновку, що наймання робітників навіть у вищих маєткових ґрупах навряд чи можна віднести в дуже значному числі випадків до наймання капіталістичного характеру, наймання робочої сили господарствами, які посідають більші продукційні можливості.

Наведені нами дані відносилися до наймання рокових і строкових робітників. Подамо тепер матеріял, який стосується наймання задільних і поденних робітників. Матеріяли ці мають дуже важливий дефект: у них змішано наймання робітників і наймання робочої худоби й інвентаря з робітниками; через те якінебудь висновки з них робити ризиковно. Тому подаємо їх лише для повноти, удержуючися щодо них від усяких коментарів. За селянськими бюджетами 1923—24 року на сто днів праці постійних найманих робітників припадало днів поденних і задільних[14]):

У господарствах до 4 дес. засіву	270 днів
4.1—6	200
6.1—9	124
9.1 і більше	59

На підставі даних бюджетів того самого року участь окремих ґруп господарств у найманні строкових, поденних і задільних робітників така:

	Селянські бюджети 1923—24 року		
	% господ. до підсумку	% участь у найманні робітників рокових і строк.	поден. і задільн.
До 6 дес.	66,7	27,7	51,8
6.1—9	18,1	28,0	27,6
9,1 і більше	15,2	44,3	20,6
	100	100	100

Наведені нами вище дані про наймання подають окремо матеріяли щодо наймання строкових робітників і окремо щодо робітників поденних і задільних. Доповнимо їх на закінчення ще матеріялами динамічного обсліду 1927 року, де відомості про обидві ґрупи робітників подаються спільно. Ці дані цікаві тим, що, виявляючи кількість робітників, яка припадає на одно господарство, що їх наймає, освітлюють усю незначність наймання в совітських умовах.

Дані ці такі[15]):

---

[14]) Б. Гуревич, ст. 89 і 90.

[15]) Збірник статист.-економ. відом. про сільське господарство України. ЦСУ УССР 1929.

Покажчики	Наймання строкових робітників			Наймання поденних і задільн. робітників	
	% господарств, що наймають робітн.		пересічно на 100 господарств з найманням припадає робітників	% господарств, що наймали робітників	пересічно на 100 госп. з найм. витр. поденно та задільно людино-днів
	взагалі	для сільського господарства			
За районами:					
Полісся	4,6	4,4	105	17,5	973
Правобережжя . .	2,1	1,8	104	15,0	1380
Лівобережжя	7,0	6,8	108	21,1	1213
Степ	4,1	3,7	114	9,3	1382
За групами господарств за вартістю засобів виробн. по Україні					
I. без засоб. вироб.	0,5	0,2	172	6,4	890
II. 100 крб. . . .	0,4	0,3	119	8,8	762
III. 101-200 крб.	1,1	0,9	106	11,0	842
IV. 201-400 крб.	2,0	1,0	105	12,2	892
V. 401-800 крб.	4,3	4.1	105	15,7	1094
VI. 801-1000 крб.	8,3	8,2	107	21,5	1508
VII. 1001 і більше	19,0	17,4	126	30,4	2880
Пересічно	4,3	4,0	110	15,1	1269

Всі наведені нами дані неповні; освітлюють вони відпуск і наймання робочої сили в селянському господарстві частково. Проте, оскільки вони все таки охоплюють переважаючу частину найманої праці в сільському господарстві, є можливість зробити певні загальні висновки. Не будуть вони нові. Дані, наведені нами, лише доповнюють характеристику відносин у сільському господарстві, подану на попередніх сторінках нашої праці. Вони вказують на слабий розвиток відносин наймання в совітському селі, нерозривно звязаний із виразно переважаючим споживчим характером селянського господарства. В світлі цих даних такі часті вказівки в совітській літературі на розвиток куркульства, на зосередження значної частини найманих с.-г. робітників у господарствах куркульського типу видаються нам цілком недоказаними й неоправданими. Загальні умови совітської дійсности наперед визначили споживчий характер сільського господарства і цей характер не міг не відбитися на умовах відпуску й наймання робочої сили.

Доповнимо дані про наймання в селянському господарстві відповідними відомостями про совітські господарства.

Наведемо таку таблицю[16]):

Кількість найманих та строкових робітників, що працюють у сільському господарстві на Україні.

	На який термін подано відомості	Кількість робітників
Совхози	1. VII. 1928	48.205
Лісництва	1. VII. 1928	8.835
Колхози	1. V. 1927	1.600
Сел. госп. та сіл. громади	1. VIII. 1924	377.134
Разом		435.774

Дані ці реліефно ілюструють те переважаюче значіння, яке відограють у попиті на робочу силу селянські господарства. В совітських господарствах зайнято лише коло 13% усіх постійних і строкових робітників; отже, попит совітських господарств на робочу силу в порівнянні з попитом селянських господарств відогравав цілком підрядну ролю.

Про попит у совітських господарствах на поденну робочу силу дають уявлення такі дані[17]):

На перше липня 1928 року в совхозах було робітників	300.477
в тому: постійних	20.161
строкових	28.044
поденних	243.496
службовців	8.776

Ці дані вказують, що совхози обслуговуються в дуже великій мірі поденною робочою силою, яка дає понад 80% усіх робітників. Така значна роля поденної праці в совхозах ще більше знижує ту й без того незначну ролю, яку відограють вони в попиті на робочу силу сільського господарства УССР.

Після вияснення тих умов, якими визначилися попит на робочу силу та її подача, ми можемо перейти до ознайомлення з чисельністю с.-г. робітників та їх становищем. Насамперед подамо матеріяли про чисельність с.-г. робітників, при чому спинимось окремо на постійних і тимчасових робітниках.

Для перших років совітської влади ми маємо лише дуже неповні й приблизні дані про кількість с.-г. робітників. У 1922 році органи Всеробітземлісу перевели обрахунок числа с.-г. робітників на Україні; згідно з цими неповними обчисленнями на Україні було с.-г. робітників, узятих на обрахунок Всеробітземлісом, 26.394. Докладніший підрахунок на 1. жовтня 1923 року дав 70.529 чол. Згідно з даними весняного опиту 1923 р. в селянських господарствах УССР було найнято рокових і строкових робітників 110.714 чол.[18]).

Найповніші й найбільш вичерпуючі відомості щодо кількости с.-г. робітників дає загальний перепис людности 1926 року. Перепис переводився в той час, коли засівна площа УССР була відновлена в довоєнних розмірах.

---

[16]) Збірник стат.-екон. відом., ст. 33.

[17]) Там же, ст. 35.

[18]) Н . Лешнев-Фиьковский, Деревня и наемный труд, М. 1924, ст. 52—53.

Можна, отже, припускати, що дані перепису дають число с.-г. робітників, близьке до максимуму. Час перепису — грудень місяць — є періодом, коли сезонових робітників у сільському господарстві нема, — при цих умовах перепис міг охопити лише постійних с.-г. робітників.

В переписі 1926 року визначення тих ґруп людности, які віднесені до категорії с.-г. робітників, побудовано на таких основах:[19]) до сільського господарства віднесено — 1. хліборобство, городництво, садівництво в селянських господарствах, совхозах, колхозах і комунхозах; 2. тваринництво, 3. лісівництво, 4. рибальство й полювання, 5. установи, що обслуговують сільське господарство: аґроділянки, досвідні поля, насіннєві господарства, випозичальні пункти, племінні господарства, досвідні пасіки, землевлаштувальні ділянки, меліораційні ділянки й т. д. До робітників у сільському господарстві віднесено всіх робітників, які були зайняті в названих вище галузях господарської діяльности. Зокрема перепис виділяє такі ґрупи робітників, зайнятих у сільському господарстві: 1. сільсько-господарські робітники в господарствах селянського типу; 2. робітники с.-г. підприємств; 3. фабрично-заводські робітники в сіль. господарстві за окремими більш поширеними фахами. Окремо від робітників у переписі фіґурує ґрупа службовців.

Основні дані перепису щодо кількости с.-г. робітників подає отся таблиця[20]):

В У. С. С. Р. було:

	самодіяльних			несамодіяльних			р а з о м				
	чол.	жін.	обох стат.	чол.	жін.	обох стат.	чол.	жін.	обох стат.	з того в міс. осел.	з того на селах
1. С.-г. в роб.	89858	69520	159379	26211	46857	73068	116070	116377	232447	22967	209480
1а. с.-г. роб. у госп. сел. типу . . .	58467	63964	122431	10524	16141	26665	68991	80105	149096	5799	143297
1б. с.-г. роб. у с.-г. підприємствах	31392	5556	36948	15687	30716	46403	47079	36272	83351	17168	66183

Розподіл найманих с.-г. робітників за окремими районами дає така таблиця[21]):

	П о л і с с я			П р а в о б е р е ж ж я		
	самодіял.	несамод.	всього	самодіял.	несамод.	всього
1. с.-г. робітників	20667	11002	31669	34124	19209	53337
1а. с.-г. робітн. у госп. селян. типу	15395	2294	17689	22253	2242	24495
1б. с.-г. робітн. у с.-г. підприєм.	5272	8708	13980	11875	16967	288842

[19]) Всесоюзная перепись населения 1926 г., т. XVIII, ст. 520.
[20]) Всесоюзная перепись населения 1926 г., т. XXVIII, ст. 3—4.
[21]) Всесоюзная перепись населения 1926 г. Том XXVIII, ст. 11.

	Лівобережжя			Степовий район		
	самодіял.	несамод.	всього	самодіял.	несамод.	всього
1. с.-г. робітників	58405	21991	80396	25994	13109	39097
1а. с.-г. робітн. у госп. селян. типу	47091	11113	58204	20334	6506	26840
1б. с.-г. робітн. у с.-г. підприєм.	11314	10878	22192	5660	6597	12257

	Дніпропетровський			Гірничопромисловий		
	самодіял.	несамод.	всього	самодіял.	несамод.	всього
1. с.-г. робітників	12792	3229	16021	7393	4534	11927
1а. с.-г. робітн. у госп. селян. типу	11581	2055	13636	5777	2455	8232
1б. с.-г. робітн. у с.-г. підприєм.	1211	1174	2385	1616	2079	3695

Наведені дані вказують насамперед на незначні розміри ґрупи с.-г. робітників. Перепис 1926 року обраховує ціле населення УССР в 29,019 тис. душ, число робітників у 2.456 тис. душ, число осіб, зайнятих у сільському господарстві в 22.297 тис. душ. Відповідно до цих даних загальне число с.-г. робітників у 1926 році — 232 тис. душ становило коло 0.8% усієї людности УССР, коло 1.0% усієї хліборобської людности й коло 9% усього робітництва. Переважна частина с.-г. робітників сконцентрована в господарствах селянського типу; в сільсько-господарських підприємствах зайнято лише коло одної третини всіх с.-г. робітників. У складі робітників селянських господарств і с.-г. підприємств виявляються поважні ріжниці. Для с.-г. робітників селянських господарств характеристичні: а) числова перевага зайнятих жінок над числом чоловіків; б) мінімальна кількість несамодіяльних, яка припадає на самодіяльних робітників, зайнятих у селянських господарствах, а саме: на 122.431 душу самодіяльних робітників приходиться 26.665 душ несамодіяльних, або на 100 самодіяльних — 21.3 несамодіяльних. Такого низького % несамодіяльних у переписі нема ні для одної соціяльної ґрупи й ні для одної галузі праці, склад якої можна вважати за усталений. (Згідно з даними перепису, якщо не брати ґруп переходового характеру, лише сільське господарство дає на 100 самодіяльних число несамодіяльних менше 100 — 47.55; всі инші ґрупи й галузі праці дають процент несамодіяльних більше 100: робітники 129.15; службовці 128.56 і т. д.). Це низьке число несамодіяльних у звязку з дуже нерівномірним поділом робітників у селянських господарствах за статтями дозволяє зробити висновок, що ґрупа робітників у селянських господарствах є ґрупою переходового характеру з перемінним складом.

Натомість склад робітників с.-г. підприємств характеризується такими прикметами: а) число самодіяльних жінок вражає своєю незначністю; б) відношення числа самодіяльних до числа несамодіяльних різко ріжниться

від того відношення, яке має місце серед робітників, зайнятих у селянських господарствах: на 100 самодіяльних припадає 124 несамодіяльних; так само воно значно відбігає від відношення для групи населення, зайнятої в сільському господарстві, наближаючись до розміру відповідних даних для групи населення, зайнятої в фабрично-заводській промисловості.

Виясняючи поділ кількости с.-г. робітників за окремими районами, ми обєднуємо райони перепису, занадто детальні для наших цілей, таким способом: Полісся й Правобережжя сполучаємо в один район, який будемо в дальшому називати Правобережжям, а райони Степовий, Дніпропетровський і Гірничопромисловий так само зєднуємо в один, при чому цей район буде мати назву Степу. При цьому районовому розподілі української території загальна кількість с.-г. робітників поділиться так: на Правобережжя припадає 36.6% загальної кількости, на Лівобережжя 34.4% і на Степ 29.0%, при абсолютній їх кількости на Правобережжі 85.006 душ, Лівобережжі 80.396 і в Степу 67.045 душ. Розподіл цієї загальної кількости робітників між робітниками селянських господарств і с.-г. підприємств за окремими районами неоднаковий. На Правобережжі загальна кількість с.-г. робітників між робітниками селянських господарств і с.-г. підприємств ділиться майже по половині: 42.181 робітників у селянських господарствах і 42.822 робітників у с.-г. підприємствах. На Лівобережжі робітники с.-г. підприємств творять коло 1/4 загального числа робітників, у Степу коло 2/7 загального числа робітників: абсолютні числа робітників у сільсько-господарських підприємствах на Лівобережжі 22.192 і в Степу 18.397. З цього можна бачити, що більша частина загальної кількости робітників у с.-г. підприємствах сконцентрована в районі Правобережжя. Натомість с.-г. робітники в селянських господарствах розподілені по окремим районам рівномірніше: 42.181 душ на Правобережжі, 58.204 на Лівобережжі й 48.096 у Степу. Проте ця аритметична рівномірність відразу ж зникає, коли ми зіставимо її з розмірами селянської засівної площі в окремих районах. Засівна площа в селянських господарствах у 1926 році була[22]):

Правобережжя	6.279.2	тис. дес.
Лівобережжя	4 681.2	„ „
Степ	10.347.1	„ „

Порівнюючи дані про кількість робітників і розміри посівної площі в селянських господарствах, бачимо, що Степ, який має коло половини селянської площі в УССР, має лише третину робітників. Але Степ відріжняється також наявністю господарств більших розмірів і більшої потужности, ніж селянські господарства инших районів УССР. Згідно з обрахунками Є. Шатана[23]) в Степу в 1926 році в селянських господарствах розмірами понад 9 десятин було зосереджено 45.1% посівної площі, 36.1% великої рогатої худоби при 26% хліборобської людности в робочому віці. Ці господарства, здавалося б, мусіли заявляти збільшений попит на робочу силу. Тимчасом дані перепису стверджують, що Степ, який містить у собі коло половини посівної площі УССР і має більші господарства, посідає розмірно дуже незначну кількість с.-г. робітників.

---

[22]) Україна, 1928, ст. 137.

[23]) Є. О. Шатан, Пробл. безраб. на Укр., стор. 39.

Переходимо до инших даних, які дає перепис 1926 року щодо с.-г. робітників.

Національний склад с.-г. робітників в УССР характеризує таблиця, де виділено робітників українців, росіян і жидів[24]):

	Українці						Росіяни		
	самодіяльні			несамодіяльні			самодіяльні		
	чол.	жін.	обох стат.	чол.	жін.	обох стат.	чол.	жін.	обох стат.
С.-г. робітники	70023	59593	129618	19853	33998	53851	10396	4850	15246
1а. с.-г. робітн. у госп. селян. типу	47760	55273	103033	8516	12777	21299	5566	4069	9615
1б. с.-г. робітн. у с.-г. підприєм.	22263	4322	26585	11337	21221	32558	4830	781	5611

	Росіяни			Жиди					
	несамодіяльні			самодіяльні			несамодіяльні		
	чол.	жін.	обох стат.	чол.	жін.	обох стат.	чол.	жін.	обох стат.
С.-г. робітники	3164	6457	9621	1323	367	1690	957	2241	3198
1а. с.-г. робітн. у госп. селян. типу	1040	1753	2793	291	160	451	171	322	493
1б. с.-г. робітн. у с.-г. підприєм.	2124	4704	6828	1032	207	1239	786	1919	2705

Порівнюючи ці дані про національний склад с.-г. робітників в УССР, можна констатувати, що для українців і росіян кількість робітників даного національного складу серед загалу с.-г. робітників приблизно відповідає кількості відповідної національної ґрупи серед усього населення УССР. Українців серед усього населення УССР 80.14%; відсоток українців серед самодіяльних с.-г. робітників 81.7%. Відсоток росіян в УССР — 9.24%; між самодіяльними с.-г. робітниками росіян 9.6%. Натомість відсоток жидів серед с.-г. робітників значно нижчий, ніж їх питома вага серед загалу населення УССР. При 5.43% жидів усього населення УССР самодіяльних с.-г. робітників жидів лише 1%. Розподіл с.-г. робітників ріжних національних ґруп між селянськими господарствами й с.-г. підприємствами нерівномірний. Українська національна ґрупа складається передовсім із робітників селянських господарств; самодіяльні робітники с.-г. підприємств становлять тут приблизно біля пятої частини робітників українців. Серед самодіяльних робітників росіян робітники с.-г. підприємств дають коло третини загального числа самодіяльних робітників росіян. Різко відмінне відношення маємо серед робітників жидів. Серед них самодіяльні робітники с.-г. підприємств творять коло 3/4 загального числа робітників-жидів.

Дуже великі ріжниці між окремими національними ґрупами існують

[24]) Там же, ст. 3—4.

у відношенні між самодіяльними й несамодіяльними. Для українців число несамодіяльних значно нижче самодіяльних. На 100 самодіяльних припадає 41.5 несамодіяльних, у росіян це відношення підноситься й на 100 самодіяльних припадає 66.3 несамодіяльних. Нарешті жидівська ґрупа дає на 100 самодіяльних 182.3 несамодіяльних.

Дані про національний розподіл с.-г. робітництва доповнимо ще одною табличкою, яка дає розподіл за джерелами існування[25]):

На 10.000 населення припадає:

	всього	українців	росіян	жидів
1. с.-г. робітників	80	79	92	31
1а. с.-г. роб. у господарствах сел. типу	51	54	46	5
1б. с.-г. роб. у с.-г. підприємствах	29	25	46	26
службовців у сіль. господарстві	21	17	37	39

Оскільки дані таблиці лиш ілюструють те, що зазначено в попередньому викладі, окремих коментарів вони не потрібують. Звертаємо тільки увагу, що для яскравішого виявлення того, як відмінно укладаються національні відносини в окремих соціяльних ґрупах, в останньому рядку таблиці ми наводимо дані про національний розподіл серед службовців у сільському господарстві.

Перепис 1926 року наводить дані щодо письменности с.-г. робітників і таким чином дає можливість зясувати їх культурний рівень. Ці дані по УССР дає отся таблиця[26]):

	самодіяльних		несамодіяльних	
	чол.	жін.	чол.	жін.
с.-г. робітників усього	89859	69520	26211	46857
письменних	57695	21520	6955	14722
% %	64,2	30,9	26,5	31,4
с.-г. роб. у госп. сел. типу всього	58467	63964	10524	16141
письменних	31761	18506	2288	3149
% %	54,3	28,9	21,9	20,0
с.-г. роб. у с.-г. підпрнєм. всього	31392	5556	15687	30716
письменних	25934	3034	4667	11573
% %	82,5	53,6	30,1	37,8

Дані ці цікаві тим, що вони яскраво малюють ті великі ріжниці, які існують між двома ґрупами с.-г. робітників — робітниками в селянських господарствах і в с.-г. підприємствах. Рівень письменности самодіяльних робітників у с.-г. підприємствах майже у два рази вищий, ніж рівень письменности у самодіяльних робітників у селянських господарствах. Ці ріжниці в рівні письменности самодіяльних робітників тої й другої ґрупи звязані з ріжними причинами. Серед робітників с.-г. підприємств значніше представлена ґрупа робітників вищих кваліфікацій, яка дає вищий процент письменности. Ця ґрупа має значніший відсоток росіян і жидів, серед яких письменних більше, ніж серед українців. Так само ця ґрупа в більшій частині складається з мешканців міських осель, які також дають більший відсоток письменних.

Дуже цікаві дані дає перепис 1926 року щодо розподілу с.-г. робітників за віком. Наводимо таку таблицю[27]):

[25]) Там же, ст. 3—4.
[26]) Там же, ст. 17.
[27]) Там же, ст. 17.

	Самодіяльних с.-г. робітників			
	с.-г. робітники у селянських господарствах		с.-г. робітники у с.-г. підприємствах	
	чол.	жін.	чол.	жін.
від 10—14 років	14706	13443	338	126
15	5440	4926	335	130
16—17	9137	11488	1466	651
18—19	5585	9348	2911	1011
20	2320	3810	1713	570
21	1407	1243	1250	271
22—24	2655	4372	3026	809
25—29	3214	4348	5641	671
30—34	2047	2582	4092	368
35—39	1670	2303	3188	328
40—44	1331	1659	2297	221
45—49 . . .	1242	1354	1903	180
50—54	1060	1041	1335	109
55—59	877	734	863	65
60—64	701	564	506	31
65—69	555	323	255	8
70 і старші .	428	291	123	4
вік не зазначено	92	87	150	3
всього	58467	63964	31392	5556

Виділимо з цієї таблиці дані щодо чоловіків, які мають масовий ;ер, і висловимо склад за віком у відсотках, змінивши при цьому де е юділ на ґрупи:

	С.-г. робітники чолов. у селян. господ.	С.-г. робітники чол у с.-г. підприємств
10—14	32,2	1,0
15—19	34,7	15,1
20—24	11,0	19,2
25—29	5,5	18,1
30—34	3,5	13,1
35—39	2,8	10,2
40—44	2,2	7,3
45—49	2,1	6,1
50—54	1,8	4,3
55—59	1,5	2,7
60—64	1,1	1,6
65—69	0,8	0,6
70 і старші	0,7	0.3
невідомий	0,1	0,4
	100	100

Ми бачимо, що в розподілі за віком робітників у селянських господарствах і с.-г. підприємствах є дуже важливі ріжниці. Робітники селянських господарств у своїй переважаючій масі складаються з молоді, передовсім із підлітків. Група робітників віком від 10 до 19 років становить 66.9% усіх робітників, а робітники віком до 24 років творять 79.9% загального числа робітників. Серед робітників с.-г. підприємств питома вага молодих віком значно нижча; робітників віком від 10 до 19 років там лише 16.1%, до 24 років 35.3% загального числа робітників.

Зіставимо це відношення за віком серед с.-г. робітників із тим його розподілом, який існує серед фабрично-заводських робітників. Для цього візьмемо розподіл робітників за віком в українській металюргії, обробці металів і машинобудівництві за вибірковим переписом 1929 року й відповідно до існуючих тут поділів за віком переґрупуємо дані попередньої таблиці про с.-г. робітників. Одержимо таку таблицю[28]):

	до 19 років	20—24	25—29	30—34	35—39	40—44	45—49	50 і біл.	не означ.
Обробка металів та машинобуд.	9,4	21,5	23,4	13,6	10,3	8,5	6.3	7,0	—
Металюргія . .	7,4	26,0	26,2	13,1	8,6	7,3	5,4	6,0	—
С.-г. робітників у сел. госп. . . .	66,9	11,0	5,5	3,5	2,8	2,2	2,1	5,9	0,1
С.-г. робітників у с.-г. підприєм.	16.1	19,2	18,1	13,1	10,2	7,3	6,1	10,5	0,4

Робітники фабрично-заводської промисловости виявляють значно більший ступінь соціяльної відмежованости, ніж с.-г. робітники. Хоч і там за совітських часів існує тенденція передчасного усунення з виробництва старших віком ґруп, все таки окремі їх ґрупи за віком розподілені більшменш відповідно до того, як вони репрезентовані фактично серед людности. Цілком протилежний образ ми знаходимо серед с.-г. робітників у селянських господарствах. Селянські господарства мають таку економічну структуру, що вони передовсім заявляють попит на робочу силу дітей і підлітків, маючи мінімальну потребу в дорослій робочій силі. При обмеженому попиті на робочу силу дорослих робітників підлітки, які наймаються в селянських господарствах, не можуть мати тут надії на постійний заробіток; ця праця для величезної більшости є лише переходовим етапом. Існуючий поділ за віком робітників у селянських господарствах звязаний із тим, що ця ґрупа є ґрупою неоформленою, переходового характеру й перемінного складу. Той висновок, який ми вище зробили щодо с.-г. робітників у селянських господарствах на підставі даних про взаємовідношення між кількістю самодіяльних і несамодіяльних, тепер знаходить своє яскраве підтвердження в даних про розподіл цієї ґрупи за віком. Ближчим до відносин, що панують серед промислових робітників є розподіл за віком серед робітників с.-г. підприємств, але с.-г. державні підприємства уявляють другорядну ділянку с.-г. совітського укладу.

[28]) ВЦСПС. Перепись рабочих і служащих 1929 г. Т. I. Металл. СССР. М. 1930

Переходовий характер ґрупи с.-г. робітників установлює також нижче наведена таблиця, яка виявляє поширеність серед сільсько-господарських робітників побічних занять і кількість робітників, що для них робота в сільському господарстві була побічним заняттям[29]):

	В УСРР було:				
	за головним зайняттям			за побічним зайняттям	
	всього	в тім із побічним зайняттям		всього	в тім із головним зайняттям у сіл. господар.
		сіл.-госп.	не с.-г.		
1. С.-г. робітники	159379	10852	1370	51668	50788
1а) с.-г. робітн. у госп. сел. типу	122431	5341	940	28649	28085
1б) с.-г. робітн. у с.-г. підприєм.	36948	5511	430	23019	22703
Робітн. фабр. заводськ. пром. . .	509058	26179	1752	37260	36748

Перші три рядки таблиці дають характеристику поширености головного й побічного зайняття у с.-г. робітників; останній рядок дає ту саму характеристику більш оформленої соціяльної ґрупи — робітників фабрично-заводської промисловости. Таблиця свідчить про значно більшу поширеність комбінації ріжних зайнять у с.-г. робітників, ніж у робітників фабрично-заводської промисловости. При цьому серед робітників у с.-г. підприємствах число робітників, для яких наймана праця в сільському господарстві є одною й основною, становить усього 31.007 душ (36.948 — 5.511 — 430); їм протистоїть 28.960 душ (23.019+5.511+430), для яких праця в наймах у сільському господарстві комбінується з иншим зайняттям чи то як головним, чи як побічним.

Той матеріял, яким оперує перепис 1926 року, дає кількість лише постійних с.-г. робітників. Зважаючи на те, що перепис переведено в зимі, він міг у дуже обмеженому ступні охопити строкових робітників. Тому необхідно доповнити дані перепису ще иншими матеріялами.

Обрахунок числа с.-г. робітників — рокових і строкових — у 1926 році перевів Б. Гуревич[30]). Його побудовано на таких підставах: за даними весняного опиту 1926 року кількість селянських господарств, які відпускали рокових і строкових робітників, творила 12.3% загального числа господарств. Коли взяти під увагу, що число господарств на Україні 5.062 тис., число господарств, що відпускають робітників, буде 622 тис. За весняним опитом 1925 року з усіх господарств, що відпускали робітників, працю в чужому сільському господарстві мало 35%; за осіннім опитом 1925 р. цей відсоток становив 42, за даними динамічних переписів — 70. Б. Гуревич уважає, що цифра 35% зменшена і за відсоток відпуску робочої сили для рокової й строкової роботи в сільському господарстві бере середню між 42 й 70 — 56. Користуючися цією цифрою, він обраховує число госпо-

[29]) Там же, ст. 133.
[30]) Там же, ст. 85.

дарств, що відпускали рокових і строкових робітників, у 348 тис., а число робітників у 425 тис. Беручи далі число осіб, занятих у державних с.-г. підприємствах, у 75 тис., число громадських чабанів у 20—25 тис., Б. Гуревич нараховує в селянському господарстві 325 тис. робітників, яких відпускають 266 тис. господарств.

Згідно з відомостями, зібраними округовими філіями спілки сільськогосподарських робітників, число найманих робітників у 1926 і в 1927 році було таке (в тис.)[31]):

Райони		В совхозах і лісництвах							рок. і строк. найм.	
		в совхозах	в ліс.	всього	в тому: пост.	сезон.	поден.	служб	в 1-ос. наймачів	у сільських громадах і груп. наймачів
Полісся	1926	16,5	4,6	21,1	3,3	3,2	13,4	1,2		45,1
	1927	24,2	5,2	29,4	3,8	4,6	19,4	1,6	34,7	12,0
Правоб.	1926	192,7	8,6	201,3	9,8	9,3	175,5	6,7		121,0
	1927	199,2	9,5	208,7	12,3	11,9	178,6	5,9	98,0	25,1
Лівоб.	1926	77,1	3,0	80,1	7,8	14,6	54,6	3,1		85,2
	1927	83,5	3,0	86,5	7,9	19,0	56,4	3,2	87,1	16,6
Степ	1926	35,9	1,9	37,8	6,1	7,0	22,5	2,2		144,7
	1927	34,3	2,0	36,3	5,9	8,3	19,8	2,3	118,1	39.9
Україна	1926	322,2	18,1	340,3	27,0	34,1	266,0	13.2		396,0
	1927	341,2	19,7	360,9	29,9	43,8	274,2	13,0	337,9	93,6

(відомості в совхозах і лісництвах на 1. липня для инших категорій наймачів — на середину серпня).

Л. Мінц[32]) число рокових, строкових і місячних робітників у селянських господарствах і сільських громадах у серпні 1926 року визначає в 401.5 тис., в тому на польових та инших сільсько-господарських роботах у 183.7 тис. Число робітників у совхозах у липні 1926 року він приймає за 298 тис.

Для пізніших років численність найманих робітників, за даними анкети сільсько-господарського підрахунку, визначається так[33]):

	Рокові, строкові й місячні робітники в сел. господ. і сіл. громадах (у тис.): 1928	1929	1930
Польові й инші с.-г. роботи	119,9	87,0	28,2
Чабани й підпаски	89,1	67,2	28,7
Кустарно-промислові робітники	12,4	10,3	3,2
Няньки	35,8	27,9	16,9
Инші	24,8	19,7	10,2
Всього без куст. пром. роб.	269,6	201,8	84,0
У колєк. наймачів і сіл. громадах усього	95,1	93,9	60,5
В тому чабани й підпаски	77,3	77,6	44,2
Всього строкових без кустарно-пром.	364,7	295,7	144,5

[31]) Україна 1928, ст. 239.

[32]) Там же, ст. 466.

[33]) Народное хозяйство СССР. Стат. спр. 1932, ст. 476.

Як бачимо, ріжні джерела дають дані про чисельність с.-г. робітників, що між собою значно ріжняться. Стоїть це з одного боку в звязку з тим, що наведені джерела користуються ріжними способами визначення окремих категорій с.-г. робітників, по ріжному їх обєднують і підраховують. З другого боку розходження окремих даних звязано також із ріжницями в методах самих підрахунків. Не треба забувати, що з усіх даних про кількість с.-г. робітників лише дані перепису 1926 р. одержано шляхом безпосереднього обсліду, всі інші здобуті менш досконалим шляхом, і докладність їх тільки приблизна. Можна припустити також, що в окремих випадках дані про кількість робітників тенденційно збільшені: в совітській літературі модною була думка про дуже інтенсивний розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві й про зріст впливу й значіння куркульства. Одним із доказів цієї думки був саме зріст чисельности с.-г. робітників. Існування цієї концепції могло мати вплив і на обрахунок числа робітників. При всіх цих обставинах установити загальну чисельність с.-г. робітників із більшою докладністю завдання не до розвязання. З найбільшим довірям можна ставитися до даних перепису 1926 року, але вони охоплюють лише одну ґрупу — постійних с.-г. робітників. С.-г. робітники — строкові, сезонові, місячні — безумовно серед загалу робітництва мають дуже значну питому вагу, але про можливість докладного визначення розмірів цієї ґрупи говорити не доводиться. Треба вважати за цілком певну тенденцію, яку виявляють наведені дані 1928—30 років про поступаюче зменшення чисельности с.-г. робітників. Наближення кінця НЕПу і перехід до колектівізації мусіли припинити зріст чисельности с.-г. робітників і звести її до мінімальних розмірів. Проте в інтересі справедливости треба відмітити, що ті незначні й незадовільні висновки, які ми могли одержати щодо чисельности с.-г. робітників, не треба відносити лише на рахунок недосконалости або тенденційности совітської статистики. Свою ролю відграють тут і великі труднощі охоплення статистичним обслідом такої неоформленої ґрупи перемінного складу, як с.-г. робітництво.

Переходимо до вияснення питання про чисельність тимчасових с.-г. робітників. Оскільки ця ґрупа с.-г. робітників репрезентується не лише тими робітниками, що рекрутуються з місцевої людности, але також тими, що приходять на заробітки з дальших районів, разом із вияснением чисельности тимчасових робітників ми поєднаємо й розгляд тих даних, які характеризують розміри відходу на заробітки.

Б. Гуревич[34]) у своїй не раз нами цитованій роботі, яка вийшла в світ у 1927 році, констатує, що щодо найманих, поденних і задільних робітників у сільському господарстві аж по той час нема жадних докладніших матеріялів і що чисельність їх можна визначити лише дуже грубо й приблизно. Одно з цих приблизних обчислень робить і сам Б. Гуревич. Користуючися даними весняного опиту 1926 року й відраховуючи від загального числа господарств, які відпускають робітників, ті господарства, які відпускають рокових і строкових робітників, він установлює число господарств на Україні, які постачають поденних і задільних робітників, у 1.454 тис. з 1.772 тис. робітників. Він приймає далі, що на поденну й задільну роботу в сільському господарстві припадає, згідно з даними динамічних переписів, 70% усієї робочої сили; отже, в поденній і задільній праці в сільському го-

[34]) Там же, ст. 86.

сподарстві буде зайнято 1.242 тис. робітників. Розподіл цієї робочої сили між окремими секторами сільських господарств, на думку автора, такий: на совхози , лісництва й низову кооперацію припадає 300—350 тис. поденних робітників, на селянські господарства — 900 тис. — 1 міл. Такою ж мусіла б бути кількість поденних с.-г. робітників у 1926 р. Інші джерела визначають чисельність поденних робітників иншими цифрами. За даними анкети сільсько-господарського підрахунку загальне число поденних робітників в індивідуальному господарстві було в 1928 році — 566 тис., у 1929 р. — 633 тис., у 1930 р. — 280 тис.[35]). Очевидно, ці дані носять такий самий умовний і приблизний характер, як і дані Б. Гуревича.

Тимчасові робітники рекрутуються як з місцевих, так і зайшлих елементів. При обмеженості тих даних, якими ми розпоряджаємо щодо цієї групи в цілому, поповнимо наш огляд тими даними, які існують для складової їх частини — тимчасових робітників — заробітчан, відхідників. У цій справі ми так само маємо низку даних, які між собою не цілком погоджуються. За даними Л. Мінца[36]) відхід сільської людности УССР на заробітки в міру відбудови господарського життя зростав: у 1923—24 році вийшло на заробітки 148.7 тис., в 1924—25 році їх вийшло 379.8 тис., серед заробітчан процент підлітків творив 14.9%, жінок 35.7%; у 1925—26 році вийшло на заробітки 474.9 тис.; процент підлітків серед заробітчан 8.5%, жінок 36.6%. На підставі даних анкети НКП України відхід сільсько-господарської людности на Україні представлявся так[37]):

	Ходило на заробітки в межах УССР в 1925—26 рр.	Приходило на заробітки до УССР з инших частин Союзу в 1925-26 р.	Всього було на тимчасових заробітках у 1925-26
С.-г. робітників	127,2	12,1	139,3
Чорноробів	90,8	92,2	183,0
Гірників	25,5	98,8	124,2
Будівельників	20,4	67,9	88,3
Лісозаготувачів і плотарів	19,4		
Фабр.-зав. робітників	30,5		
Слуг	14,0		
Транспортовиків	9,6	44,0	127,8
Роб. розумової праці й торговців	3,1		
Инших	7,2		
Разом	347,7	314,9	662,6

Є. Шатан, використовуючи дані тої самої анкети НКП, подає таку таблицю[38]):

---

[35]) Нар. хоз. СССР, ст. 476.
[36]) Там же, ст. 242.
[37]) А. Гіршфельд, Міграційні процеси на Україні. Госп. Укр. 1930, ст. 15.
[38]) Є. Шатан, Пробл. безр. на Укр., ст. 137.

Відхід на заробітки сільського населення УССР в 1925—26 р.

	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Гірничий Степ	Торгов. Степ	УССР
С.-г. роб. абс. дані	10668	59864	38139	7421	24040	140132
в %% до підсумку по УССР	7,6	42,7	27,2	5,3	17,2	100
в %% до підсумку заг. відходу	24,9	45,5	35,8	16,4	33,8	35,3
Чорнороб. абс. дані	6558	26803	31190	17821	27328	109700
в %% до підсумку по УССР	6,0	24,4	28,5	16,2	24,9	100
в %% до підсумку заг. відходу	15,3	20,4	29,2	39,4	38,4	27,6

Прихід на заробітки сільського населення в 1925—26 р.

	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Гірничий Степ	Торгов. Степ	Донбас	В межах УССР без окр. азн.	Опріч того		Разом
								за межами України	Невідомо	
С.-г. роб. абс. дані	5418	25244	53784	8231	27060	1773	5651	11259	1712	140132
в %% до підсумку загал. приходу	20,9	43,1	56,9	11,8	56,6	4,9	38,0	28,3	17,1	35,3
Чорнороб. абс. дані	2512	11966	21059	27277	9010	15074	3944	12941	5917	109700
в %% до район. загал. приходу	9,7	20,4	22,3	39,1	18,9	41,3	26,5	32,6	59,2	27,6

Перш, ніж приступити до аналізи поданого нами цифрового матеріялу, мусимо ще раз підкреслити те, що ми вже зазначили вище: дані, подані нами з ріжних джерел, між собою не погоджуються. Проте, ця розбіжність матеріялів не позбавляє нас можливости їх використати, оскільки для наших цілей важливі насамперед не так абсолютні дані, скільки ті тенденції, що їх виявляє цифровий матеріял.

Наведені цифри дають можливість констатувати два моменти. Перший, що числові розміри відходу сільського населення на заробітки з року на рік зростають у міру розвитку й відбудови народнього господарства. Другий, що відхід на сільсько-господарські заробітки в УССР в порівнянні з дореволюційними часами значно скоротився. Коли ми беремо абсолютні цифри відходу, подані в наших джерелах, і рівняємо їх із дореволюційними цифрами — хай це порівняння носить лише приблизний характер у звязку з недокладністю цифр як дореволюційних, так і совітських — впадає в очі, що в той час, коли дореволюційні цифри обчисляють кількість тимчасових

с.-г. робітників у сотках тисяч, совітські нараховують їх тільки тисячі, в ліпшому разі десятки тисяч. Уважніша аналіза даних дореволюційних і совітських вказує, що зменшення відходу більше, ніж це показують загальні цифри відходу. Дореволюційний відхід на с.-г. заробітки був головним чином відходом на далекі заробітки, передовсім у район Степу. Дані анкети 1925/26 р., як і всі совітські дані про відхід на заробітки, трактують поняття відходу значно ширше, ніж це мало місце в дореволюційні часи. З 347.7 тис. душ, які ходили на заробітки в межах УССР, не переходило меж своєї округи 145.3 тис. душ, еміґрувало в инші округи 202.4 тис., себто 58.2%. Коли б уважати, що відхід на с.-г. заробітки поділявся між місцевим заробітками й далеким відходом відповідно до поділу загального відходу, то тоді далекий відхід на с.-г. заробітки становив би, згідно з даними, які подано в першій таблиці, 58.2% від 127.2 тис. — 74.2 тис. душ; коли додати до цього прихід на с.-г. заробітки зпоза меж УССР, то ввесь прихід на с.-г. заробітки, які не носять характеру місцевих заробітків, склав би цифру в 74.2 тис. + 12.1 тис. — 86.3 тис. душ. Але можна думати, що в дійсності відхід на далекі с.-г. заробітки був значно менший за наведені цифри. Аналіза районів відходу поза межі своєї округи, яку на підставі матеріялів анкети 1925—26 р. переводить А. Гіршфельд[39]), дає такі висновки: промислові округи Гірничого й Дніпровського району забирають коло 42% українського відходу (Гірничий — 27.5%, Дніпрянський — 14.35% З решти 48.15% — 16.60% припадає на Полтавщину, 9.96% — на Київську, Харківську й Одеську, і 5.15% на Зіновївську, а 26.44% розподіляється поміж 30 иншими округами. Далекий відхід, таким чином, носить передовсім промисловий характер і скермовується в ті округи, де існують більші промислові заклади. Це з повною категоричністю можна твердити щодо округ, які притягають більшу кількість робітників (за винятком хіба Полтавської окр.) і господарська структура яких свідчить про наявність у них більшого попиту на промислову, а не на с.-г. працю. Так само це з великим ступнем імовірности можна припускати щодо тих 30 инших округ, між якими розподіляється 26.44% решти українського відходу — він скермовується передовсім у ті промислові осередки, що існують у межах цих округ. Через те визначати далекий відхід на с.-г. роботи виведеною вище цифрою 86.3 тис. душ не приходиться аж ніяк. Він у багато разів менший і дає мінімальну цифру. Характеристичні з цього погляду ті високі числа, які дає анкета для чорноробів, що відходять на заробітки. Маємо тут діло, очевидно, з тим фактом, що селяни, які потрібують заробітку, не маючи змоги знайти його, як раніше, в сільському господарстві, наймаються як чорнороби в промислових підприємствах; це явище не могло б мати місця в таких великих розмірах, коли б існував значніший попит на с.-г. працю, яка б утворила можливість для значнішого далекого відходу.

Зменшення до найвужчих меж далекого відходу на с.-г. заробітки не може бути жадною несподіванкою, коли ми пригадаємо ті зміни, що відбулися в структурі сільського господарства за совітських часів. Справді. ті господарства, які заявляли значніший попит на робочу силу — великовласницькі й більші селянські — тепер зникли. Совітські господарства займають таку незначну площу, що не можуть стати осередком, який би міг

[39]) Там же, ст. 19.

притягати робочу силу з дальших районів. Щодо попиту на тимчасову працю в селянських господарствах, то цей попит у високій мірі роздріблений і розміри його так само незначні. Він, отже, при своїй обмеженості не міг притягати в більшій кількості робітників із дальших районів. При цих умовах, очевидно, не могли витворитися центри тяжіння для припливу в хоч трохи більшій кількості робочої сили з дальших районів для праці в сільському господарстві.

Дані про розподіли районів відходу й приходу на с.-г. заробітки, які подають вищенаведені таблиці, треба розглядати, маючи на увазі, що вони характеризують насамперед не далекий, а місцевий прихід і відхід. Спиняючися на її розгляді, відразу ж можна констатувати повну зміну відносин у порівнянні з дореволюційними часами. Дореволюційна структура сільського господарства різко виділяла райони приходу й відходу робочої сили. Перенаселені Правобережжя й Лівобережжя в широких розмірах віддавали лишки своєї робочої сили для сезонової праці в Степу. Цей образ в анкеті 1925/26 р. цілком змінився. Відхід на с.-г. заробітки має місце з усіх районів УССР. Так само скрізь використовується робоча сила, що походить із инших районів. Степ, який раніше був найзначнішим районом споживання робочої сили на Україні, цю свою давню ролю втратив. Його значіння стало далеко меншим, а найбільше робочої сили, яка приходить з инших районів, споживає Лівобережжя.

З чим звязані й чим пояснюються ці зміни в характері відходу й приходу найманої робочої сили? Щодо поширення районів відходу робочої сили, то відповідь на це питання в звязку з тими фактами, які подано на попередніх сторінках, не зустрічає більших труднощів. Приєднання Степу до числа районів, що відпускали робітників у звязку з обставинами, при яких відбувалася там реконструкція сільського господарства, цілком нормальне.

Розгляд розмірів приходу на с.-г. заробітки за окремими районами дозволяє прийти до таких висновків: кількість осіб, які заняті на с.-г. роботах в окремих районах, звязана з наявністю в цих районах промислових осередків; що більше в районі промислових осередків, тим менший відсоток усіх заробітчан стає на с.-г. працю. Донбас і Гірничий райони дають мінімальний відсоток осіб, що стають на с.-г. працю. Невеликий так само відсоток дає Полісся, де 39.5 усіх робітників, що приходять на заробітки, стають до праці заготівлі й сплаву лісу. Натомість слабо упромисловлені Правобережжя і Лівобережжя й Торговельний Степ, де промислове життя за совітських часів знаходиться в стані занепаду, концентрують переважаючу силу с.-г. робітників. Праця в промисловості притягає більше з огляду з одного боку на те, що умови праці там сприятливіші, ніж у сільському господарстві; з другого боку через те, що існуюча концентрація попиту природно утворює концентрацію подачі робочої сили. Характеристичне, що в усіх районах, за винятком Полісся, в звязку з розвитком промислового попиту, зростає так само подача праці чорноробів; робітники, що приходять із сіл, маючи надію знайти працю в промисловості, шукають не с.-г. заробітку, а промислового. Та ситуація, яка має місце на Поліссі, пояснюється тим, що єдиний значніший попит на промислову працю там є попит на працю заготівлі лісу — число шукаючих там працю чорноробів не виявляє тенденцій до помітного зросту в звязку з малими виглядами її знайти. При цих умовах імовірним є припущення, що кількість заробітчан, зайня-

тих у сільському господарстві, визначається умовами, які лежать в сфері розвитку не сільського господарства, а промисловости. Це відповідало б структурі селянського господарства в совітських умовах із його виразними споживчими тенденціями, де попит на працю є результатом насамперед браку робочих сил у селянській родині й де перетворенню господарства в торговельне стоять на перешкоді загальні умови совітської господарської системи.

Робітники-відхідники за дореволюційних часів творили поважну частину сезонових робітників. Зменшення відходу на заробітки, навіть при тій умові, коли б число тимчасових місцевих робітників лишилося незмінним, мало б привести до зменшення загальної цифри тимчасових робітників. Але вище ми бачили, що існували обставини, які вели так само до зменшення тимчасових робітників, які рекрутувалися з місцевих кадрів. Таким чином совітська реконструкцію сільського господарства привела за собою загальне зменшення с.-г. робітників як постійних, так і тимчасових.

Переходимо до вияснення становища найманої сили в сільському господарстві, яка за совітських часів, хоч і зменшилася в своїй чисельності, проте все таки творить армію, розміри якої сягають соток тисяч. Коли ми спинялися над цим питанням при виясненні становища с.-г. робітників у дореволюційному періоді, ми спочатку знайомилися з фактичним матеріялом, який його характеризував, і як додатковий матеріял для висвітлення питання використовували законодавчі заходи, що мали на увазі регулювати відносини між працедавцями й заробітчанами. При розгляді цієї справи за совітських умов нам треба буде користуватися протилежною методою. Совітська господарська система в своїй концепції є системою регульованого господарства. Завдання совітської влади — підпорядкувати своїм регулюючим заходам ціле господарське життя. При цих умовах становище с.-г. робітників мусіло визначитись передовсім не моментами стихійного порядку, а обставинами, звязаними з активним утручанням совітської влади як у господарське життя в цілому, так і в справу взаємовідносин між працедавцями й робітниками. Законодавча діяльність держави при цих умовах набирає більшого значіння, яке повинно підлягати розглядові в першу чергу.

Розвиток совітського законодавства, що торкається с.-г. робітників[40]), до часів колективізації уявляє ряд етапів. За часів військового комунізму влада стояла на позиціях повної недопустимости найманої праці в селянському господарстві; совхози, де наймана праця допускалась, були в періоді орґанізаційного оформлення. Природно, що за цих умов про ширший розвиток законодавства, що регулювало б становище с.-г. робітників, мови бути не могло. За часів НЕПу влада стала на ґрунт визнання неминучости існування найманої праці в сільському господарстві на всіх його відтинках; законодавець, отже, мусів спинити свою увагу на справі регулювання становища с.-г. робітників. Можна тут розріжнити два періоди. Довший час це регулювання переводилося при відношенні досить ліберальному до пра-

[40]) Для цього питання використано таку літературу: А. Бурков, Законодательство о наемном труде в сельск. и лесном хозяйстве. Москва. „Вопросы труда", 1926. — Проф. М. Гершонов и проф. Е. Кельман, Земельный кодекс УССР, 1929. — Кодекс законов о труде М. 1927. — Данилов, Действующее законодательство о труде в СССР и союзных республиках, т. I. 1929 и т. II. 1931.

цедавців і досить неуважному до потреб і інтересів с.-г. робітників. Ситуація міняється в міру наближення періоду колєктивізації. Законодавство й практика його переведення починають виявляти все більшу суворість до працедавців і ставлять до них вимоги, які у великій мірі утруднюють нормальний хід і розвиток селянського господарства. Ці нові позиції влади не були проте ознакою збільшення уваги до потреб с.-г. робітників; виявляли вони лише зміну загальної лінії совітської політики щодо селянства. Справа с.-г. робітників була для влади одним із тих засобів, за допомогою яких малося на увазі підпорядкувати селянство напрямним совітського господарського будівництва. Нові законодавчі новелі в справі с.-г. робітників були одним із симптомів переходу совітської політики на нові шляхи, які попереджали перехід до доби колєктивізації.

Період військового комунізму в Росії характеризується повною забороною найманої праці в селянському господарстві. Оскільки поміщицькі землі перейшли до селянства, а совхози, на які заборона найманої праці не поширювалась, уявляли мінімальну величину, ця ліквідація найманої праці в селянському господарстві була майже ідентична з ліквідацією її в сільському господарстві взагалі. Такі принаймні були інтенції законодавця в цей період. Инша річ, що при слабості влади в той час фактично ця заборона не була й не могла бути переведена в життя. В першому виданому совітському декреті про землю з 26 жовтня 1917 року міститься наказ совітам провадити земельну політику в дусі селянських наказів, зміст яких було долучено до декрету. В ньому між иншим міститься пункт про заборону найманої праці. Так само зустрічаємо цю заборону в основному законі про соціялізацію землі, що його було видано 19 лютого 1918 року. На Україні за тих часів, коли в Росії совітська влада здійснювала політику військового комунізму, панування совітів усталеного характеру ще не мало. Період 1919—20 років був часом постійної зміни державних режимів. Через те про фактичне переведення тої лінії на Україні, яку засвоїла совітська влада щодо с.-г. робітників, можна говорити ще менше, ніж у совітській Росії. Проте формально за часів спорадичного панування совітської влади в ці роки на Україні обовязували ті самі норми, що й у Росії. В березні 1919 року, коли совітська влада розпочала на Україні орґанізацію ґуберніяльних, повітових і волосних земвідділів при ревкомах, їм було наказано в своїй діяльності кермуватися постановами декрету про соціялізацію землі; отже заборона найманої праці в сільському господарстві, яка міститься в цьому декреті, тим самим поширювалася також і на Україну.

З 1921 року на Україні, в звязку з зміною політики центральної влади, розпочинається перехід до НЕПу й трактування найманої праці в сільському господарстві міняється. Касується заборона найманої праці в селянському господарстві. Вона перестає бути нелеґальним явищем, і законодавець стає перед необхідністю уреґулювати відносини між найманими робітниками й працедавцями. Повільне налагодження совхозів ставить на порядок денний справу про правне становище найманих робітників у державних с.-г. підприємствах. Виходить за часів НЕПу цілий ряд законодавчих актів, що мають своєю ціллю створити певні норми для реґулювання становища с.-г. робітників.

Законодавчим актом, який фіксує новий погляд на найману працю в селянському господарстві, є земельний кодекс УССР 1922 р. Згідно з ко-

дексом, наймана праця в сільському господарстві для трудових господарств дозволяється; для можливости користування найманою працею закон ставить такі умови: 1. господарство власними силами не може виконати потрібної праці; 2. члени родини працедавця беруть участь у праці разом із найманими робітниками; 3. працедавець повинен виконувати всі існуючі закони про працю.

Цим законом, одночасно з дозволом уживання найманої праці в селянському господарстві, поширюються на неї всі існуючі закони про працю, передовсім кодекс законів про працю 1922 року. Очевидно, що це поширення чинности кодексу законів про працю, пристосованого головним чином для робітників великої промисловости, могло мати лише формальне значіння й фактично переведене не було й не могло бути. Але оскільки кодекс 1922 року набував формальної обовязуючої сили й для с.-г. робітників, спинимося коротко на реґулюванні ним становища найманої робочої сили. Згідно з кодексом (ст. 28) умови договору про працю визначаються згодою сторін. Але умови договору про працю, які погіршують становище працьовника, в порівнанні з нормами, що їх установлено законами про працю, колективним договором і правилами внутрішнього розпорядку даного підприємства, а також умови, що обмежують політичні й загальні громадянські права працьовника, визнаються недійсними. При завязанні договору про працю працьовникові видається розрахункова книжка (ст. 29). Договір про працю на вимогу працедавця може бути розвязаний у таких випадках: а) при повній або частковій ліквідації підприємства або скороченні в ньому роботи; б) при припиненні в ньому роботи на час більший, ніж місяць; в) при непридатності працьовника до праці; г) при систематичному невиконанні працьовником його обовязків; д) при вчиненні ним карного вчинку, звязаного з його працею й встановленого судовим присудом, або при перебуванні його під арештом більш двох місяців; е) при невідвідуванні праці більш як три дні відразу, або більш як шість днів на місяць разом без поважних причин; ж) при невідвідуванні праці внаслідок хороби більш, ніж два місяці (ст. 47). Працьовник може розвязати договір до скінчення визначеного в ньому реченця на таких підставах: а) при неодержанні у встановленому реченці заробітної платні; б) при порушенні працедавцем прийнятих ним на себе зобовязань або законів про працю; в) при грубому поводженні з працьовником працедавця або членів його родини; г) при погіршенні санітарно-гігієнічних умов праці (ст. 48). Всякий договір про працю може бути також розвязаний на вимогу професійної спілки (ст. 49). В кожному підприємстві, де число робітників не менше 5, встановлюються правила внутрішнього розпорядку (ст. 50). Розмір винагородження не може бути нижчий обовязкового мінімуму оплати, встановленого державними орґанами (ст. 59). Робочий день не може перевищувати 8 годин (ст. 94); для осіб від 16 до 18 років — шости годин; при праці вночі, час її скорочується на одну годину (ст. 96). Робочий час зайнятих на постійній праці й оплачуваних місячно хатніх, ремонтних, сільсько-господарських та инших робітників подібних катеґорій може бути поділений на кілька частин довільної довжини з тим, щоб число перерв у праці не перевищувало двох на день і щоб загальна довжина робочого часу за місяць не перевищувала нормальної місячної кількости робочих годин (ст. 97). Додаткові роботи допущені лише в виняткових випадках із дозволу влади

з тим, щоб річна кількість їх на кожного робітника не перевищувала 120 годин, а час, витрачений на додаткові роботи протягом двох днів підряд, був не більш чотирьох годин; до додаткових робіт не можна вживати осіб, молодших 18 років (ст. 104, 106). Працьовники мають право на щотижневий відпочинок протягом 42 годин (ст. 109). Де за умовами роботи не можна працьовникам дати щотижневого відпочинку, там мусять бути встановлені для них вихідні дні (ст. 110). Перед днями відпочинку й святами робочий день не повинен бути більший шости годин (ст. 113). Всім, хто працював $5^1/_2$ місяців, раз на рік дається двотижнева відпустка. Для осіб, що не мають 18 років, щорічна відпустка мусить бути не коротшою місяця (ст. 114).Заборонено користуватися працею жінок і осіб, молодших 18 років, при важких і шкідливих для здоровля роботах (ст. 129). Особи, молодші 18 років, не можуть працювати вночі (ст. 130). Заборонено нічну й додаткову роботу жінкам вагітним і тим, що годують дітей (ст. 131). Вагітні жінки звільняються від роботи за 8 тижнів перед пологом і 8 тижнів після пологу (ст. 132). Як загальне правило, праця осіб, молодших 16 років, заборонена; у виняткових випадках, з дозволу інспекції праці допускається прийняття на працю осіб, не молодших 14 років (ст. 135). Для осіб, молодших 16 років, робочий день не повинен перевищувати 4 годин (ст. 135). Кодекс праці встановляє інститут колективних договорів, утворює по підприємствах комітети робітників, орґанізує інспекцію праці, установи для розгляду конфліктів між працедавцями й робітниками, визначає підстави орґанізації соціяльного забезпечення.

Додаткові закони до кодексу праці 1922 року (постанова ЦІКа і СНК СССР з 4 червня 1926 р. й 14 січня 1927 р.) створили спеціяльні норми, які реґулюють становище сезонових і тимчасових робітників. До сезонових робітників зараховуються робітники, які виконують роботи, що в залежності від кліматичних і природних умов продовжуються не більше шости місяців протягом року. Трудова умова з сезоновими робітниками може бути розвязана на полегшених підставах у порівнянні з загальними нормами кодексу праці. На сезонових роботах може бути встановлений робочий день, довший, ніж 8 годин, так само в ширших розмірах допускається тут заведення додаткових робіт. Сезонові робітники не мають права на відпустки. До тимчасових робітників закон відносить тих, яких найнято на реченець, не довший двох місяців. Умови розвязання договору про працю тимчасових робітників закон надзвичайно полегшив; робітник про залишення роботи мусить попередити за один день, працедавець — у ріжних випадках у реченці від одного до трьох днів. Тимчасові робітники в окремих випадках можуть бути притягнені до праці в свята. Тимчасові робітники, заняті на сезонових роботах, підпорядковуються правилам про довжину робочого дня й про додаткові роботи, встановлені для сезонових робітників.

Згідно з буквою закону постанови кодексу 1922 року мусіли реґулювати становище не лише промислових, але й с.-г. робітників. Проте, непристосованість норм кодексу до становища с.-г. робітників примусила законодавця стати на шлях створення спеціяльних норм, які мали на увазі реґулювання становища найманої праці лише в сільському господарстві. З норм цієї ґрупи відмітимо постанову НКП СССР з 30 чорвня 1922 р. про охорону праці с.-г. робітників, постанову НКП СССР з 23 грудня 1923 року про заведення посади головного інспектора праці в сільському й лісному го-

сподарстві, постанову НКП СССР з 1 серпня 1923 р. про норми спецодежі для с.-г. робітників і службовців, постанову НКП СССР з 21 лютого 1924 року про спецмило для доглядачів худоби й доярок, постанову НКП з 27 лютого 1924 року про спецузуття для пастухів, зразкові правила внутрішнього розпорядку в совітських господарствах, створені НКП СССР 7 серпня 1924 року. Всі ці постанови носять переважно вузький технічний характер і до уреґулювання становища с.-г. робітників спричинилися лише в незначному ступні. Ширше значіння під цим оглядом мали тимчасові правила про умови користування підсобною найманою працею, видані СНК СССР 18 квітня 1925 року зі змінами з 10 жовтня 1927 року й 27 березня 1928 року (Збір. законів СССР 1925 року № 26, ст. 183). III З'їзд совітів СССР в своїй постанові з дня 20 травня 1925 року ці правила схвалив, як полегшуючі користування робочою силою в сільському господарстві відповідно до сучасних господарських умов села, й поширив їх на випадки користування найманою силою на арендованій землі. Правила ці поширюють свою чинність на ті селянські господарства, в яких наймана праця підсобна. На господарства промислового типу поширюються закони про умови праці в совітських господарствах (ст. 1). Таким чином цей пункт правил 18 квітня 1925 року установив дуже важне розмежування норм, що реґулюють становище с.-г. робітників. С.-г. робітники, які працюють у селянських господарствах, де наймана праця підсобна, визначають свої відносини до працедавців на підставі тимчасових правил, і на них чинність кодексу законів про працю не поширюється. Натомість робітники селянських господарств промислового типу і совхозів мусять реґулювати свої відносини з працедавцями на основі кодексу законів про працю. Визначення поняття селянського господарства промислового типу тимчасові правила 18 квітня 1925 року не давали; його встановили пізніші до них додатки. До селянських господарств промислового типу було віднесено такі господарства, які мають не менше трьох наймитів протягом цілого с.-г. сезону або які вибирають патент на промислові підприємства не нижче 2-го розряду, або на торговельне підприємство чи на заняття посередництвом незалежно від розряду.

Зміст тимчасових правил в основному такий: правила встановлюють обовязкову писану умову про наймання. Підстави умови визначаються добровільною взаємною згодою; в умові зазначається рід роботи, до якої найнято робітника, робочий час, реченець наймання, розміри й форми заробітної платні, терміни її виплати й додаткові подробиці, які встановлюють сторони. За с.-г. робітника умову може підписати профсоюз (ст. 2). Умови безплатно реєструють сільсовіти (ст. 3). Заборонено навязувати умови з підлітками до 14 років; виняток творять умови про виконання особливо легких робіт, до яких можуть бути допущені підлітки від 12 років (ст. 5). За згодою сторін робочий день може бути довший 8 годин (ст. 5). Працедавець зобовязаний давати найнятому робітникові що-тижня денний відпочинок; у жнива допускається робота без перерви, при умові грошової компенсації (ст. 7). Заробітна платня не може бути нижча державного мінімуму заробітної платні; реченці, рід і спосіб оплати встановлює умова сторін (ст. 8). Працедавець повинен виконувати заключену умову, виплачувати заробітну платню у встановлені реченці, давати робітникові придатне помешкання й харч, який він їсть сам та його родина (ст. 9). Працю підлітків і вагітних

жінок забороняється вживати для важких і шкідливих робіт (ст. 12). На випадок хороби робітники, найняті на працю в тих селянських господарствах, які користуються найманою працею протягом цілого сільсько-господарського року, при умові, що вони пропрацювали не менше місяця, мають право на заробітну платню й удержання у працедавця протягом одного місяця; робітники в селянських господарствах, що користуються найманою працею в окремі періоди року, мають право на допомогу працедавця протягом двох тижнів, якщо вони пропрацювали не менше двох тижнів (ст. 13). Звільнення робітника може наступити на підставі поважних причин після двотижневої виповіді; робітника ж обовязує виповідь тижнева (ст. 17). Для розгляду суперечок між працедавцями й с.-г. робітниками при волосних і районових виконавчих комітетах можуть бути утворені примиряючі комісії; якщо в примирюючих комісіях сторони не дійдуть до згоди, справу передається до народнього суду (ст. 18). Догляд за виконанням правил покладається на інспекцію праці (ст. 20). Інструкції щодо виконання правил має виробити законодавство союзних республік (ст. 21). Так само союзні республіки мають видати спеціяльну інструкцію, яка встановить прикмети господарств промислового типу, найману працю в яких не реґулюється правилами 18 квітня.

В розвиток і доповнення цих правил, згідно з вищезазначеними постановами, уряд УССР видав такі законодавчі акти. Постановою СНК УССР з 15 січня 1926 року була затверджена інструкція про порядок пристосування правил 18 квітня 1925 року. Ця інструкція в ряді своїх пунктів поширює й деталізує тимчасові правила. Вона передбачає перед завязанням умови можливість праці на пробу; проба може бути встановлена на термін не більш шости днів при найманні на працю на реченець, довший, ніж два тижні (ст. 17). Інструкція деталізує причини, що на їх підставі може наступити виповідження умови. Для працедавця вони такі: а) ліквідація господарства або передреченцеве закінчення роботи; б) непридатність робітника до праці; в) тяжка хвороба; г) систематичне невиконання умови; д) учинення с.-г. робітником карного вчинку, встановленого судом; е) перебування с.-г. робітника в тюрмі (термін перебування інструкція визначає в залежності від часу, на який заключено умову — від трьох днів до двох тижнів); ж) неприсутність на праці без поважних причин три дні відразу, або протягом шости днів у місяць у загальному підсумку; з) неприсутність на праці внаслідок тимчасової втрати працездатности по упливі місяця з дня її втрати (ст. 20). Працедавець не має права переводити самовільно вирахування з заробітку (ст. 28).

Порівняння правил 18 квітня з нормами, встановленими кодексом законів про працю, які обовязують в инших категоріях господарств (поки що ми залишаємо без розгляду питання про виконання цих норм на практиці), вказують, що тимчасові правила ставлять щодо охорони праці менші вимоги. Селянські господарства трудового типу можуть мати для робітників робочий день довший, ніж 8 годин. Утворені для них ширші можливості користування працею дітей і підлітків і легші умови розвязання договору про працю; час відпочинку для с.-г. робітників обмежено. Законодавець приймає під увагу той факт, що працедавець працює разом із робітником; робітник підпорядковується загальному укладові, який існує в господарстві, й розміри його експльоатації обмежуються лише тим, що пра-

цедавець, працюючи разом, примушений свою власну силу використовувати в тих самих розмірах, в яких він використовує силу робітника. Слід відзначити, що саме в цей період совітська влада стала також на шлях розширення додаткових робіт у сільсько-господарських підприємствах неселянського типу. Постановою НКП СССР з 11 травня 1926 року допущені в усіх с.-г. підприємствах, які підпадають під чинність загального законодавства про працю (совхози, цукроварські економії. селянські господарства промислового типу й т. д.), додаткові роботи по дві години денно в період с.-г. сезону.

Правила 18 квітня 1925 року в дальшому розвитку совітського законодавства зазнають поступових обмежень. Обмеження йдуть у подвійному напрямі. З одного боку законодавець намагається обмежити й звузити розміри тієї категорії господарств, на яку поширюється тимчасові правила. З другого боку переводяться зміни й самих тимчасових правил у напрямі збільшення охорони с.-г. робітників. які врешті приводять до скасування правил і заміни їх новими постановами. Рівнобіжно з цим совітська влада переводить ряд заходів, які мають своєю метою надати існуючим здебільшого лише на папері законодавчим нормам практичного значіння. 21 лютого 1928 року комісаріят праці СССР видав обіжник про роботу орґанів НКП по охороні праці наймитів у селянських господарствах промислово-куркульського типу. Обіжник констатує, що охорона праці до цього часу була поставлена незадовільно. Кодекс законів про працю пристосовувався з великими порушеннями, і становище наймитів реґулювалося на підставі тимчасових правил. Дбаючи про пристосування кодексу законів про працю, необхідно в першу чергу змагатись: а) реґулювати робочий час так само, як і в совхозах, себто допускати в літі продовження робочого дня лише на дві години при умові згоди з профсоюзом і піднесенні заробітної платні; б) встановити 42 годинний святочний відпочинок; в) не допускати вагітних жінок до нічної праці; г) допомагати заведенню соціяльного забезпечення наймитів там, де орґани соціяльного забезпечення розпочнуть цю справу. Разом із тим підкреслена необхідність до весни 1928 року добитися встановлення ознак господарств. які не підпадають під чинність тимчасових правил; поширити роботу сільсько-господарської інспекції й популяризувати закони про працю. В звязку з цим СНК УССР видав постанову з 18 червня 1928 року, в якій зазначається, що селянські господарства не можуть уважатись за трудові, а тим самим користуватися реґулюванням становища в них найманих робітників на підставі тимчасових правил у таких випадках: а) коли в господарствах одночасно вживається праці трьох найманих робітників протягом цілого с.-г. сезону; б) коли члени господарства вибирають патенти на промислові або торговельні підприємства або займаються посередництвом незалежно від розряду патенту; в) коли прибуток, що оподатковується с.-г. податком, становить на Поліссі й Правобережжі 500 крб., на Лівобережжі 600 крб., в Степу 700 крб.

В 1929 р. совітська влада видає дві новелі щодо охорони праці в сільському господарстві, які в цю справу вносять дуже важливі зміни. Перша з них є постанова ЦІК-а й СНК СССР з 20 лютого 1929 року про порядок пристосування кодексу законів про працю в куркульських господарствах. Текст постанови розпочинається розмежуванням тих правних норм, які ре-

ґулюють становище с.-г. робітників у ріжних типах с.-г. підприємств. Охорона праці в сільському господарстві, констатує постанова, здійснюється в господарствах підприємницького типу (промислові городи, плянтації) на підставі кодексу законів про працю; в селянських господарствах трудового типу на підставі тимчасових правил; у селянських господарствах куркульського типу на підставі законів про працю зі змінами й доповненнями, що їх містить постанова, яку тут наводимо.

Ця постанова насамперед заводить обовязковість писаної трудової умови при найманні робітника на час, більший, ніж два тижні. Умова не може містити норм, які погіршують становище робітника в порівнянні з чинними законами; якщо такі норми в умові є, працедавець повинен внести до неї відповідні зміни, инакше умови не реєструється.

Постанова заводить у порівнянні з попередніми законами утруднення для продовження робочого дня.

Довжину робочого дня встановлюється для дорослих у вісім годин, для неповнолітніх робітників від 16 до 18 років у 6 годин; продовження робочого дня допускається на дві години при умові згоди з профсоюзом і збільшення заробітної платні. При роботі в свята має платитися подвійну платню або давати инакший вихідний день. Заробітну платню виплачується не менше одного разу протягом місяця. Всякі відрахування від заробітної платні працедавцям заборонено. Робітник має право на безплатне помешкання при тимчасовій утраті працездатности; там, де не заведено соціяльного забезпечення, працедавець повинен платити робітникові заробітну платню при хворобі півтора місяці, жінкам при полозі 8 тижнів, у випадку каліцтва виплачувати пенсію в розмірі, що його встановлено законом про соціяльне забезпечення. Робітники мають право на відпустку за розрахунком один день за пропрацьований місяць. При звільненні робітник має право на користування помешканням працедавця протягом двох місяців з винятком випадку звільнення при укінченні терміну умови, коли час на право користування помешканням скорочується до двох тижнів. Працедавець має платити внески на удержання комітету с.-г. робітників.

11 липня 1929 року оголошено нові тимчасові правила про найману підсобну працю в трудових селянських господарствах, які були стверджені постановою СНК СССР і які заступили правила 1926 року. Збудовані в цілому на тій самій основі, як і правила 18 квітня, ці нові правила містять такі змінені норми. В умові про наймання не можуть міститися норми, які б погіршували становище робітника в порівнянні з існуючими законами; норми такого роду підлягають зміні при реєстрації умови. Щодо довжини робочого дня, то допускається продовжений робочий день лише в період напружених с.-г. робіт, при чому він пересічно не повинен мати більше 10 годин.

Треба відмітити, що ці два останні акти видано напередодні заведення колективізації, коли куркульське господарство було знищено цілком, а трудове опинилося в такому становищі, при якому користування найманою робочою силою стало майже неможливе. Через це обидва ці законодатні акти не могли мати більшого практичного значіння[41]).

---

[41]) Треба крім того відмітити постанову, що реґулює умови праці громадських чабанів і підпасків і стоїть таким чином окремо від загального розвитку законодавства

Переходячи до характеристики становища с.-г. робітників, яким воно було насправді, себто як його означували факти совітської дійсности, а не існуючі правні норми, мусимо насамперед звернути увагу на один момент.

Взагалі існує величезна розбіжність між нормами закону й практикою, що становить одну з характеристичних рис совітської дійсности. Але ніде мабуть не виявляється ця розбіжність так різко, як в області законодавства про с.-г. робітників. Не доводиться дивуватися цьому: той фактичний стан, що його подано на попередніх сторінках нашої праці як про становище працедавців, так і про склад с.-г. робітників, стояв у занадто різкій суперечності з можливостями здійснити на практиці всі вищенаведені норми законодавства. Через те норми ці й закони в значній частині мають лише паперове значіння й виконуються дуже недосконало, або й зовсім не виконуються. Наведемо відповідні факти, які ілюструють це наше твердження. Як установлює совітське джерело[42]), інспекторські акти в облідуванні селянських господарств на Україні в 1927 році вказують, що в літній період 5.8% усіх працюючих творили діти до 12 років, а 12.4% — діти віком 12—14 років, 53.8% мали писані умови, 46.2% були без умов. У зимовому часі існують випадки праці лише за харчі. Довжина робочого дня вагається в літі між 9, 7 й 11, 4 годинами, становлячи пересічно в літі 10, 9, а в зимі 9, 7 годин. Лише 39% робітників мають повні дні відпочинку, 34.8% часткові, а 22% не мають зовсім. У 3.8% випадків заробітна платня нижча держмінімуму. Щодо умов праці в совохзах те саме джерело констатує на підставі інспекторських звідомлень у 1927 році таке: невідповідаючі вимогам закону помешкання мають 50% робітників Цукротресту й 51% робітників Совхозтресту; порушення санітарного характеру мають місце щодо 50% робітників Цукротресту й 77% робітників Совхозтресту; приписів інспекції щодо зміни й поліпшення умов праці й побуту робітників не виконано 24% у совхозах Цукротресту й 40% у совхозах Совхозтресту; має місце широке використання праці сезонових і поденних робітників, що веде, відповідно до норм кодексу законів про працю, до погіршення становища цих груп робітників. Не зліквідовано заборгованість робітникам заробітної платні. Загальну характеристику становища с.-г. робітників дав пленум Ц. К. Союзу с.-г. і лісових робітників у травні 1927 року, який констатував, що дотеперішні досягнення ще не усувають дуже важкого становища наймитів у селянських господарствах із підсобною найманою працею, і що становище в куркульських господарствах є лише трохи краще[43].

Отже, становище с.-г. робітників у дуже малій мірі відповідає тим умовам, в які їх хотів поставити совітський законодавець. Аналіза матеріялів, що характеризують окремі моменти побуту й становища с.-г. робітників, матеріялів, треба зазначити, дуже обмежених і неповних, стверджує це наше твердження в повній мірі.

Спинимося на даних про заробітну платню с.-г. робітників. Згідно

про сільсько-господарських робітників. Це постанова НКП УССР з 30 грудня 1926 року; вона встановлює обовязковість писаної умови про працю, обовязок видавати чабанам одежу, порядок розплати з ними й т. д.

[42]) Шаховской, Очеред. зад. гос. охр. тр. в сель. и лес. хоз. Вест. Тр. № 12, 1928.

[43]) Шаховской, Оппозиция в роле защит. батр. В. Тр. № 11, 1927.

з обрахунками Дроздова пересічна заробітна платня поденних с.-г. робітників у селянських господарствах, вираховані з заробітних платень у період весняного засіву, косовиці й жнив, була така[44]):

	1913	1924	1925	1926	1927	1928
Правобережжя: а) грошова	69,9	79,3	79,2	103,0	102,7	117,0
б) в товар. коп.		38,5	38,8	46,0	48,4	53,6
Полісся: а) грошова	81,8	101,0	111,4	138,0	134,3	144,0
б) в товар. коп.		48.8	54,1	61,1	63,6	66,0
Лівобережжя: а) грошова	99,1	102,1	110,4	133,7	131,9	139,7
б) в товар. коп.		49,3	51,1	59,1	62,2	64,1
Степ: а) грошова	102,9	102,0	116,2	147,0	138,7	128,9
б) в товар. коп.		49,5	56,9	65,6	65,4	59,0

Дані цієї таблиці побудував автор таким чином, що номінальна грошова платня переведена в реальну, виявлену в товарових копійках за всесоюзним бюджетовим індексом. За період с.-г. робіт для Правобережжя й Степу взято місяці березень-квітень і червень-серпень; для Полісся й Лівобережжя — місяці квітень-серпень.

Форма оплати й пересічна заробітна платня наймитів у селянських та инших одноособових господарствах і наймитів у сільських громадах, згідно з даними трудових договорів, виглядали в 1925 і 1926 роках так[45]):

Райони й групи	Число обслід.	З них у % % на хоз. харчах		на своїх харчах		Перес. строк наймання в міс.	Перес. міс. платня в чер. крб. по всіх форм. оплати			
		хоз. одіж	своя одіж	хоз. одіж	своя одіж		гріш-ми	натурою	варт. хоз. харчй одежі	разом
Полісся 1925	4425	31.2	63,8	0,5	4,5	7,8	1,94	2,40	5,36	9,70
1926	2081	40,4	43,4	0,2	16,0	7,5	2,88	1,54	4,88	9,30
Правоб. 1925	8120	21,0	68,5	0,2	10,3	6,5	2,95	1,66	5,95	9.96
1926	4300	32,0	55,3	0,6	12,1	7,3	3,38	1,13	5,40	9,91
Лівобер. 1925	15239	28,4	69,9	0,1	1,6	6,5	2,30	1.53	5,38	9,21
1926	6911	52,7	40,1	0,3	7,0	6,8	3,80	0,97	5,68	10,45
Степ 1925	30076	18,1	70,2	0,8	10,9	4,5	6,54	4,87	5,85	17,26
1926	15041	19,7	62,1	2,0	16,2	4,8	8,58	2,40	5,45	46,43
ПоУССР 1925	57660	29,2	69.4	0,5	7,9	5,6	4,17	3,05	5,59	12,81
1926	28333	31,2	54,3	1,2	13,3	5,8	5,71	1,67	5,46	12 84
В тому с.-г. робітн. 1925	20492	24,6	73,5	0,2	1,7	5,4	4,31	1,53	6,03	11,87
1926	17136	29,1	63,7	0,3	6,9	5,7	5,78	0,94	5,91	12,63
Паст. і підпаст. 1925	17996	20,8	66,3	0,9	12,0	6,9	2.96	5,87	5,35	14,18
1926	6496	38,8	38,8	3,0	19,4	6,5	5,29	4,13	4,97	14,39
Куст. пром. робітн. 1925	1702	9,5	71,5	2,1	16,9	4,9	8,46	0,95	4,69	14,10
1926	1314	12,2	40,0	4,6	43,2	6,0	8,81	0,32	3,27	12.40
Инші 1925	17470	21,9	67,6	0,4	10,1	4,4	5,44	0,97	5,97	11,78
1926	3387	34,3	42,2	1,1	22,4	5,3	5,28	0,69	4,92	10,89

[44]) Дроздов, Зараб. плата с. х. раб., ст. 75.
[45]) Україна, 1928, ст. 241.

ɔдо заробітної платні робітників совхозів такі: заробітна платня естованих совхозів у черв. крб.[46]).

Роки	За людино-рік		Поденні за людинодень
	постійні	сезонові	
1926	347,04	271,92	0,65
1927	418,44	309,72	0,65

і обіймають робітників Цукротресту й Укррадгоспоб'єднання, на приблизно 90% усього персоналу совхозів України. Заробітна робітників, крім поденних, подана за людино-рік; вона обчис-м річного фонду заробітної платні на число пророблених лю-та множенням одержаного здобутку на 12. Для поденних по-ну заробітну платню за людино-день, здобуту діленням фонду латні поденних робітників на число пророблених людино-днів.

категорії с.-г. робітників у совхозах мають таку заробітну

в серпні 1926 року

Пересічний місяч. зароб.	відсоток осіб із місячн. зароб. у черв. крб.												
	до 15,00	15,01—20	20,01—25	25,01—30	30,01—35	35,01—40	40,01—50	50,01—60	60,01—70	70,01—80	80,01—90	90,01—100	більш 100
28,18	1,6	7,1	38,1	23,1	13,0	5,5	9,7	1,3	0,4	0,1	0,1	—	—
20,95	2,8	27,8	44,6	19,4	1,4	—	—	—	—	—	—	—	—
15,62	50,0	33,3	16,7										
25,11	5,8	18,2	27,1	28,0	8,9	6,7	4,0	0,9	0,2	—	0,2	—	—
20,13	6,2	35,9	37,7	23,6	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—
20,67	7,8	35,9	26,6	28,1	1,6	—	—	—	—	—	—	—	—
18,80	18,8	35,1	21,1	12,4	6,6	3,1	2,3	0,2	0 2	0,2	—	—	—
15,38	26,9	34,1	21,4	13,5	3,1	1,0	—	—	—	—	—	—	—
14,10	42,0	38,1	11,9	4,0	2,8	0,6	0,6	—	—	—	—	—	—

аїна, 1928.
аїна, 1928.

Ряд наведених нами даних дає матеріял щодо висоти заробітної платні: а) поденних робітників у селянських господарствах у період весняних і літніх робіт; б) строкових робітників у селянських господарствах і сільських громадах; в) поденних робітників у совхозах протягом цілого року; г) строкових робітників у совхозах. Наш матеріял далекий від того, щоб мати вичерпний характер, і йому можна зробити цілу низку закидів. Він дає лиш уривкові відомості за окремі роки. Ті відомості, які він подає, базуються передовсім на зареєстрованих трудових умовах, які, можна припускати, малюють становище с.-г. робітників у оптимістичнішому світлі, ніж є це в дійсності, й тому розміри заробітної платні подаються вищі, ніж вони існують насправді. Як констатує Ю. Ларін[48]), у 1925 році „в загальному переважна маса наймитів у нас лишається поза охороною закону й поза орґанізацією. Закони їм невідомі, утворити орґанізацію нема засобів, допомога держави, яка мусить виявитися з боку с.-г. інспекції праці, відсутна. Бо фактично нема й цієї інспекції. Наймита в більшості випадків цілком залишено на волю стихійного реґулювання ринком його відносин із наймачем. І не лише куркулі — навіть совхози часом використовують це стихійне реґулювання найбільш досовітським способом: грубе поводження начальства, примус скидати шапку, занедбання робітничих комітетів (існує загалом дике правило — цьому мало хто з невтаємничених повірить — яке допускає заснування робітничих комітетів у совхозах лише при наявності не менше, ніж 25 робітників), нахабство щодо жінок, неналежне відношення до заробітної платні — все це зовсім не рідке явище в дописах „Труда“ й инших орґанів“. При цьому, так релієфно схарактеризованому совітським автором становищі с.-г. робітників і при відсутності писаних умов для величезної кількости с.-г. робітників можна припустити з цілковитою певністю, що рівень заробітної платні, коли мати на увазі й тут частину робітників, яка не попала в поле обслідування, є нижчий, ніж подають його наші матеріяли. Таким чином, треба вважати, що наведені нами дані збільшують пересічний розмір заробітної плані проти того, який існує фактично. Маючи на увазі це застереження, приступимо до аналізи наших матеріялів. Спинимося насамперед на заробітній платні поденних робітників у селянських господарствах. Довоєнна заробітна платня поденних робітників характеризувалась розходженням у висоті платні між районами старої української кольонізації й Степом; із районів старої української кольонізації найнижчий був рівень заробітної платні на Правобережжі. За совітських часів найнижчий рівень платень Правобережжя заховався непорушно; натомість між Правобережжям, Лівобережжям і Степом щодо рівня заробітної платні виявляється тенденція до вирівняння. Це вирівняння йде передовсім коштом зниження, порівнюючи з довоєнними часами, заробітної платні в Степу. Явище це, очевидно, звязане зі зменшенням тут попиту на робочу силу в звязку з совітською реконстукцією сільського господарства. Вагання розмірів заробітної платні в залежності від розмірів урожаю, характеристичне для довоєнних відносин, лишилося й для совітських часів. Зниження заробітної платні в Степу в 1928 році стоїть у звязку з неврожаєм цього року. Розмір платень нижчий, ніж довоєнний. Хоч він виявляє тенденцію до піднесення, і з 1924 до 1928 року зростає, все ж платня за совітьких часів доходить що найбільш до двох третин передвоєнної.

[48]) Советская деревня, ст. 95.

Дані про заробітну платню строкових робітників у селянських господарствах вказують на ріжнородність її форм; найбільш поширеною формою наймання є оплата праці грошима на хозяйських харчах і своїй одежі, серед с.-г. робітників у 1925 і 1926 році ця форма оплати була поширена між $^2/_3$ — $^3/_4$ усього числа робітників. Досить значно поширене наймання на хозяйських харчах і одежі. Наймання на своїх харчах має значно менше поширення. Загалом натуральна частина оплати праці становить значну частину заробітної платні, перевищуючи половину її загального розміру. При цих умовах загальний розмір заробітної платні є величиною вирахованою, яка при значних ваганнях цін в окремих районах у повній мірі існуючих відносин не відбиває. Дані про висоту заробітної платні по окремих районах ми маємо для всіх груп робітників, зайнятих у селянських господарствах і сільських громадах: отже не лише для с.-г. робітників, а також і для пастухів і підпасків у сільських громадах, кустарно-промислових і инших робітників. Дані про висоту загального розміру заробітної платні для всіх цих груп робітників вказують, що оплата праці в Степу значно вища, ніж в инших районах, явище, якого при розгляді висоти поденної заробітної платні в селянських господарствах ми не спостерігали. Можливо, що ця диспропорція має своєю причиною ріжниці в складі робітників в окремих районах. В Степу в збірній групі робітників у селянських господарствах і сільських громадах група сезонових с.-г. робітників, яких наймають лише на час польових робіт і які мають нижчу платню, репрезентована значніше, ніж по инших районах, й вища питома вага цієї останньої підносить середній розмір загальної заробітної платні. Коли б виділити в усіх районах лише с.-г. робітників, можливо, що взаємовідношення між заробітною платнею в Степу й инших районах не давало б таких ріжниць на користь Степу.

Коли порівняти дані про заробітну платню строкових робітників із довоєнними часами, можна констатувати, що заробітна платня тут так само, як і для поденних робітників, не дійшла до довоєнного рівня.

Щодо заробітної платні в совхозах наші дані дуже обмежені. Перша з таблиць дає відомості, які характеризують рівень поденної заробітної платні в совхозах. Вони вказують, що розміри цієї платні значно нижчі, ніж наведені вище дані про розміри поденної платні в селянських господарствах. Пояснюється це тим, що дані про заробітну платню по селянських господарствах вказують на розміри її підчас польових робіт, дані про заробітну платню в совхозах дають пересічну платню для цілого року. Що торкається матеріялів другої таблиці, то вони цікаві тим, що дають конкретний розмір заробітної платні для окремих категорій с.-г. робітників. Коли порівняти дані цієї таблиці з наведеними вище про розмір заробітної платні в селянських господарствах і сільських громадах, заробітна платня совхозівських робітників буде значно вища. Треба, розуміється, тільки мати на увазі умовність такого порівняння при підкресленій нами вище вирахованості загальних розмірів заробітної платні в селянських господарствах з одного боку і ріжницях у статтевому, віковому й фаховому складі с.-г. робітників у совхозах і селянських господарствах.

Спинімося докладніше на питанні про розміри довоєнної заробітної платні й заробітної платні в совітський період. Це порівняння натрапляє на ряд труднощів. Ріжнородність розмірів і форма заробітної платні с.-г. ро-

бітників як в окремих господарствах, так і в окремих районах, її ріжні вагання в залежності від урожаю, надають даним про середню платню, якою оперується при переведенні порівнянь, характер значної умовности. Але оскільки такі порівняння мають місце в літературі, ми також мусимо спинитися на цій справі. Переводячи це порівняння, будемо розріжняти, як і вище, заробітну платню в селянських господарствах і совхозах.

Щодо заробітної платні с.-г. робітників у селянських господарствах, то совітські автори, які на цьому питінні спинялися (Дроздов), визнають, що вона в селянських господарствах у період НЕПу, не зважаючи на своє повільне піднесення, не дійшла до довоєнного рівня. Цей висновок про нижчий розмір заробітної платні с.-г. робітників у порівнянні з довоєнним цілком відповідає загальному укладові відносин у совітському селі. Наймана праця в селянському господарстві в своїй переважній частині носила підсобний характер, а обмеженість розвитку продукційних можливостей господарства визначала низький розмір її оплати. Цей низький розмір оплати найманої праці там, де вона носила підсобний характер, впливав і на зниження заробітної платні робітників незначної групи господарств підприємницького типу. З попереднього ми знаємо, що головна маса с.-г. робітників концентрувалася в господарствах селянського типу.

Щодо робітників совхозів, то згідно з обрахунками Дроздова[49]), розміри їхньої заробітньої платні були вищі, ніж розміри цієї платні с.-г. робітників у поміщицьких господарствах. Ці обрахунки такі: пересічна заробітна платня роковим наймитам у поміщицьких маєтках у 1913 році по УССР становила місячно 12.71 крб., а для строкових робітників 13.72 крб. Заробітна платня в совохзах у 1928 році була така:

	постійні с.-г. робітники	сезонові
в черв. крб.	36,60	27,80
в товар. крб. в абс. вел.	16,71	12,75
в % до 1913 р.	131,40	92,20
Заробітна платня з долученням накладних видатків		
в черв. крб.	51,24	34,75
в товар. крб. в абс. вел.	23,39	15,94
в % до 1913 р.	184,00	116,10

Таким чином, згідно з цими даними, в 1928 році заробітна платня совхозівських робітників була вища, ніж платня с.-г. робітників у поміщицьких маєтках за довоєнних часів. Заробітна платня робітників у совхозах, як ми бачимо, лише напередодні доби колєктивізації перевищила розміри, зрештою дуже невисокі, довоєнної заробітної платні. Але при цьому треба взяти під увагу, що переведені підрахунки побудовані на цілому ряді припущень і узагальнень, які точність остаточних цифр роблять сумнівною. Тому обережнішим буде вважати наведені дані лише за матеріял, який не дає можливости робити остаточних категоричних висновків.

Поруч із розмірами заробітної платні другим важливим моментом, який визначає становище робітника, є довжина робочого дня. В цій справі наво-

[49]) Н. Дроздов, Зар. плата с. х. раб. до и после войны, ст. 96 и 99.

димо дані гніздового обслідування 1926—27 року для наймитів у селянських господарствах і сільських громадах[50]).

Довжина робочого дня в годинах:

	зимою	весною	влітку	восени
Полісся	7,9	10,7	12,0	10,0
Правобережжя	8,6	10,6	11,7	9,9
Лівобережжя	9,1	11,0	11,9	10,7
Степ	8.9	10,7	12.9	10,6
По Україні:				
У одноособових наймачів	8,5	10,7	12,1	10,3
Чоловіки дорослі	8,2	10,7	12.1	10.3
„ підлітки	7,5	11.0	12,6	10,3
Жінки дорослі	8,7	10,9	12,7	10.5
„ підлітки	8.7	11,0	12,4	10.3
В инших наймачів	10,0	11,2	12.4	10,0

Наведені дані вказують, що розміри робочого дня набагато перевищують ті розміри, що їх визначив закон. Зокрема вони свідчать, що охорона праці жінок і підлітків переведена в життя в дуже невистарчальних розмірах.

Переходимо до питання про орґанізацію с.-г. робітників. З тих матеріялів, які подано в попередньому розділі, ми знаємо, що революція 1917 року застала с.-г. робітників без усяких орґанізацій. Упадок сільського господарства, який мав місце за часів військового комунізму, його повільне відродження, звязана з цим незначна чисельність с.-г. робітників, очевидно, не могли бути сприятливими обставинами для переведення їх орґанізації. В результаті цього й за часів совітської влади орґанізованість с.-г. робітників стоїть на дуже низькому рівні.

В роках 1917—18 робилися спроби орґанізації сезонових робітників у цукроварській промисловості й бурякових плянтаціях. Проте ті спроби жадних більших результатів не дали. Орґанізація с.-г. робітників почала творитися за часів совітської влади в тих орґанізаційних формах, які були створені для неї в совітській Росії. Так, у червні 1919 року був заснований професійний союз робітників землі й лісу. Ця орґанізація після закріплення совітської влади на Україні взяла на себе завдання обєднати також с.-г. робітників України. Як і всі професійні совітські союзи, робземліс збудований був на принципах централізму. На чолі союзу стояв центральний комітет, обраний всесоюзним зїздом, який перебував у Москві. На Україні існувало представництво Ц. К. По окружних містах були окружні відділи, які обірались окружними конференціями; завдання окружних відділів було кермувати професійною роботою на території округи. Основним союзним осередком були робітничі комітети, які обірались у господарствах або підприємствах, де було не менше 25 робітників (пізніше не менше 10 чоловік); по селах, де було не менше 7 с.-г. робітників, орґанізувалися сільські комітети. Робземліс не був професійною орґанізацією лише с.-г. робітників: до нього увіходили: 1) всі постійні працьовники державних підприємств і установ сільського й лісного господарства; 2) робітники й службовці, які постійно працювали в приватних, кооперативних та инших с.-г. та лісних

[50]) Збірн. стат. екон. від., ст. 34.

підприємствах; 3) сезонові робітники совхозів та инших с.-г. і лісних підприємств, що працювали не менше 5 місяців на рік, хоча б і з перервами; 4) наймити в селянських господарствах і сільських громадах; 5) спеціялісти, що працювали як найняті в державних, кооперативних і приватних с.-г. і лісних підприємствах (аґрономи, землеміри, меліоратори, лісоводи, й т. д.). Таким чином союз обєднував усіх працьовників у сільському й лісному господарстві. Союз повстав як орґанізація не с.-г. робітників, а службовців лісного й сільського господарства. Ще на 1 січня 1924 року в УССР наймити творили в ньому 22.6%[51]) Кількість членів союзу по Україні мінялася так[52]):

На 1. жовтня	1921	року	було	72512	членів.
„	1922	„	„	52721	„
„	1923	„	„	68004	„
„	1924	„	„	74941	„
„	1925	„	„	155299	„
„	1926	„	„	208074	„
„	1927	„	„	240722	„

Число членів союзу, яке в 1922 році, в звязку з заведенням НЕПу й установленням добровільного членства зменшилося проти 1921 року, починає інтенсивно зростати з 1925 року. Цей зріст є результатом передовсім збільшення поміж членами с.-г. робітників. Він збігається з загальним загостренням курсу проти куркулів і є результатом не стільки змагання орґанізувати с.-г. робітників, скільки використати їх як засіб для боротьби з заможнішим селянством. Діяльність робітземлісу на селі мала на увазі насамперед здійснити встановлену декретом 18 квітня 1926 року реєстрацію трудових умов.

Ю. Ларін у 1925 році, спиняючися над станом і завданням професійної орґанізації с.-г. робітників, стверджує отсе: „Ніде в Европі с.-г. робітники не можуть власним коштом удержувати свій союз і поширювати його орґанізацію, скрізь вони мають сторонню підтримку“... „Ганебно смішна цифра у 8% орґанізованих наймитів (у загально союзному маштабі. В. С.) мусить бути подолана“... „Несприятливий стан наймитів збільшується тим, що значна частина їх рекрутується з молоді, почасти з жінок (тютюнові, бурякові плянтації, виноградники, городи й т. д.), а також через неписьменство, неосвіченість, через часту відсутність на селі партійно-політичного осередку“... „На Україні в ряді місцевостей, з огляду на відсутність у Всеробітземлісу матеріяльної можливости провадити роботу, ролю орґанізатора наймитів беруть на себе осередки комсомолу“[53]).

Ті труднощі орґанізації с.-г. робітників, що їх констатував Ю. Ларін у 1925 році, не належать до тих, що могли бути усунуті за кілька років. Тому, хоч у наступні роки кількість зорґанізованих с.-г. робітників значно зросла, навряд чи можна думати, що це обєднання в цілому було чимсь більшим, ніж обєднанням чисто механічного порядку.

Вище ми переглянули головні моменти, що характеризують побут і становище с.-г. робітників за часів совітської влади аж до періоду колек-

---

[51]) Н. Лежнев-Финьковский, Деревня и наемний труд, ст. 71.
[52]) Україна, 1924, 1928.
[53]) Советская деревня, ст. 93—95.

тивізації. Мусимо констатувати, що становище їх у порівнянні з часами дореволюційними на краще не змінилося. Не зважаючи на формальні поліпшення у звязку з появою нових правних норм, які реґулюють становище с.-г. робітників, і з заснуванням професійної орґанізації с.-г. робітників, фактичний стан лишився так само невтішний. Було це неминучим результатом загального курсу політики совітської влади щодо сільського господарства. Керівні совітські чинники в своїй господарській політиці головну увагу приділяли справі розвитку промисловости. На розвиток її призначалася головна частина державних кредитів. Політика цін на промислові продукти й продукти сільського господарства була побудована таким чином, що сільському господарству утруднялася можливість нагромадження; політика хлібозаготівель, яка ставила своїм завданням здобути з сільського господарства максимум продуктів при завідомо втратних на них цінах, вела до систематичного погіршення стану сільського господарства. При цих умовах не було матеріяльної бази, яка могла б забезпечити піднесення добробуту с.-г. робітників. Кампанія за поліпшення їх матеріяльного стану, яка в останні роки НЕПу почала провадитись як один із засобів боротьби з куркулями, привела в своєму результаті не так до цього поліпшення, як до ліквідації тих господарств, що використовували найману робочу силу. Але про це мова в дальшому розділі нашої праці.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

Характеристика с.-г. політики совітської влади в період колєктивізації — Колєктивізація та її етапи. — Окремі ґрупи найманої робочої праці за часів колєктивізації. — Колхозник і робітник. — Зайва робоча сила за часів колєктивізації. — Чисельність робочої сили. — Правне становище колхозників. — Їх фактичний стан. — Правне й фактичне становище инших ґруп робочої сили. — Професійні орґанізації.

Політика совітської влади щодо сільського господарства в період НЕПу мала в собі цілу низку суперечних моментів. Ця суперечність була цілком природна й неминуча. Адже сама концепція НЕПу в своїй будові мала орґанічну суперечність: змагання до будови соціялістичного ладу при допущенні певних концесій для приватного господарства. НЕП був побудований на принциповому визнанні неминучости для совітської влади на якийсь час політики лявірування, політики уступок приватно-господарській і капіталістичній стихії. Загальна схема урядового курсу мусіла бути перенесена в царину відносин сільського господарства.

На початку НЕПу було проголошено політику поєднання (смички) з селянством. Була визнана постійність і непорушність користування тими землями, якими володіло селянство. Було скасовано систему продподатку й приступлено до заготівлі збіжжя за гроші. Зліквідовано майже в повному розмірі підтрим незаможницьких елєментів селянства; натомість розпочато курс орієнтації на середняка, при чому саме це поняття трактовано досить ліберально й до середняків зараховано багатьох із тих, що їх пізніше підвели під катеґорію куркулів.

Ці уступки привели до відбудови сільського господарства й віднови посівної площі до довоєнних розмірів. Але з другого боку вони виявили, що дальший розвиток сільського господарства вимагає більших уступок, які неминуче були звязані з такою значною перебудовою совітської господарської системи, що була рівнозначна з її ліквідацією. В звязку з своїми загальними концепціями й вірою в провіденціяльну ролю пролєтаріяту совітська влада в основі господарської політики мала за провідну ідею необхідність всебічної допомоги розвиткові промисловости коштом усіх инших галузів народнього господарства. Встановлюючи НЕП, вона від цієї основної лінії не відмовлялася і не могла відмовитися. Що далі поступала відбудова народнього господарства й що більше тим самим на перший плян висувалися проблєми, звязані з новим господарським будівництвом, то все яскравіше починала виявлятися ця лінія піддержки промисловости коштом сільського господарства.

Природно, що при господарській структурі України тягар піддержки промисловости мусів лягти передовсім на основну галузь національної еконо-

міки — сільське господарство. Політика цін на с.-г. продукти й на промислові вироби ввесь час провадилася в тому напрямі, щоб задержати ціни на с.-г. продукти на низькому рівні, який не відповідав витратам продукції й обмежував до мінімуму можливості нагромадження. Дбаючи про захования низького рівня цін на с.-г. продукти, совітська влада водночас змагалася збільшити до максимуму ту кількість збіжжя й с.-г. продуктів, яку сільське господарство, конкретно селянство, продавало державі. Аджеж це був необхідний засіб для того, щоб вилучити з сільського господарства ті кошти, які совітська влада потрібувала для піддержки промисловости. Ці змагання влади зустрілися з рішучим опором селянства. Хлібозаготівлі стали тим центральним пунктом, біля якого зосередилася боротьба. Найріжноманітніших заходів уживала влада протягом НЕПу, щоб збільшити розміри хлібозаготівель і тим піднести кількість засобів, що вилучалися з сільського господарства. Проте, коли взяти під увагу, що потреба в цих засобах зростала що раз більше в міру того, як поступала відбудова промисловости й на порядок денний ставилася справа її реконструкції, те часткове збільшення хлібозаготівель, яке вдавалось осягти совітській владі, не могло її задовольнити. Засоби опору у селянства, оскільки селянин лишився самостійним господарем, були надто численні й ріжноманітні. Поволі в совітських колах почала оформлюватися думка про необхідність повної реконструкції сільського господарства, як єдиного засобу для того, щоб вповні підпрядкувати його реґулюючому впливові держави й використати для тих завдань, що їх ставить собі совітська господарська політика. В формулуванні нового курсу совітської політики щодо сільського господарства, який знаменував собою кінець НЕПу, совітські провідники мусіли, очевидно, оперувати тими категоріями й поняттями, які для совітської ідеольогії є основними, визначаючими й не підлягаючими запереченням. Прозаїчне змагання підпорядкувати сільське господарство цілям господарської політики совітської держави мусіло бути одягнене в ідеольоґічну одежу заходів для будування соціялізму. Ідеольоґічну конструкцію, що її для цього використали совітські політики, дуже яскраво сформулував Сталін у своїй промові на зїзді аґрарників-марксистів: „До питання аґрарної політики в СССР“. Сталін між иншим у цій своїй промові зазначив таке[1]): „Чи можна більш-менш довгий час опірати совітську владу й соціялістичне будівництво на двох ріжних основах — на основі найбільшої обєднаної соціялістичної промисловости й на основі найбільш роздрібленого й відсталого дрібно-товарового сільського господарства? Ні, не можна. Це колись повинно скінчитися новою руїною всього народнього господарства. Де ж вихід? Вихід у тому, щоб збільшити розміри сільського господарства, зробити його здатним до нагромадження, до розширення виробництва й перебудувати таким чином сільсько-господарську базу народнього господарства“. Зазначаючи далі, що для збільшення розмірів сільського господарства („укрупнення“) існують шляхи капіталістичний і соціялістичний, Сталін висловлюється за обрання цього останнього: „Існує другий шлях, шлях соціялістичний, який полягає в будуванні колхозів і совхозів у сільському господарстві; шлях, що веде до обєднання дрібно-селянських господарств у великі колєктивні господарства, озброєні технікою й наукою й до усунення капіталістичних елєментів із хліборобства“.

[1]) На аґрарном фронте, 1930 г. № 1.

Таким чином в інтересах будівництва соціялізму совітська влада стала на шлях ліквідації індивідуального селянського господарства — на шлях заступлення його великими щодо своїх розмірів сільсько-господарськими підприємствами — совхозами й колхозами. Напрямні нового курсу, тим більше переведення їх на практиці, не характеризуються жадною пляновістю й послідовністю. Маючи за основну ціль — ліквідацію селянського господарства й будування великих підприємств, совітська політика напомацьки, шляхом низки експериментів шукала найдоцільніших, на її думку, засобів, які могли б привести до осягнення цієї мети. Процес цього шукання не закінчений іще й тепер, і сільське господарство не набрало рис стабільности.

Сталін у наведеній нами вище цитаті зазначає два шляхи для створення великих підприємств у сільському господарстві — творення совхозів і колхозів. Совхози за часів НЕПу представляли собою другорядну й доволі таки занедбану ділянку совітського господарства. Совітська влада свого часу на Україні мусіла, рахуючися з вимогами селянства, скоротити ту земельну площу, що знаходилася в експльоатації совхозів. Симптомом нового курсу щодо сільського господарства було збільшення уваги до совхозів. Площа під совхозами збільшується, переводиться орґанізація нових совхозів, при чому деякі з них, правда, протягом недовгого часу улаштовуються як підприємства ґіґантських розмірів; творяться спеціяльні совхози — зернові й тваринницькі.

Постанова ЦИКа й СНК СССР з 16 березня 1927 року[2]) про совхози зазначає, що соціялістичне будівництво в сільському господарстві висуває поруч із заходами для перебудови селянського господарства, як одно з найважніших завдань, необхідність дальшого скріплення й розвитку совітських господарств, як послідовно-соціялістичних підприємств. Відповідно до цього дальше будівництво совхозів повинно йти шляхом перетворення їх у великі індустріялізовані с.-г. підприємства, які ведуть своє господарство на основах господарського розрахунку й рентабільности. Лише при цій умові совітські господарства зможуть мати необхідний вплив на сільське господарство. XV зїзд ВКП(б)[3]) в своїй резолюції зазначає, що треба „зміцнити совхози, справді перетворити їх у зразкові великі господарства соціялістичного типу при одночасному збільшенні їх допомоги селянському господарству (орґанізація в совхозах випозичальних, аґрономічних пунктів, тракторних кольон і т. д.). Постанова ВУЦИКа й СНК УССР з 10 жовтня 1928 року[4]) про совітські господарства наказує НКЗемові вжити заходів, щоб будівництво совітських господарств було звязане з виробничим кооперуванням селянських господарств довкола насінньових і племінних совітських господарств, а також довкола промислових совітських господарств, які переробляють сільсько-господарську сировину; водночас згадана постанова рекомендує зміцнити культурно-господарську ролю совітських господарств на селі, змагаючи до того, щоб совітські господарства були не лише культурно-зразковими підприємствами, але щоб стали заразом і орґанізаторами громадсько-культурного життя села. Один час серед совіт-

[2]) Зем. Код., ст. 336—344.
[3]) Там же.
[4]) Зем. Код., ст. 334—344.

ських діячів кружляє думка, що совхозам мусить належати кермівна роля й у справі перетворення селянського господарства. Цей погляд виявився на нараді директорів совхоз-трестів 3—5 грудня 1929 року в одній із резолюцій, в якій висловюється думка про те, що „совхози мусять бути орґанізуючою силою в районах суцільної колективізації з виявленням максимуму ініціятиви в справі утворення совхозно-колхозних комбінатів шляхом повного й цілковитого сполучення в совхозно-колхозних обєднаннях[5]). Ту саму думку в іще яскравішому формулованні висуває Я. Нікуліхін у журналі „На аґрарном фронте", де зазначає[6]): „Треба дати собі ясне справоздання, що по закінченню суцільної колективізації в тих або инших районах, областях і республіках ми станемо перед перспективою масового утворення єдиних с.-г. совхозно-колхозних комбінатів... Але на перших ступнях їх діяльности в них безумовно мусить бути забезпечена кермівна роля за совхозами, і ця роля повинна бути закріплена всіма засобами". Ці погляди подекуди переводилися на практиці, але дали несприятливі результати й керівники совітської політики вирішили від подібних спроб відмовитись. VI зїзд совітів СССР (1931 року) в своїй постанові підкреслює, що при теперішній стадії розвитку між совхозами й колхозами існують суттєві ріжниці, а через те „всякого роду спроби ототожнювати совхози й колхози, утворювати совхозно-колхозні комбінати, а тим більше підпорядкувувати колхози совхозам зїзд розглядає, як велике порушення політики совітської влади"[7]). З часу цієї резолюції завдання створення великих підприємств у царині сільського господарства покладається передовсім на відповідну політику в обсягу колективізації. Совхозам забезпечується значна роля, приділяється велика вага, але заразом визначається, що при теперішньому ступні розвитку вони не можуть претендувати на кермівну ролю.

В самій ідеї колективізації для совітської ідеольоґії не було нічого нового. На першому всеросійському зїзді земвідділів комбедів і комун у 1918 році Ленін виступив із такою заявою: „Селяни не на те боролися з поміщиками, не на те затрачували свої сили, щоб від більших господарств земля перейшла до малих. Перед трудовим селянством життя ставить вимоги про перехід до ґуртової обробки землі, щоб відновити ту культуру, що її зруйнувала війна. Ми мусимо йти й ідемо від індивідуальної обробки землі до ґуртової". В „Статуті про соціялістичне землевлаштування й про переходові заходи до соціялістичного хліборобства" УССР з 26 травня 1919 року говориться про всі роди одноособового земленормування, як про тимчасові й вимираючі. Закон зазначає, що УССР в цілях скорішого осягнення соціялізму забезпечує всяку допомогу (культурну й матеріяльну) обробці землі громадою, даючи перевагу комунальному, артільному й кооперативному господарству перед одноособовим. Невдалі спроби заснування комун і колхозів протягом 1919—1920 року й наступлення НЕПу припинило розвиток колективізаційних заходів. Але ця ідея знову починає відживати в 1924 і 1925 роках. Ряд совітських авторів указує, що відбудова сільського господарства йде шляхом насамперед збільшення впливів куркульського господарства й що єдиним засобом для боротьби з куркульською небезпекою може бути

[5]) Цит. з статті Я. Нікуліхіна: Проблема аґ.-инд. ком. На аґр. фронте. № 3, 1930.
[6]) Я. Нікуліхін, Проблема аґ. инд. комб. На аґр. фронте № 1, 1930.
[7]) На аграрном фронте, 1931.

лише шлях заведення колєктивізації. Найяскравіше висловлює думку про необхідність переходу на шлях колєктивізації Ю. Ларін у 1925 році. Він констатує:[8]) „Розвиток продукції збіжжя в дальшому в СССР може йти лише двома шляхами: 1) або шляхом відновлення куркульського великоселянського господарства з фактичним повільним розвитком його в поміщицьке (з багатьома найманими робітниками), хоча би цього шильду отверто й не вивішувано; 2) або йти шляхом державної допомоги піднесенню виробництва в переважаючому нині споживчому господарстві (колєктивізація його за допомогою кредиту для технічного поліпшення й для повнішого використання відведеної йому тепер земельної площі)"[9]). Нуртуючі думки про необхідність колєктивізації, як директиви для практичної господарської політики, були прийняті й зреалізовані з приступленням для переведення загальної програми індустріялізації, яка знайшла своє втілення в програмі першої пятилітки.

Оскільки колєктивізація була одною з складових частин програми пятилітки, було б природним трактувати її, як певний пляновий процес. Проте ознайомлення з фактичною реалізацією колєктивізації до цього припущення вносить ряд поправок. Переведення колєктивізації при наміченні її пятилітнім пляном трактувалося зовсім не в тих темпах, в яких вона була здійснена. Згідно з редакцією пятилітнього пляну, що його ухвалив всесоюзний зїзд совітів на весні 1929 року, темп колєктивізації намічався значно повільніший, ніж той, що його взято при фактичному її переведенні. В січні 1930 року Ц. К. ВКП(б)[9]) намічає в звязку з фактичним зростом колєктивізації для неї нові збільшені темпи. В березні 1930 року після статті Сталіна „Запаморочення від успіхів" темпи колєктивізації зменшуються. Восени 1930 р. колєктивізація знову дає значний скок вгору. Вона в своєму розвитку уявляє, отже, не пляновий процес, а ряд спадів і піднесень, що носять стихійний характер. Тенденції надати колхозному ладу характер стабільности починають зявлятися в міру того, як колєктивізація окремих районів закінчується, з літа 1931 року. Постановою Ц. К. ВКП(б) з 2 серпня 1931 року[10]) признано в основному закінченою суцільну колєктивізацію в Степу, Лівобережжі й Молдавській АССР і в центрі роботи цих районів поставлено орґанізаційне господарське скріплення колхозів у їх теперішній артільній стадії розвитку; виразніше зазначаються тенденції до стабілізації колхозного укладу з осени 1932 року, коли постановою Ц. К. ВКП(б) і СНК СССР[11]) закріпляються за колхозами ті земельні площі, що їх вони посідають, а особливо з січня 1933 року, коли постановою всесоюзного ЦІКа завданням колхозного руху визнається закріплення існуючих колхозів, а не творення нових. Ще менше стабільности виявляє внутрішній устрій колхозів підчас цілого періоду колєктивізації. Він увесь час носить плинний характер; в стадії постійних змін перебувають найважливіші складові частини колхозного укладу, що визначають характер колхозів.

Відсутності стабільности в переведенні колхозного будівництва відповідає відсутність її в поглядах керманичів совітської політики на самі

---

[8]) Ю. Ларин, Советская деревня, ст. 215.

[9]) П. Савельев и Поскребышев, Директивы ВКП (б) по хоз. вопросам. М. 1931.

[10]) Правда № 212 з 3. VIII. 1931.

[11]) Директивы ВКП (б) по хоз. вопр.

колхози, їх ролю й значіння. Це останнє тісно звязане з загальними концепціями совітської господарської політики. Оскільки за основну її ціль проголошується будування соціялізму, остільки окремі заходи її трактується, як певні етапи на цьому шляху, доцільні лише при певних конкретних умовах. Так само трактується справу колхозів. Вони є лише переходовою формою на шляху до соціялізму. Найдосконалішою формою соціялістичного підприємства совітська ідеольогія визнає ту форму орґанізації підприємства, яка має місце в промисловості, — підприємство, що належить державі й виконує ті продукційні завдання, які вона собі ставить. У колхозах земля, згідно з совітським законодавством, є державною власністю, але засоби продукції — живий і мертвий інвентар є обєктом не державної, а лише ґрупової власности. Оскільки це так, колхози уважається за переходову форму. Ми вище бачили, як один час у совітських колах мала певну популярність думка про ту провіденційну ролю, яку мають відограти совхози в справі переведення колхозного устрою до вищої форми. VI зїзд совітів визнав на теперішній стадії розвитку ці тенденції за помилкові, але це зовсім не тотожнє з признанням колхозного устрою в його теперішніх формах за щось постійне. Елемент стабілізації в будівництві колхозів, наявність якого ми зазначили вище, носить відносний і умовний характер і звязаний з тими господарськими труднощами, які викликало надто раптове переведення колєктивізації. Вже тепер зазначаються тенденції приділити машино-тракторним станціям спеціяльну ролю в справі дальшого перетворення колхозів у нові, на погляд совітських політиків, вищі форми. Інтенсивно розвивається будівництво тракторів і всіх инших сільсько-господарських машин. Усе це сконцентровується на машино-тракторних станціях, які є державною власністю; число машино-тракторних станцій збільшується. Протягом 1933 року здійснена передача сільсько-господарських машин (молотилок), які були власністю колхозів, у власність машино-тракторних станцій. У тому ж 1933 році зроблено в районах, де є більша кількість машино-тракторних станцій, спробу підпорядкування виробничого пляну колхозів МТС.

Покищо тяжко сказати, в які форми можуть вилитись дальші зміни колхозного устрою. Ясно лиш одно, що цей уклад трактується як переходовий певний етап. Реформи його йтимуть у напрямі зросту впливу держави на господарські пляни колхозів, на розподіл їх прибутків у напрямі збільшення прав держави на ті засоби виробництва, які знаходяться у володінні колохзів.

Не може входити в наше завдання давати повну й докладну характеристику колхозного укладу в усіх його подробицях. Завело б це нас занадто далеко за межі нашої теми. Спинимося лише на виясненні тих його моментів, що звязані з питанням про найману працю та її становище.

Перше, над чим ми мусимо спинитись, це вияснити, які ґрупи працьовників треба трактувати як найману робочу силу при тих трансформаціях, що наступили в сільському господарстві. Те, що ясне й зрозуміле в господарських відносинах, які мають стабільний характер, вимагає детальної аналізи для відносин переходового типу, яким є сучасний період у сільському господарстві України. В тих обставинах, що склалися тепер, є ґрупа працьовників, належність яких до категорії найманої робочої сили не залишає сумнівів. До них належать: а) наймані робітники в совхозах, число яких

у звязку з поширенням площі совхозів має тенденцію до збільшення; б) наймані робітники в індивідуальних селянських господарствах і громадах. Число цих робітників у звязку з тими важкими умовами, в які поставлено індивідуальне господарство, мінімальне й підлягає дальшому зменшенню. Так само підлягає зменшенню число найманих робітників у громадах; ця категорія майже виключно складається з пастухів, які разом із ліквідацією індивідуального володіння худобою з поступом колективізації зникають. Треба мати на увазі крім того, що в районах суцільної колективізації постановою ЦІКа й СНК СССР з 1. лютого 1930 р. наймання робітників індивідуальними господарствами заборонено; в) наймані робітники в колхозах — с.-г. артілях, і комунах. Справу з найманою працею зразковий статут артілі, найбільш поширеної форми колхоза, нормує так: усі роботи в господарській артілі виконуються особистою працею членів артілі (§12)[12]). Відповідно до цих основних постанов наймана праця допускається у виключних випадках. Вони статутом визначені так: а) допускається тимчасова наймана праця у випадках термінових робіт, коли вони в належний реченець не можуть бути виконані наявними силами членів артілі при повному їх навантаженні, а також для будівельних робіт; б) допускається запрошення на працю спеціялістів. У зразковому статуті комун існують подібні пункти, сформульовані майже так само, як і в статуті артілі. При тих правних обмеженнях, які існують для користування найманою працею в колхозах, а головне при тій великій кількості робочих сил, якими розпоряджають вони самі, ця категорія найманих робітників так само не може бути численна. Таким чином із тих трьох ґруп, які репрезентують найману робочу силу в сільському господарстві України в період колективізації, лише робітники в совхозах становлять численнішу категорію. Сільсько-господарські роботи в колхозах, які на теперішній час репрезентують переважаючу частину сільського господарства України, виконують в головному колхозники.

Виникає питання про те, як належить трактувати працю колхозників Позиції совітської літератури в цій справі такі: для совітських авторів не підлягає сумніву, що колхозник є лише переходовою формацією, що завданням соціялістичного будівництва є „обернути с.-г. працю в своєрідний вид праці індустріяльної“; з бігом розвитку соціялістичного будівництва колхозник, робітник колхоза перетвориться в своєрідну відміну (разновидность) робітника усуспільненого господарства, вищим своєрідним видом якого є пролєтар, робітник пролєтарського державного господарства“[13])... В міру перетворення колхозника в спеціяльний вид робітника усуспільненого господарства і форма його оплати неминуче буде наближатися до форми заробітної платні пролєтаріяту[14]). За теперішніх умов совітська література трактує робітника і колхозника як дві окремі соціяльні ґрупи. Ріжниці між робітником і колхозником, на думку совітських авторів, полягають в от-

---

[12]) Примерный устав артели, текст принятый Колхозцентром, одобренный НК земледелия СССР и утвержденный СНК СССР и президией ЦИКА.

[13]) Н. Алтайский. К вопросу об уничтожении классовых различий между пром. и крест. На аграрн. фронте № 1, 1932.

[14]) Л. Крицман, Решающий этап коллективизации, На агр. фрон. № 5, 1930.

сьому[15]): 1. колхозник має засоби виробництва, які належать не державі, а певній ґрупі; 2) колхозники мають своє додаткове індивідуальне господарство; 3) ріжниця між робітником і колхозником полягає також в иншому відношенні до праці: „Робітник пройшов сувору школу великої капіталістичної промисловости, школу колєктивної праці, громадської дисципліни“[16]). Навряд, чи ці арґументи, за допомогою яких совітські автори змагаються знайти базу для резмежування робітника і колхозника на дві соціяльні ґрупи, можуть бути визнані ґрунтовними. Справді: 1) формальна належність засобів виробництва в колхозах колхозному колєктиву, а не державі, в найменшій мірі не створює для влади перешкод кермувати як колхозним виробництвом, так і розподілом, згідно з її інтенціями: фактично колхозами кермують урядові аґенти, вибори яких є лише порожньою формальністю. Таким чином инше відношення колхозника до засобів виробництва не є реально існуючий факт, який міг би творити підставу для розмежування колхозника й робітника на дві соціяльні ґрупи; 2) не дає підстави виділяти колхозників в окрему соціяльну ґрупу наявність у них власного додаткового індивідуального господарства, бо це додаткове господарство існує так само у значного проценту промислових робітників (власні доми, земля на селі); тимчасом ці ґрупи робітників із складу промислового пролєтаріяту звичайно ніхто не вилучає; 3) инше відношення колхозника до процесу праці в звязку з тим, що він не пройшов жадної школи великої, капіталістичної промисловости, так само арґумент що найменше застарілий: фактично переважна частина теперішнього совітського промислового робітництва складається з селянських кадрів, які так само жадної школи великої капіталістичної промисловости не пройшли. Розмежування, отже, робітника й колхозника по двох соціяльних ґрупах за ознаками, які дають совітські автори, не можна визнати за належно обґрунтоване.

Спробуємо проаналізувати окремі моменти, що характеризують становище колхозника, й уявити його соціяльний стан, незалежно від арґументації в цій справі совітських авторів. Спиняємося лише на стані членів с.-ґ. артілів, як на найбільш поширеному типі колхозів. Безумовно, що колхоз-

---

[15]) Статті Н. Алтайського: На аграрном фронте, № 10—11 1931 р. і № 1 1932 р.

[16]) Не можна сказати, щоб у цій справі позиції совітських авторів відзначались ясністю формулювання. Наведемо для прикладу такий уступ: „На теперішнім етапі колхози ще відріжняються від державних підприємств послідовного соціялістичного типу й колхозне селянство ще є клясою, що ріжниться від пролєтаріяту. В цьому питанні треба рішучо викорінити шкідливі опортуністичні погляди. По перше, „лівацький“ перескок через сучасний етап, який полягає в неґації клясової характеристики колхозного селянства, в ототожнюванні колхозного селянства з пролєтаріятом. Цей „лівацький“ перескок просто й безпосередньо приводить до великих правоопортуністичних помилок як у теорії, так і на практиці... З другого боку треба боротися з чисто троцкістським поглядом, що колхозне селянство залишилося клясою в старому розумінні цього слова, зосталося тою самою клясою дрібних продуцентів, якою був середняк, поки не ставсь в совітській державі великий перелом... Треба так само виправити нестисліть формулювання про колхозне селянство, як нову клясу... Пролєтаріят і колхозне селянство — ще покищо ріжні кляси, але єдність їх клясових інтересів, скермованих до будування безклясового громадянства, висловлена значно яскравіше, ніж це було раніш, коли середняцьке селянство було клясою дрібних товарових продуцентів“. — Завершение построения социализма и наши задачи. Соц. реконструкция сельск. хоз. № 1, 1932.

ник по своїй суті різко відріжняється від самостійного продуцента й що колхоз не можна трактувати, як вільне обєднання самостійних продуцентів, які перебувають у колхозі лише доти, доки це відповідає їх господарським інтересам. Право колхозника на вихід із колхоза є nudum jus, якого він використати не може, бо цей вихід рівнозначний з утратою всяких джерел існування. Згідно зі зразковим статутом артілів (§ 2) і постановою ЦІКа і СНК СССР, оголошеною 4 вересня 1932 р., земля, якою користувався колхозник до свого вступу до колхоза, йому при виході з колхоза не повертається; він може лише одержати землю з вільних державних фондів; оскільки на Україні цих вільних державних фондів майже не існує, можливість заснування колхозником нового господарства є повною фікцією.

Дуже характеристичне для уяснення тої різної межі, яку встановлює совітське законодавство між самостійним продуцентом і колхозником, те, що воно знає спеціяльне злочинство — насильство і погрози або проповідь насильства і погроз супроти колхозників, щоб примусити їх вийти з колхоза (постанова ЦІКа і СНК СССР з 8 серпня 1932 р.[17]). Це злочинство передбачає кару 5—10 років концентраційного табору. Отже совітське господарство між колхозником і самостійним продуцентом проводить таку різку межу, що насильства й погрози супроти колхозників, щоб примусити їх вийти з колхоза, трактує як особливий, кваліфікований рід злочинства, воно карає навіть саму проповідь насильства й погроз, хоча б із того не вийшло жадної шкоди для тих, проти кого ця проповідь була спрямована.

Натомість між становищем колхозника й становищем совітського робітника можемо знайти цілий ряд анальогій. Фактично і колхозник, і робітник провадять працю в державних підприємствах (вище ми підкреслили, що ріжниця між колхозами й державними підприємствами щодо права власности на засоби продукції має виключно формальний характер); і той, і другий здійснюють продукційні завдання, що їх визначила центральна влада. Право розпоряджатися продуктами своєї праці не належать ні совітському робітникові, ні колхозникові. Завдання колхоза є насамперед здійснити ті продукційні завдання, які накладає на нього держава, й лише та решта продуктів, що лишається в колхозі після виконання цих завдань, якщо вона загалом лишається, становить той фонд, з якого переводиться оплата праці колхозників. Ця оплата після ряду вагань на початку колхозного руху, згідно з резолюцією VI зїзду совітів СССР, переводиться відповідно до участи колхозника в праці (оплата по трудодням), — на тій самій основі, що й оплата праці робітників. Отже основні моменти, які характеризують становище в продукційному процесі колхозника й робітника, тотожні: праця в чужому підприємстві відповідно до вказівок підприємця, відсутність права розпоряджатися продуктом своєї праці, одержання винагороди за працю в формі заробітної платні.

Ріжниця між становищем колхозника й робітника є виключно правного порядку. Та трансформація господарських відносин, яка відбулася протягом першої пятилітки в совітському союзі, привела до того, що робітництво поділилося на ряд різко відмежованих ґруп із ріжними правами й ріжним становищем; назва робітництва, пролєтаріяту, у властивому розумінні цього слова, приділяється в СССР горішнім ґрупам робочої сили, які

[17]) Основные директивы гарантий и прав по хоз. строит., 1931—33. М. 1933.

посідають максимальні в совітських умовах права й привілеї. Приналежність до робітництва, у властивому розумінні цього слова в СССР, до горішніх упривілейованих його ґруп у великій мірі звязана з тим, чи дають ті господарські обставини, в яких перебуває совітський союз, можливості до розширення цієї ґрупи. Серед нижчих шарів робітництва ми бачимо дуже велику ґрупу робітників, які виконують працю в порядку режиму примусової праці. ДПУ є величезною господарською орґанізацією, яка використовує працю сотень тисяч робітників і здійснює завдання першорядного господарського значіння. Робітники на примусових роботах позбавлені всяких прав і всякої охорони. Другою ґрупою після робітників на примусових роботах щодо обєму прав і становища є колхозники. В їх становищі дуже велику ролю відограє момент примусовости; він менший, ніж у робітників на примусовій праці, але більший, ніж у промислових робітників; перехід з одного колхоза до другого, а також вихід із колхоза, або перехід до промислової праці в високій мірі утруднений. Законодавство про охорону праці на них не поширюється; заробітна платня — оплата за трудодні — не фіксується жадними нормами і виплата її не ґарантується взагалі — вона залежить від результатів виробництва колхоза й виконання ним завдань, що їх накладає на нього держава, й самі колхозники на визначення пляну виробництва в колхозі не мають жадного впливу. Горішні верстви робітництва — робітники в совхозах і в промисловости, — які так само поділяються за своїми правами на ряд ґруп (робітники сезонові, тимчасові, робітники ударники, робітники підприємств спеціяльного значіння) зараховуються совітським законодавством і практикою до пролєтаріяту у властивому розумінні цього слова; лише вони одні підлягають охороні праці й лише на них одних поширюється права, які дає совітська держава робітникові; правда, ці права для кожної з окремих ґруп робітництва ріжні.

З огляду на наведені вище міркування колхозників належить розглядати як одну з ґруп совітського робітництва. Тим то в наш огляд у дальшому має увійти не лише становище найманих с.-г. робітників у вузькому розумінні цього слова, але також становище й колхозників.

Становище всіх категорій робочої сили в сільському господарстві УССР в останньому рахунку найтіснішим способом звязане з тим, як вплинули зміни у структурі сільського господарства в звязку з переведенням колєктивізації на використання тих запасів робочої сили, що їх посідає українське село. З попереднього ми знаємо, що як дореволюційний уклад відносин у сільському господарстві, так і його совітська трансформація за одну з своїх властивостей мала наявність на селі значних кадрів невикористаної робочої сили. Повстає питання, які зміни щодо цього принїс колхозний лад? Треба загально сказати, що колєктивізація сприяла збільшенню кадрів невикористаної робочої сили на селі. Переведення колєктивізації тісно було звязане з механізацією сільсько-господарського виробництва. „Як за попередньої доби розвитку людства — каже нарком земельних справ СССР Яковлєв на XVI зїзді ВКП[18]) — продукт сільськогосподарського виробництва був в основному наслідком прикладання безпосередньо до землі величезної кількости фізичної праці людини (в кращому разі комбінованої з конем), то тепер сільсько-господарський продукт є на-

[18]) Балянс праці в с. г. УССР, „Господарство України“ X. 1932, ст. 152.

слідок прикладання людиною до землі металю й нафти". Або в другому місці тої самої промови: „Металь і нафта замість оспівуваного ліберальними поетами мужицького поту — ось у чому вся суть". Яке значіння має механізація праці в сільському господарстві щодо зменшення потреби в робочій силі, вказують обрахунки Ц. С. У. Союзу, що їх наводить той самий Яковлєв: на обрібку одного гектара при використанні кінської й людської сили треба 230 годин для ярої пшениці й 281 годину для озимої пшениці; при обрібці трактором на це треба 9 людино-годин при 2.5 годин роботи трактора.

Само собою пляни совітських чинників про зведення вживання кінської сили в сільському господарстві до мінімуму не здійснились і протягом 1931 і 1932 років відповідним совітським установам не раз доводилося видавати розпорядження про необхідність дбати за збереження коней, про потребу боротьби з тими, які не доцінюють значіння кінської сили. Але проте все таки значіння механічної сили в сільському господарстві за часів колективізації, зокрема його тракторизація значно зросли. На 1 XII. 1930 р. в колхозах УССР було 13.789 тракторів, в совхозах 4021, всього в УССР 17.810[19]). Зріст механізації сільського господарства мусів привести до зменшення потреби в робочій силі, до зросту її лишків. Ці лишки могли б бути в певній частині використані, коли б колективізація привела до переходу від зернових культур до більш працемістких. Одначе цього не сталося. Згідно з плянами першої пятилітки на УССР було покладено завдання навантаження насамперед зернового порядку[20]).

З другого боку до скорочення потреби в робочій силі привели й інші обставини. Переведення колективізації викликало стихійне нищення худоби селянством. Відбудова скотарства в колхозах ішла дуже поволі. В 1931 році, наприклад, запроєктована пляном, отже, не здійснена реально цифра великої рогатої худоби по УССР становила 7493.8 тис. голів, у тому корів 3.417.4 тис. Тимчасом іще в 1927 році на Україні було 8.297.6 тисяч голів, у тому корів 3.836.6 тис. Зменшення розмірів скотарства привело до зменшення потреби в робочій силі, яка раніше була потрібна для обслуговування худоби. В результаті всіх цих причин колхозний уклад приніс із собою значний зріст лишків робочої сили на селі. Про цей зріст дають поняття з одного боку матеріяли вибіркового досліду колхозів у 1930 р., з другого обрахунки балянсу праці в сільському господарстві УССР на 1931 рік[21]). Першу з цих робіт перевели наукові робітники Українського Інституту марксизму-ленінізму, Українського Науково-дослідчого Інституту орґанізації соціялістичного с.-г. виробництва та с.-г. економіки й Інституту соцреконструкції сільського господарства при В. У. А. Н.; другу — Український науково-дослідчий Інститут орґанізації с.-г. виробництва та с.-г. економіки, Український Науково-дослідчий Інститут орґанізації праці (Іноп) та Український Науково-дослідчий Інститут праці при наркомпраці УССР.

---

[19]) Там же, ст. 153.

[20]) Шляхи й темпи розвитку нар. хоз. УССР. X. 1929, ст. 22.

[21]) Соціяльний склад, орґанізація праці й наслідки господарювання колгоспів і членів колгоспів восени 1930 року. Видано за редакцією Шліхтера, Боднара, Сліпанського, Держсільгоспвидав, Харків 1931. — Балянс праці в сільському господарстві УССР на 1931 р. за редакцією Боднара. „Господарство України", Харків 1932.

Дані вибіркового досліду дають такий матеріял: у досліджених артілях — найбільш поширеній формі колхозів — загальний і використаний річний запас праці в людино-днях був:[22])

	чолов.	жінок	разом
загальний	1.491.472	1,586.932	3.078,404
використаний	756.463,2	450.283,9	1,206.747,1
у % %	50,7	28,2	39,2

Розподіл фактичного використання праці в людино-днях за місяцями в артілях був такий:

Січень

	чол.	жінок	разом
абсол.	18727,9	3922,3	22650,2
у % %	2,5	0,9	1,9

Лютий

	чол.	жінок	разом
абсол.	23807,5	4686,6	28494.1
у % %	3,2	1,4	2,5

Березень

	чол.	жінок	разом
абс.	50101,9	12026,75	62128,65
у % %	6,6	2,7	5,2

Квітень

	чол.	жінок	разом
абс.	70237,7	25988.8	96226,5
у % %	9,4	5,8	8,1

Травень

	чол.	жінок	разом
абс.	71576,9	52471,5	124048,4
у % %	9,5	11,7	10,3

Червень

	чол.	жінок	разом
абс.	77417.9	66007,6	143425,5
у % %	10,3	14,7	12,0

Липень

	чол.	жінок	разом
абс.	96507,8	75149,5	171657,3
у % %	12,9	16,8	14,5

Серпень

	чол.	жінок	разом
абс.	96348,2	67869,3	164217,5
у % %	12,9	15,2	13,7

Вересень

	чол.	жінок	разом
абс.	84556,5	55237,9	139794,4
у % %	11.3	12,4	11,6

Жовтень

	чол.	жінок	разом
абс.	68606,4	55044.15	123650,55
у % %	9,2	12,4	10,3

Листопад

	чол.	жінок	разом
абс.	55855,5	19973,5	75829
у % %	7,5	4,4	6,4

Грудень

	чол.	жінок	разом
абс.	34468	7223	41691
у % %	4,6	1,6	3,5

місяця не визначено

	чол.	жінок	разом
абс.	8251	4683	12934
у % %	—	—	—

разом

	чол.	жінок	разом
абс.	756463,2	450283.9	1206747,1
у % %	100,0	100,0	100,0

Цифри щодо використання запасів праці в найбільш поширеній формі колхозів — с.-г. артілях — подають матеріяли з 41 колхоза, що їх охопив вибірковий дослід; колхози ці знаходяться по ріжних районах України, й орґанізатори досліду дбали про те, щоб серед обраних колхозів були ре-

[22]) Соц. склад таб. 22.

презентовані всі головні напрямки колхозного господарювання. Наскільки подані цифри характеристичні для цілого колхозного укладу, сказати, розуміється, важко, не маючи матеріялів загального досліду колхозів. З другого боку, навіть, коли б дані такого загального досліду існували, при відсутності в колхозному укладі, спеціяльно в 1930 році, моментів завершености й стабільности, важко сказати, чи навіть ці цифри були б характеристичні для виявлення в остаточному вигляді структури колхозного ладу. Але напрямну розвитку колхозного будівництва й інтенції його будівничих вище наведені цифри все таки, можна думати, вказують і через те вони заслуговують на уважливішу аналізу.

Розглядаючи ці дані, треба спинитися насамперед на методах їх будови. Вони дають до певної міри зменшені цифри використання робочої сили. Наведені цифри дають матеріял про використання робочої сили лише в колхозному господарстві. Вона тимчасом використовується: а) в праці в хатньому господарстві; б) в праці над тою частиною землі, яка не усуспільнена (передовсім городи); в) в праці над доглядом над тою частиною домашніх тварин, яка не поступила до колхоза. Матеріяли вибіркового досліду не дають можливости точно встановити розмір витрати робочої сили у власному господарстві, але певні вказівки на існування цих витрат є.

Але витрати праці в індивідуальному господарстві окремих колхозників ще не вичерпують усіх витрат праці, певна частина праці витрачається поза межами власного індивідуального господарства й власного колхоза. Ці витрати праці складаються: а) з праці в чужих колхозах і совхозах; б) з праці в чужих індивідуальних господарствах; в) з праці, звязаної з відходом на заробітки. Матеріял для обрахунку цих витрат дають результати згаданого вище обсліду 384 індивідуальних господарств. Маємо таку таблицю[23]):

Протягом року людино-днів

	чолов.	жінок	підлітки	разом
Запас праці в усіх господарствах	148487	157677	7574	313738
Витрачено	91932	40288	7574	139794
„ в своєму колхозі	85364	37037	7380	129781
„ в чужих колхозах і совхозах	1194	1097	—	2291
„ в чужих індивід. господарствах	837	1648	26	2511
„ у відході	4537	506	168	5211
Залишилось невикористаним	56555	117389	—	173944

Насамперед треба відмітити, що розходження між цією таблицею, збудованою на підставі обсліду частини індивідуальних господарств колхозників, із вищенаведеними даними загального обсліду тих колхозів, до яких входять ці господарства, досить значні. Згідно з даними загального обсліду процент використаних робочих сил становив:

чолов.	жін.	разом:
50.7	28.2	39.2

Дані обсліду 384 індивідуальних господарств дають такий процент використаних у своєму колхозі робочих сил:

[23]) Цит. праця, част. 2, табл. 11.

чол.	жін.	підлітк.	разом
57.4	23.4	97.3	41.4

Проте ці розходження торкаються головно використання окремих груп робітників (чоловіки, жінки й підлітки), а для обрахунку загального використання всіх робочих сил вони розмірно незначні (2.2%!). Тому будемо користуватися лише даними про використання всіх робочих сил. Процент використання всіх робочих сил згідно з даними останньої таблиці становить 44.5%; таким чином на використання робочої сили в чужих колхозах і совхозах, у чужих індивідуальних господарствах і на відхід припадає разом 4.1%. Головну ролю відограє використання робочої сили у відході; використання її в чужих індивідуальних господарствах, чужих колхозах і совхозах, як і треба було сподіватися, незначне. В результаті невикористані лишки робочої сили творять 55.5% всього запасу робочих сил. Фактично ці лишки менші, оскільки не вважені тут витрати праці в індивідуальному господарстві. Зокрема значно менші мусять бути лишки невикористаної жіночої сили, на яку передовсім припадає праця коло хатнього господарства — в городі, в догляді за птицею, тощо. Але в кожному разі не підлягає сумніву, що лишки невикористаної робочої сили внаслідок колективізації значно зросли. Згідно з вищенаведеними даними про фактичне використання робочої сили в колхозах за окремими місяцями максимум використання припадає на липень, коли воно становить 14.5% загального запасу робочої сили, а мінімум на січень, коли воно дає 1.9% загального запасу; таким чином максимум лишків становив 98.1% загального запасу (січень), а мінімум 85.5% (липень). Нагадаємо, що за наведеними вище обрахунками Л. Мінца для 1924-25 року загальні річні лишки робочої сили обчислювалися для Правобережжя й Лівобережжя в 14.4% (серпень), а мінімальні для Правобережжя й Лівобережжя 30.8% (лютий), для Степу — 27.5% (грудень). Розуміється, різниці за часів колективізації й за часів НЕПу в використанні робочої сили звязані також із різними методами обрахунку, які використано в першому й другому джерелі; наведені вище проценти лишків, які обраховано для витрат праці лише в своєму колхозі, треба зменшити, маючи на увазі всі інші роди витрат, про які була мова вище. Але коли й узяти під увагу все це, безумовно залишиться велика різниця у висоті невикористаних лишків, яка звязана з різницею господарської структури сільського господарства за часів колективізації й за часів НЕПу.

В нашому розгляді ми спинялися на аналізі відносин, найбільш поширеному типі колохзів — с.-г. артілях. Вступ О. Шліхтера до матеріялів вибіркового досліду, що ними ми користувались, установляє, на підставі аналізи цифрового матеріялу, існуючі різниці у використанні робочої сили в різних типах колхозів. Розмірно найповніше використання запасів робочої сили має місце в комунах; це відноситься й до колхозів, що мають промислові підприємства; вони дають менші лишки невикористаної робочої сили, ніж колхози без промислових підприємств. З огляду на те, що колхози з промисловими підприємствами творять незначний відсоток серед колхозів, і що так само незначна роля комун, ми обмежимося наведенням вищеподаних цифр, які торкаються найбільш поширеного типу колхозів.

На цьому ми закінчимо вияснення питання про лишки робочої сили

на підставі даних вибіркового досліду 1930 р. й перейдемо до ознайомлення з тими матеріялами, які в цій справі дає балянс праці в сільському господарстві УССР на 1931 рік.

Плюсом цих останніх матеріялів є те, що вони подають докладне вияснення тих схем, які вони будують, і тих висновків, до яких вони приходять, у протилежність вибірковому досліду, який подає цифри в майже необробленому й незведеному вигляді. Тим то ми перш, ніж подавати конкретний матеріял, що характеризує запас робочих сил у сільському господарстві України, маємо можливість ознайомитися з методою, якою користувались автори праці в своїх обрахунках.

„Балянс праці в сільському господарстві УССР на 1931 рік", кажуть вони, „треба розглядати передовсім, як плян покриття вимог сільського господарства УССР на живу працю. Вони виникають із тих виробничих завдань сільського господарства, що воно їх отримало на 1931 рік. Тільки такий погляд на балянс праці правильний і повинен бути протиставлений поглядам шкідника Чаянова, себто тому поглядові, за яким, виходячи з наявних запасів робочої сили, треба шукати ситеми й напрямку господарства та підганяти до нього всі фактори продукції"[24]). „Ми не можемо за переходової доби рівнятись на запаси праці в розгортанні ні народнього господарства в цілому, ні окремих його галузів, ні окремих підприємств"[25]). „Здійснюючи соціялістичну індустріялізацію СССР, і на цій основі піднімаючи технічний рівень сільського господарства, ми утворюємо инші пропорції в розподілі робочих рук між промисловістю і сільським господарством. Ми зменшуємо кількість живої праці, потрібної для обслуговування с.-г. процесів. Ми ставимо виконання виробничих завдань у сільському господарстві все менше й менше в залежності від розмірів запасів робочих рук, бо значимість запасів в с.-г. господарстві буде ріжна в залежності від енерґоозброєности робітника[26])".

При складанні пляну праці польовий сезон, розміри якого в залежності від районів установлено від 205 до 236 днів при середньому для України 217 днів, розбито на 8 виробничих періодів. Для складання пляну праці в територіяльному розрізі УССР розбито на 8 районів, згідно з наміченою спеціялізацією сільського господарства УССР. При наміченні норм витрат праці взято під увагу ті зміни в рівні продукційности праці, які є результатом розгортання совхозного сектора й суцільної колективізації при поступаючій ліквідації дрібного товарового господарства. Навантаження робітника визначається, виходячи з швидкости руху машин. Норма виробітку взята залежно від технічної озброєности окремих типів господарств: найвища для совохзів, нижча для колхозів і найнижча для індивідуальних господарств.

Для конкретних розрахунків цифра хліборобського населення України на 1. VII. 1931 року прийнята в 22. 727,7 тис. душ; хліборобське населення міст прийнято в 705.0 тис. душ. Обчислення працездатности населення переведено, приймаючи за працездатних: а) чоловіків і жінок від 18

[24]) Там же, ст. 23.
[25]) Там же, ст. 23.
[26]) Там же, ст. 23.

до 59 років; б) підлітків від 14 до 18 років. Чисті запаси праці обчислені через відрахування днів відпочинку й захорувань. Дні захорування враховано, виходячи з 5 найголовніших епідемічних хоріб, що найчастіше зустрічаються серед сільського населення України. Це тиф — висипний, поворотний і черевний, дизентерія й натуральна віспа. Дні хвороби враховано на польовий сезон — на чоловіка 0.42 дні, на жінку 2.67 днів. Дні відпочинку для усуспільненого сектора, виходячи з пятиднівок, враховано в 77 днів на рік; для індивідуального сектора (неділі й свята) — 70 днів. Відповідно до цього чисті запаси праці хліборобського сільського й міського населення України на польовий сезон 1931 року враховано так: (в міл. днів[27]):

	чол.	жінок	всього
Індивід. секг.	387,2	325,9	813,1
Колект. секг.	709,8	778,4	1488,2
Разом	1097,0	1204,3	2301,3

Витрати праці, обчислені на зазначених вище основах, дають у 1931 році такі дані: (в міл. людино-днів за 10-ти годин. робочий день[28]):

	витрати праці на вироб. потр.	витрати праці на хатн. госп.	інші витрати (упр.кул.-осв.)	всього витрат праці
Індивід. секг.	374,3	102,4	—	476,8
Колхози	645,2	166,7	—	811,5
Совхози	64.8	—	—	64.8
Разом	1084.3	269,1	66,7	1420,1

Беручи ріжницю між чистим запасом робочої сили й витратами праці, ми одержимо чисту резерву праці сільського господарства України в 1931 році. Вона дає таку таблицю:

	у міл. люд.-днів	у тисяч. осіб	% до запасу
Індивід. секг.	336,2	1945,3	41,5
Колхози й совхози	621,7	2539,7	41,5
Разом	891,2	5107,6	38,6

Поруч із тим наше джерело подає обчислення резерви робочої сили на підставі обрахування витрат праці тільки в основних виробничих галузях, вважаючи, що всі інші витрати досить елястичні і в разі потреби могли б бути скорочені. Цей обрахунок такий:

	у міл. люд.-днів	у тисяч. осіб	% до запасу
Індивід. секг.	438,6	2544,4	53,9
Колхози	843,2	4802,2	57,3
Разом	1281,8	7346,6	55,7

В цій таблиці не вважено потреб робочої сили совхозного сектора. Потреби ці обраховуються в 401.7 тис. осіб. Беручи під увагу ці потреби, одержимо розмір лишків у тисячах осіб — 6.944.9 тис. або в процентах до запасу 52.6%.

Щоб не перевантажувати викладу цифровими даними, ми обмежи-

[27]) Баланс праці, табл. 25.

[28]) Баланс праці, табл. 25.

мося лише наведеними таблицями. Даних про запаси й лишки робочої сили за окремими районами ми не наводимо, звертаючи увагу лише на те, що подані вище дані по Україні уявляють середню з даних по 8 окремих районах, намічених пляном спеціялізації сільського господарства. Так само не наводимо даних, що характеризують запаси й лишки робочої сили для окремих її категорій (чоловіків, жінок, підлітків). Думаємо, що поданих цифр у звязку з виложеною раніше концепцією будови праці вистане для того, щоб уяснить той напрям, в якому провадився дослід.

Обслід, що його ми розглядаємо, був обміркований на засіданні президії Держпляну УСС і щодо нього 7 V 1931 року винесено постанову, один із уступів якої звучить так[29]): Визнати, що за даного рівня якости статистичного обліку цілої низки показчиків виробничих сил сільського господарства (населення, зокрема робітного, знарядь виробництва, продуктивної худоби, тощо) метода, що її застосовано до складання баляпсу праці на польовий сезон 1931 р., є правильна. Абсолютні рівні чисел, що виведено в балянсі, є лише надто орієнтовні (розбивка наша. В. С.), але основні тенденції у використанні праці в сільському господарстві, що випливають із цифрових обчислень балянсу, також правильні".

Ця офіціяльна оцінка тої роботи, основні висновки й цифри якої подано вище, дуже полегшує формулювання наших позицій у цій справі. На абсолютний розмір чисел, поданих у роботі, й на проценти, виведені в ній, можна дивитись як на дані орієнтовного характеру. Робота не відбиває совітської господарської дійсности, а є лише певною вправою в плянуванні. Метода досліду полягає в тому, що він ставить собі завдання вияснити баляне праці й лишки робочих сил, при тому основному припущенні, що виробничий плян 1931 року буде реалізований. Оскільки практика вказує, що всі виробничі пляни совітських плянових установ здійснюються лише частинно й неповно, збудований на цьому припущенні балянс праці не відбиває фактично існуючих відносин. Має вагу й вартість лише та тенденція, яку виявляють наведені цифри. А ця тенденція є та сама, яку виявили наведені вище дані вибіркового досліду колхозів 1930 року. Як одні, так і другі дані стверджують, що перехід до колхозного устрою веде до зросту й збільшення невикористаних лишків робочої сили на селі. Ідеольоги ґенеральної лінії, визнаючи цей факт, надають йому позитивного значіння через те, що цим створюється кадри, з яких можуть рекрутуватись робітники, що їх потрібує в збільшених розмірах промисловість. Проте, навряд чи можна вважати це твердження за доведене. Згідно з пляном цензова промисловість цілого союзу в 1931 році мусіла б нараховувати 4.794 тисяч робітників і службовців[30]). Коли в самій УССР лишки робітничої сили в сільському господарстві балянс 1931 року визначає в 5.107.600 чоловік, очевидно, з цього числа промисловість при існуючих її розмірах може освоїти лише дуже незначну частину. Через те масове створення нових лишків невикористаних робочих сил у сільському господарстві навряд чи можна визнати за доцільне. Проте, повторяємо, ідеольоги ґенеральної лінії

[29]) Там же, ст. 5.

[30]) Балянс праці в сільському господарстві УССР на 1931 р. ст. 101.

займають у цій справі інші позиції. Наведемо таку цитату[31]): „Жовтнева революція, що знищила рештки кріпацтва, усунула одну з найважливіших передумов аґрарного перенаселення. Успіхи колєктивізації в СССР перетворили, зокрема на Україні, на рівноправних учасників колєктивного виробництва також незабезпечених засобами виробництва бідняків і мало міцні шари середняків. 1932 рік, рік завершення суцільної колєктивізації, означає ліквідацію будьякої можливости аґрарного перенаселення". Цей погляд совітських авторів базується на розріжненні ними двох понять: аґрарного перенаселення, як явища соціяльного порядку, й неповного навантаження робочих сил, як явища технічного порядку. На їх думку, „соціяльно-економічна суть аґрарного перенаселення залежить насамперед від наявности бідноти, яка є його носієм. Колєктивізація села в останньому рахунку веде до зникнення бідноти, як певної клясової ґрупи селянства, й перетворення її в робітників соціялістичного виробництва[32])".

Через те проблєма аґрарного перенаселення, як проблєма соціяльна, зникає й лишається проблєма технічного порядку — неповного навантаження робочих сил. Таким чином совітські автори переносять суперечку в площину чисто термінольоґічну, сподіваючись, що „неповне використання робочих сил" в останньому рахунку буде зліквідоване. Саму ж наявність його в даний момент вони не відкидають; характеристичне, що один із них, обстоюючи думку, що робітник і колхозник є дві ріжні клясові ґрупи, мотивує неможливість перетворити колхозників у робітників совхозів наявністю „величезних зайвих мас сільсько-господарської людности"[33]).

Ми можемо залишити на боці термінольоґічні суперечки. Для наших цілей байдуже, за що вважати існуючий на селі надмір робочих сил — за явище соціяльного чи технічного порядку. Для нас важно констатувати, що зайва робоча сила на селі існує й що кількість її у звязку з колєктивізацією значно зросла. Цей зріст зайвої робочої сили на українському селі не міг, очевидно, не бути чинником, який впливав на погіршення становища всіх катеґорій найманої праці.

Дуже важко вияснити, скільки окремих катеґорій робочої сили було зайнято в сільському господарстві України в період колєктивізації. Важко висвітлити цю справу не тільки через те, що маємо тут діло з явищами господарського життя останніх років, які ще не зафіксовані даними статистичного досліду, що звичайно опізнюються. Може більшу ролю відограє в цій справі той факт, що в звязку з реорґанізацією совітської статистики в квітні 1930 року для останніх років ми взагалі маємо дуже мало даних для всіх галузів господарського життя. Особливо ж не пощастило тут занедбаній і раніше справі підрахунку робочої сили в сільському господарстві. Через те ми нижче можемо для вияснення чисельности окремих ґруп робочої сили в сільському господарстві подати лише відокремлені уривкові й несистематизовані дані.

Чисельність робітників, зайнятих у совхозах за часів колєктивізації, в порівнянні з періодом НЕПу мала тенденцію збільшення. Стоїть це

---

[31]) Там же, ст. 96.

[32]) А. Либкинд, Коллективизация деревни и аграрное перенаселение на агр. фронте. № 4, 1930.

[33]) Л. Крицман, Решающий этап колектив. На агр. фр. № 5, 1930.

в звязку зі зростом числа совхозів та засівної площі. Напередодні колективізації в 1928 році на Україні було 889 совхозів із засівною площею в полі та садибі в 641034 гект.[34]). Засівна площа в совхозах за пляном у 1931 році становила вже 2.030,9 тис. гект.[35]). На початку 1934 року число совхозів Постишев у своїй промові на XII зїзді КП(б)У визначає вже 3740[36]). Збільшення ролі совхозного сектора мусіло збільшити кількість робітників, зайнятих у державних господарствах. Треба проте відзначити, що цьому зростові протидіяло збільшення ролі механічної сили в сільському господарстві часів колєктивізації. Постишев у тій самій своїй промові зазначає, що в останньому році тракторна обрібка землі й збирання врожаю охопили 67% засівної площі. Зріст уживання машин мусів із другого боку привести до появи серед робочої сили в сільському господарстві нових ґруп робітників, завданням яких було обслуговування тих складних машин, що масово були впроваджені в с.-г. виробництво. Проте зріст чисельности робочої сили в совхозах не поширювався на всі категорії; механізація сільсько-господарського виробництва мала передовсім той наслідок, що скоротилася потреба в тимчасовій робочій силі, питома вага якої зменшилася на користь зросту значіння постійних робітників. Робітництво в совхозах було єдиною ґрупою найманої робочої сили, яка зростала в добу колєктивізації. Кількість найманих робітників у колхозах і сільських громадах становить, як ми вище підкреслили, мінімальну кількість; наймання ж в індивідуальних господарствах припинилося цілком. Ті зміни, які відбулися в значінні окремих категорій найманої робочої сили за часів колєктивізації в СССР, характеризує така табличка[37]).

Розподіл найманої робочої сили в %%

	1928	1931.
Совхози	21.4	82.6
Машино-трактор. стан.	—	3.4
Всього соц. сектор	21.4	86.0
Наймитів в одноос. господ.	55.1	5.3
В сільськ. гром. пастух. і т. ин.	23.5	8.7
Всього індивідуальний сектор	78.6	14.0
Разом	100.0	100.0

Можна думати, що на Україні, де процес колєктивізації провадився значно інтенсивнішим темпом, ніж в инших районах Союзу, перевага с.-г. робітників соціялістичного сектора виявилася в іще виразніших формах.

Кількість постійних робітників у совхозах по УССР на 1. січня 1932 року становила[38]):

---

[34]) Збірн. стат. екон. від. ст. 41.

[35]) Баланс праці, табл. I.

[36]) Правда, ч. 24. 1934.

[37]) Аграрный вопрос и крестьянское движение. Справочн. междунар. аграрн. институт. 1932. С.-Х- прол. в СССР. ст 18.

[38]) Совхозы к XV годов. акт. Сборн. под ред. Теряевой. Научн. исследоват. совхоз. инст. 1932.

в хліборобських совхозах	127402
в тваринницьких	65259
разом	192661

Співвідношення між окремими ґрупами робітників у совхозах УССР до певної міри можуть схарактеризувати дані про розподіл окремих ґруп робітників на 1 січня 1932 року на 1731 хліборобських совхозах СССР[39]):

на постійних робітників	припадало		63.50%
на сезонових	,,	,,	11.91%
на тимчасових	,,	,,	10.48%
на спеціялістів	,,	,,	4.51%
на службовців	,,	,,	9.60%

Даних по УССР в нашому розпорядженні, на жаль, нема. Вище ми згадали про появу в звязку з механізацією сільського господарства УССР нових кадрів с.-г. робітників. Постишев на початку 1934 року нові виробничі кадри сільського господарства УССР визначає так[40]): УССР мала в своєму розпорядженні 104000 трактористів, 8600 комбайнерів, 17.000 робітників на складних причепних знарядях, 15.000 машиністів рушіїв, 27.000 робітників на складних молотилках, 58.000 робітників ріжних фахів у МТС, 25.000 полеводів, 125.000 бриґадирів.

Колєктивістична реконструкція сільського господарства, зменшивши кількість найманої робочої сили в її старому розумінні, висунула одночасно на перший плян цілком нову її катеґорію — робочу силу колхозників. Роля й значіння колхозної робочої сили в сільському господарстві УССР може бути схарактеризована даними про розміри колхозного сектора. Вони такі[41]):

	колхоз.	в них госп. (в тис.)	в них нас. (в тис.)	% кол. госп.
1929. VI.	14306	284,8	1307,1	5,6
1930. V.	20745	1913.2	8560,9	38,2
1931. VII.	34100	3146,0	—	65,7

На початок 1934 року сколєктивізовано було 73.2% усіх господарств. Цих небагатьох даних вистане для того, щоб ствердити, що сільське господарство України тепер спирається передовсім на використанні робочої сили колхозника, що ця нова ґрупа творить основну базу сільського господарства України.

Цими небагатьма даними про чисельність робочої сили ми примушені обмежитись. Уважити поділ робочої сили на постійних і тимчасових робітників ми, за браком даних, не маємо змоги. Але необхідно при цьому відмітити, що цей поділ за часів колєктивізації втратив те значіння, яке він мав раніше. Для головної катеґорії робочої сили часів колєктивізації — колхозників робітників — у звязку з особливостями їх становища — він має пристосування взагалі. Трансформації, які сталися в розподілі окремих катеґорій робочої сили в совхозах, знизили значіння ґрупи тимчасових робітників у державних підприємствах. До того самого спричинилась, як побачимо

[39]) Там же.
[40]) Правда № 24. 1934.
[41]) Нар. Хоз. СССР.

далі, реґуляція умов наймання й відхідництва, яку перевела влада за часів колективізації. Всі ці впливи вели до того, що поділ робітників на постійних і тимчасових у добу колективізації поволі тратить своє попереднє основне значіння.

В дальшому викладі ми перейдемо до розгляду тих даних і фактів, які характеризують становище окремих ґруп робочої сили в сільському господарстві на ґрунті тих умов, що їх витворили змальована вище трансформація сільського господарства й збільшення надміру робочих сил. Розгляд цих даних ми будемо провадити відповідно до тих ґруп, на які поділено робочу силу. Насамперед спинимося на найчисленнішій ґрупі — колхозниках. Правне становище колхозників — маємо на увазі лише членів найбільш поширеного типу колхозів — членів с.-г. артілів — визначається передовсім зразковим статутом. Цей зразковий статут вироблено на початку доби колективізації в 1929 році Колхозцентром і затверджено вищими установами (Наркомземом, Совнаркомом і президією ЦИКа) СССР; він заступив зразкові статути, які існували для колхозів за НЕПу; пізніші постанови совітського уряду до зразкового статуту внесли ряд доповнень і змін. Згідно з статутом положення колхозника визначається такими рисами:

1. Членами артілі можуть бути всі трудящі не молодші 16 років. Не приймаються у члени артілі особи, позбавлені виборчих прав згідно з основними постановами совітського законодавства. Винятки з цього правила допущені для членів тих родин, в складі яких є віддані совітській владі червоні партизани, червоноармійці й червонофльотці, учителі й учительки, якщо вони дають запоруку за членів своїх родин. До артілі не приймають господарств, які перед вступом до колхоза забили або продали свою худобу, ліквідували інвентар або злочинно розпродали насіння (§ 7). Ті обмеження, які встановлюються для вступу до колхоза, мають анальоґію з обмеженнями, які совітське господарство визначає для доступу до промислової праці. І тут, і там виявляється інтенція законодавця трактувати належність до цих ґруп, як певного роду привілей, який у совітській державі може бути забезпечений лиш особам певних категорій.

2. Членам артілі залишають в їх приватному користуванні садибні землі, при чому там, де це потрібно, на підставі постанов загальних зборів можуть бути змінені їх розміри. Приділювати землю членам артілі, які вийшли з неї, за рахунок земельної площі артілі заборонено. Ті, що вийшли, можуть одержати землю лише з вільного земельного державного фонду. З худоби, якою володіли члени артілі, в приватному користуванні залишається по одній корові, також дрібна худоба й птиця (§ 2).

3. При вступі до артілі члени її в залежності від свого маєткового стану й соціяльного становища (селяни, робітники, с.-г. робітники, совітські службовці) складають вступний внесок у розмірах, зазначених статутом. Цей внесок при виході з артілі не повертається (§ 8).

4. Ніхто з членів артілі не має права відмовлятися від дорученої йому роботи (§ 13). Всі роботи в господарстві артілі виконуються особистою працею її членів (§ 12).

Всі члени артілі зобовязані підпорядковуватися вимогам статуту, постановам загальних зборів і Управи, додержувати правила внутрішнього

розпорядку, акуратно виконувати покладену роботу й громадські обовязки (§ 17).

5. Оплата праці протягом господарського року здійснюється через видавання авансів. Остаточний розрахунок переводиться після закінчення господарського року (§ 15). Розмір авансів зразковим статутом передбачений у 50% тої суми, що належить кожному окремому членові.

6. Артіль допомагає непрацездатним і тим, що втратили працездатність тимчасово. Умови й розмір допомоги визначає Управа й стверджують загальні збори.

В цих рямцях визначає становище колхозника зразковий статут. Можемо констатувати, що ці рямці дуже широкі; цілого ряду справ вони не деталізують, а инші просто таки проминають. Через те реальне становище колхозника витворюється не статутом, а цілим рядом наказів і постанов совітських орґанів, які в переважній більшості до статуту, як доповнення його, не включені.

Серед цих окремих постанов занотуємо передовсім директиви, які торкаються розподілу прибутків у колхозах — справи, на яку совітська влада звертала найпильнішу увагу й у якій її політика зазнала чи не найбільших змін. Дуже скоро після створення зразкового статуту с.-г. артілів було оголошено розяснення НК хліборобства СССР і Колхозцентру СССР, стверджене ЦІК і СНК СССР з 12 IV 1930 року, з приводу оплати праці в колхозах[42]). Воно встановлює, що оплата праці в колхозах має переводитися виключно з результатів урожаю й инших прибутків колхоза. Оплата праці переводиться натурою й грішми, при чому забороняється оплачувати працю в самому колхозі лише грішми. Підставою розрахунків у колхозі визначається якість і кількість праці відповідно до постанов загальних зборів колхоза. Про порядок розподілу врожаю 1930 року Колхозцентр СССР оголосив 27 липня 1930 року обіжник. Видання цього обіжника попередила постанова президії ЦК ВКП й колеґії НК РКІ СССР з 9 VII 1930, яка пропонує Колхозцентрові видати директиви про розподіл прибутків у колхозах, передбачаючи, „щоб розмір відраховань від гуртової продукції в ріжні фонди, які встановляють загальні збори колхозників, відповідав би реальним можливостям колхозів, при чому споживчий фонд, що в середньому припадає на кожного колхозника, в жадному випадку не повинен бути нижчий від пересічних споживчих норм індивідуального господарства даного району в біжучому році“[42]). В обіжнику зазначається, що розподіл прибутків і врожаю повинен переводитися, як правило, за кількістю й якістю затраченої праці. 5% урожаю й прибутків від худоби розподіляється відповідно до вартости усуспільненого в окремих колхозників майна. Відраховування до неподільного й громадського фондів переводяться за попереднім вирахуванням: 1. насінньового фонду, 2. фуражного фонду. 3. єдиного с.-г. податку, 4. видатків на оплату страхових внесків. Відрахування в неподільний фонд переводиться в розмірі 10%, фонд на культурно-побутові потреби, на допомогу непрацездатним і преміяльний у розмірі 5%. Відраховування всякого иншого характеру й утворення инших фондів мають добровільний характер і переводяться на постанову загальних зборів. Розподіл годівлі для худоби переводиться, як правило, в рахунок оплати праці. Неусуспільнені засіви

[42]) Новые законы и пост. по колхоз. строит. с янв. 1930. Колхозцентр СССР 1931.

окремих колхозників лишаються в їх власному розпорядженні. Порядок розподілу прибутків і врожаю визначається виключно постановами загальних зборів членів колхозві.

Можемо констатувати, що в цих директивах совітської влади виявляється, так би мовити, певний лібералізм супроти колхозів. Визнаються певні права за загальними зборами колхозників у справі розподілу прибутків. Надається право самому колхозові в певних межах порядкувати своїми справами. Не будемо спинятися на тому, оскільки подані тут директиви виявляли дійсні інтенції совітської влади й її бажання забезпечити в певних межах можливість самоврядування в колхозах. Констатуємо лиш одно, що цей лібералізм на практиці відразу ж показав неможливість реалізації тих плянів обсягу хлібозаготовної політики, що їх собі поставила влада. Колхози виявили виразне небажання віддавати хліб державі, лишаючи собі лише той мінімум, який відповідав плянам заготівель. А пляни хлібозаготівель для України в 1930 році були визначені в максимальних для цілого Союзу розмірах — 35% урожаю. В звязку з цим уже через місяць появляється постанова НК хліборобства й Колхозцентру ССР, яка знаменує перехід на нові позиції в справі розподілу прибутків у колхозах; це постанова з 30 VIII 1930 року[43]). Вона констатує ряд правопорушень, які мали місце в справі розподілу прибутків, і встановляє, що при розподілі врожаю насамперед мусить бути забезпечене виконання зобовязань по державних хлібозаготівлях; при розподілі прибутків мусять бути зараховані видані аванси, сплачені борги колхоза й повернені насінньові позички; продовольчі фонди з колхозних запасів утворювати забороняється; такі фонди можуть утворюватися тільки з добровільних відрахувань самих колхозників. В дальшому політика совітської влади йде виразно по лінії боротьби з „споживацькими“ тенденціями колхозників і повної ліквідації всяких спроб розподілу прибутків по їдцях.

На справу розподілу прибутків звернув увагу VI-й зїзд совітів у березні 1931 року. Серед його резолюцій є така: розподіл прибутків за принципом — хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує — повинен стати правилом для всіх колхозів і колхозників.

Відповідно до цих директив зїзду совітів наркомзем СССР і Колхозцентр СССР оголосили постанову про розподіл прибутків у колхозах у 1931 році з 12 липня 1931 року[44]). Головні тези цієї постанови такі: з гуртового прибутку до розподілу поступають: 1. збіжжя й инші продукти, за винятком тих, що підлягають передачі державі, а також тих, що йдуть до фондів — насінньового, страхового й спеціяльного продовольчого; 2. паша для худоби, за винятком тої, що віддається державі, й тої, що поступає у фонд для годівлі худоби й у страховий; 3. грошові засоби, за винятком тих, що мають іти на оплату боргів, на податки, на капітальне будівництво, на купівлю ременту, матеріялів і на инші господарські видатки, а також на відрахування до спеціяльних громадських фондів. Продовольчі продукти розподіляються за кількістю й якістю праці відповідно до вироблених кожним колхозником трудоднів, записаних до його трудової книжки.

[43]) Там же.

[44]) Правда № 191 з 13 VII 1931.

В залежності від того, як поступає молотіння й виконання колхозом його зобовязань, колхозники дістають аванси; в кожному колхозі в залежності від кількости продовольчих продуктів встановлюється максимальний розмір видачі збіжжя, при чому колхозник решту належного йому прибутку дістає грошима. Колхозник, який має меншу кількість трудоднів, одержує в порівнянні з кращим колхозником меншу кількість збіжжя. Кормові хліби розподіляються між тими колхозниками, що мають продуктивну худобу за кількістю вироблених ними продуктів, беручи під увагу й кількість продуктивної худоби. Колхозники, що не мають продуктивної худоби, одержують належну їм частину прибутку грішми. До розподілу прибутків належить видавати грошові й натуральні аванси лише тим колхозникам, які належно виконують трудові завдання управ колхозів. Ні в одному колхозі не можна переводити розподілу прибутків по душах.

Розподіл прибутків, установлений у 1931 році, в основних своїх рисах залишається правосильним до цього часу. Розпорядження останніх двох років внесли до правил 1931 р. розмірно незначні зміни. В постанові СНК СССР і ЦК ВКП з 5 липня 1932 р. про збирання врожаю[45]) стверджується необхідність розподілу прибутків відповідно до числа трудоднів, при чому підкреслюється недопустимість установлення видач за трудодень на основі принципу зрівняння (уравнительного); встановлене правилами 1931 року обмеження натуральних видач касується; переведення розподілу продуктів має здійснюватися після виконання хлібозаготівель і утворення фондів; видача авансів обмежується до 10 — 15% належного окремими колхозникам прибутку. В 1933 році наступає дальше обмеження видачі авансів: 10 — 15% прибутку приділяється не лише на видачу авансів колхозникам, але також і на задоволення господарських потреб колхоза[46]).

Питання допомоги непрацездатним членам колхозів совітська влада порушує в постанові президії ЦК ВКП і колегії НК РКІ СССР з 9 VII 1930 року. Ця постанова залишає за загальними зборами колхозників право засновувати фонд для допомоги нездатним до праці, при чому так само загальні збори мають вирішувати, хто з нездатних до праці й у якому розмірі одержує допомогу з цього фонду. Проте наявність у колхозах „споживацьких“ тенденцій примусила владу стати на ґрунт вирішення згори цієї справи. 27. VI 1930 року оголошено розяснення Колхозцентру СССР в справі порядку й форми допомоги нездатним до праці. Згідно з цим розясненням с.-г. артілі можуть взяти на себе допомогу тим нездатним до праці старшим від 16 років, які оформили своє членство в артілі. В число нездатних до праці, які мають право на допомогу, не повинні увіходити діти, удержувати яких мусять батьки. Нездатні до праці члени родин у випадку смерти тих, що їх удержували, мають право на допомогу тоді, коли їх родичі були членами артілі. Видатки на допомогу покриваються з громадського фонду, відраховування на який не повинні бути більшими від 5% валового прибутку.

В регуляції справи допомоги нездатним до праці бачимо вияв тої самої тенденції, що характеризує політику совітської влади щодо розподілу прибутків — боротьбу з „споживацькими“ тенденціями. В нормах, які ре-

[45]) Основные директивы партии и правительства по хозяйственному строительству 1931—1933. Москва 1933.

[46]) М. Чернов, Хлебозаготовки 1933 р. Правда № 151 з 6. VI. 1933.

ґляментують розподіл прибутків, вона виявляється в боротьбі з тенденціями розподілу прибутків по душах, по їдцях. Реґляментуючи справу допомоги нездатним до праці, влада, здійснюючи ті самі завдання ліквідації „споживацьких“ тенденцій колхозів, стає на шлях обмеження числа тих, які мають право на допомогу, й зменшення розмірів цієї допомоги.

В орґанізації праці в колхозах розпорядки совітської влади виявляють тенденцію наблизити до того режиму, який існує в промислових підприємствах, обминаючи проте ті моменти цієї орґанізації, які мають на увазі охорону інтересів робітників. Майже одночасно з заведенням режиму соцзмагань і ударництва в промислових підприємствах, робляться спроби перенести цей режим у колхози (резолюція XVI зїзду ВКП, постанова президії ЦК ВКП й колеґії НК РКІ СССР з 9 VI 1930 р.) Як основна форма орґанізації праці постановою Колхозцентру СССР заводиться робота по бриґадах, які утворюються для окремих родів с.-г. робіт.

Кардинальні зміни в орґанізаційну й господарську структуру колхозів внесли „шість умов Сталіна“, що їх він сформулював у своїй промові на нараді господарників 23 червня 1931 р. Умови ці сформульовані так[47]): 1. орґанізовано наймати робочу силу шляхом умов із колхозами, механізувати працю; 2. ліквідувати плинність робочої сили, знищити зрівнялівку, правильно зорґанізувати заробітну платню, поліпшити побутові умови робітників; 3. зліквідувати знеосібку, поліпшити орґанізацію праці, правильно розмістити сили в підприємстві; 4. досягнути того, щоб у робітничої кляси була власна технічна інтеліґенція; 5. змінити відношення до інженерно-технічних сил старої інтеліґенції; 6. вкорінити й закріпити госрозрахунок. У своїй промові Сталін мав на увазі орґанізацію промислової праці: проте в порядку виконання „шість умов Сталіна“ поширено також і на колхози; так само в порядку виконання роблено натиск лише на деяких, а не на всіх умовах, зазначених Сталіним; особливо дбалося про виконання таких умов, як знищення плинности, зрівнялівки, знеосібки, заведення госрозрахунку; натомість поліпшення побутового стану робітників залишається на боці.

В дусі „шістьох умов т. Сталіна“ видержана постанова ЦК ВКП з 4 II 1932 р. про заходи для орґанізаційно-господарського скріплення колхозів. Вона виділяє, як основну клітину в орґанізації праці в колхозах, бриґаду постійного характеру; бриґада повинна мати постійний склад і має виконувати всі с.-г. роботи; для кожної бриґади мають бути призначені окремі ділянки землі, с.-г. інвентар, машини й худоба. Бриґада несе відповідальність за стан приділених їй засобів продукції й за виконання доручених їй робіт. Оцінка трудодня колхозників переводиться в залежності від успішности роботи бриґади. На чолі бриґади стоїть призначений управою бриґадир, який за роботу бриґади несе особисту відповідальність; оплата праці бриґадира переводиться в залежності від праці бриґади. Постанова поручає далі широке пристосування принципу відрядности робіт, не допускаючи проте в цьому перебільшувань.

Рівнобіжно з процесом наближення форм орґанізації праці в колхозах до режиму промислової праці відбувається процес фактичної ліквідації виборности керівничих орґанів колхозів і позбавлення їх господарської самостійности й ініціятиви. Постанова президії ЦК ВКП і колеґії НК хлібо-

[47]) Правда № 183 (5 III) 1931.

робства СССР з 9 VII 1930 р., себто того часу, коли колєктивізація ще не була закінчена, ще говорить про необхідність суворого переведення виборности керівних установ колхозів, підкреслює необхідність рішуче боротися з відривом керівного апарату від колхозних мас. Очевидно, є питанням, чи деклярована тоді виборність існувала фактично, а не мала лише характеру формального. Ряд наведених вище постанов про способи розподілу колхозних прибутків, про орґанізацію праці в колхозах указує на те, що господарська діяльність керівних орґанів колхозів що-далі, то все більше набирала характеру суто виконавчого — вони мусіли здійснювати в кожній галузі своєї діяльности відповідні директиви урядових установ. Урядові установи, підпорядкувавши собі діяльність колхозного адміністраційного апарату, поставили його в залежність від себе. Про існуючу практику свідчить постанова ЦК ВКП з 10 V 1932, яка забороняє районним установам усувати з роботи членів управ колхозів без ствердження крайзу й крайколхосоюзу[48]).

Зі зростом впливу урядових орґанів на роботу колхоза, зі збільшенням залежности управ колхозів від адміністративних установ, що-раз дальшому обмеженню підлягають права колхозників.

Під цим оглядом дуже характеристична та еволюція, яка відбулася протягом короткого часу в поглядах влади на право колхозника розпоряджатися своєю робочою силою поза межами колхоза. Колхози мають, як відомо, великий запас зайвих робочих сил, який у межах колхоза нема змоги використати. З цього погляду відхід на заробітки з колхозів мусить уважатися за доцільний і потрібний. Влада спочатку стояла на позиціях сприяння індивідуальному відходові колхозників на заробітки. Постановою ЦІКа й СНК СССР з 30 червня 1931 року[49]) влада стала на ґрунт признання певних привілеїв і пільг тим колхозникам, що йдуть на заробітки, незалежно від того, чи йдуть вони на заробітки на підставі певної умови з працедавцями, чи без неї; для одержання пільг вистачало при відсутності умови мати посвідку про працю. Козхозники, що відходили на заробітки до державних підприємств, транспорту, совхозів, тощо, звільнялися від с.-г. податку, від відрахувань у колхозні громадські фонди; їм по повороті з заробітків і членам їх родин підчас їх відсутности робота в колхозах давалася в першу чергу. За несповна два роки погляд влади на цю справу радикально змінився. Постановою ЦІКа й СНК СССР з 17 березня 1933 р.[50]) згадану постанову скасовано й на управу колхозів покладено обовязок виключати з колхозів тих колхозників, які самовільно, без зареєстрованої в управі колхоза умови з хозорґанами, кидають своє колхозне господарство, й позбавляти права на колхозні прибутки тих літунів-колхозників, які підчас засіву самовільно йдуть із колхоза, а підчас жнив і молотіння вертаються до колхоза, щоб розкрадати колхозне майно". Ще далі в напрямі обмеження прав колхозників іде постанова СНК СССР, оголошена в „Правді" 20 листопада 1933 року[51]). Постанова встановлює завязання умов між ліспромхозами про постачання робочої сили колхозників, при чому відповідальність за виконання умови падає на управу колхоза; з заробітків колхозників,

[48]) Основ. дир. парт. и прав. по хоз. строит.
[49]) Правда № 179 з 1 VII 1931 р.
[50]) Собр. зак. СССР № 21, 1933.
[51]) Правда. № 282 з 20 XI 1933.

посланих на роботу, 20% відраховується на користь колхоза, а якщо колхоз бере на себе удержання робітників, то ввесь заробіток іде на колхоз. Оскільки колхозники не мають права відмовитися від вислання на роботу, цією постановою заводиться в неприкритій формі режим примусової праці.

Особливе значіння для обмеження прав окремих колхозників і самих колхозів мала січнева сесія ЦІКа СССР в 1933 році. На цій сесії доповнено статут с.-г. артілів такою нормою: „у випадку відмови члена колхоза від виконання дорученої йому праці управа колхоза мусить накласти на нього кару в розмірі до пяти трудоднів, а при повторенні відмови виключити його з колхоза". Згідно з другою постановою тої самої сесії ЦІКа, до осіб, що провадять саботаж с.-г. робіт, а саме: крадуть насіння, шкідницьки зменшують норми висіву, шкідницьки орють і сіють, від чого виникає погіршення поля й зменшення урожайности, навмисне ламають машини й трактори або нищать коней — пристосовується постанова з 7 серпня 1932 р. про охорону громадської власности. Заразом ця сесія ЦІКа встановлює, що всякий обман у підрахунку колхозного майна, праці й урожайности мусить розглядатись як допомога куркулеві й каратися в порядку постанови 7 серпня 1932 р. Ця остання постанова, як кару, передбачає розстріл або позбавлення свободи на 10 років при конфіскаті майна.

Опріч цього сесія прийняла дуже важну постанову про орґанізацію політвідділів при совхозах і машиново-тракторних станціях. Цей інститут має на увазі передовсім завдання політично-орґанізаційного характеру, але оскільки заразом в обсяг його діяльности увіходить робота, спрямована на допомогу виконанню господарського пляну, він набрав дуже великого господарського впливу. Політвідділи при машиново-тракторних станціях обслуговують усі колхози району даної станції, завдяки чому колхози опинилися в повній залежності й підпорядкуванні відповідним політвідділам. Рівночасно з повним позбавленням усяких прав окремих колхозників стратили ознаки господарської самостійности також керівні орґани колхозів.

Так в основних рисах виглядає той законодавчий матеріял, що характеризує становище колхозника й колхоза.

Переходимо далі до розгляду даних про фактичний стан робочої сили при колхозній системі. Ознайомитися з цими матеріялами дуже важно, бо совітські норми, як знаємо, лише дуже неповно відбивають ті відносини, які існують на практиці.

Відомостями про фактичний стан робочої сили при колхозній системі ми розпоряджаємо в обмежених розмірах. Для 1930 року це — матеріяли вибіркового досліду колхозів, про які ми згадували вище, для пізніших часів — дані, що їх подає періодична совітська преса. Насамперед спинимося на матеріялах вибіркового досліду. Як ми задували вище, матеріяли ці охоплюють лиш обмежене число обектів: досліджено було 60 колхозів; із них 12 комун, 46 артілів і 2 сози, але опрацьовано матеріяли тільки по 52 обєктах. Колхози взято ріжного виробничого напрямку й ріжних районів, а саме: по Поліссі — 3, Правобережжі — 11, Лівобережжі — 16 і в Степу — 25. Автори досліду вважають, що матеріяли, які воно подає, можна поширити на цілу Україну.

З матеріялів цього досліду ми беремо дані, що характеризують стан і положення робочої сили по с.-г. артілях, як найбільш поширеному типу

колхозів. В обслідуваних артілях на 1 X 1930 року було 20.946 їдців. із того робітників усіх категорій 11.944 (табл. 6); таким чином на робочу силу припадало 57.0%, а на їдців, непридатних до праці, 43%. Населення колхозів складалося з незорганізованої, позапартійної селянської маси. Серед населення артілів було: членів КП(б)У — 223, членів комсомолу 504, членів комнезамів 2342 (табл. 6). Таким чином серед населення артілів було 3069 осіб, звязаних з тою чи иншою орґанізацією, якщо сюди включати також і членів комнезамів, належність до яких носить у переважній частині фіктивний характер; це творить 25.6% робочого складу артілів. Инакше виглядає справа, коли ми ознайомимося з керівним складом артілів; в обслідуваних артілях було 270 членів управи, з того членів КП(б)У 53, членів комсомолу 5, членів комнезамів 164 (табл. 7); таким чином із 270 членів управи на зорганізованих припадає 222 або 82.2%. Отже кермування справами артілів перебувало в руках зорганізованої меншости, й позапартійна селянська маса в орґанах кермування знаходилася в незначному числі. Це явище з одного боку характеризує, оскільки фіктивний характер має свобода виборів в артілях, а з другого боку виясняє, на кому лежить відповідальність за ціле провадження справи колхозів.

В артілях мав місце великий надмір робочих сил: річний їх запас обраховувався в 3.078.404 людино-днів; фактично протягом 1930 року було витрачено 1.206.747,1 людино-днів, з того на найману робочу силу припадало 49378.6 (табл. 21), таким чином власної робочої сили в артілях використано протягом року 1.158.368,5 людиноднів або коло 37% існуючого запасу робочої сили. Найінтенсивніша витрата робочої сили припадає на місяць липень (14.5% річної витрати) і серпень (13.7%); мінімальна на січень (1.9%) і лютий (2.5%). Дані про роботи, на які було найнято робітників за час від 1 X 1929 р. до 1 X 1930 року, вказує, що більшу кількість найнятої робочої сили використовано для полоття (8730 людиноднів), копання буряків (2085 людино-днів і 30.5 людиномісяців), городництво (4408 людиноднів) і инших робот (6905 людиноднів) при 28636 людиноднів загального використання найманої робочої сили (табл. 9). Як причини користування найманою робочою силою в артілях указується в 12 випадках брак кваліфікованих робочих сил, у 18 випадках недостача їх, у 4 випадках невихід на роботу своїх робітників, у 9 випадках инші непоказані конкретно причини (табл. 9). Слід відмітити, що причини наймання робітників, зафіксовані дослідом, навряд чи відповідають дійсності. Не можна вважати за подану поважно таку причину, як недостача власних робочих сил, коли дослід установлює наявність величезного відсотку невикористаних власних робочих сил; так само навряд чи може відповідати дійсності, як причина наймання, потреба в кваліфікованих робочих силах, коли значна частина випадків наймання припадає саме на некваліфіковану робочу силу. Може правильніше буде звязати наймання чужої робочої сили з загальною неналагодженістю й безпляновістю господарства колхозів. Дослід установлює, що з 41-ої дослідженої артілі в 13-ьох виробничого пляну не було, або про нього не було відомостей. Виборчий плян був отже лише в 28-ми артілях, при чому в 14 випадках його не дотримувано; плян використання робочої сили для весняної засівної кампанії був у 17 випадках, виконано ж його в 6 випадках. Для обрібки просапних культур пляни

був у 13 випадках, виконано в 2; для збиральної кампанії був у 25 випадках, виконано в 6. для осінньої засівної кампанії був у 20 випадках, виконано в 4 (табл. 10). Усі ці дані свідчать про дуже незадовільну організованість колхозного господарства, й одним із наслідків цього могло бути нераціональне використання існуючих запасів роб. сили.

Про дуже обмежене використання запасів робочої сили свідчить також переведений підчас досліду колхозів вибірковий дослід господарств членів колхозів. У 384 досліджених господарствах річний запас праці в людинодніях був 313738; із того витрачено було 139794 людинодніх. залишилося невикористаних 173.944 людинодніх (табл. 11). Розподіл витрачених членами колхозів днів праці був такий (табл. 12):

витрачено в своєму колхозі		129781
,,	в чужих колхозах і совхозах	2291
,,	в чужих індивідуальних господар.	2511
,,	у відході	5211
	разом	139794

З цих даних видно, що праця в своєму колхозі використовувала лише коло 41% запасу робочих сил обслідуваних господарств. Про умови праці в колхозах дають уявлення передовсім дані про довжину робочого дня. Вони такі (табл. 19):

	чолов.	жінки	підлітки	діти
Весняна сівба	7—11 год.	7—11 год.	7—11 год.	6—10 год.
Обрібка просап.-культ.	7—13	7—13	6,5—13	6—11,5
Жнива	7—14	7—14	6,5—14	6—12
Молотьба	7,5—15	7,5—15	7,5—15	6—14,5
Збирання просапних	7,5—13,5	6,5—13,5	6,5—10,5	6—9
Оранка на зяб	5.5—18	6—10	5,5—10	6—8
Пасіння худоби	8—17	8—16	8—17	8—13
Догляд і годув. худоби	8—20	8—19	6—12	6—8

Отже з даних таблиці ми можемо констатувати надзвичайно різкі вагання в розмірах робочого дня. Якоїсь усталеності його довжини не існує, й вона надзвичайно різко вагається від колхоза до колхоза. Розгляд даних по поодиноких артілях переконує в тому, що коротший робочий день для жінок зустрічається лише у виняткових випадках; частіш, але так само рідко, він зустрічається для підлітків і дітей. Звичайно, якщо підлітки й діти надаються для переведення певних робіт, вони працюють так само, як і дорослі. З даних цієї таблиці ми можемо констатувати, що совітського законодавства щодо довжини дня с.-г. робітників при праці в колхозах не додержується.

Певне уявлення про стан робочої дисципліни дають дані про невихід на роботу членів колхоза й заходи, що їх проти того вживалося. Виявляється, що з 41 артілі випадки невиходу на роботу членів колхоза мали місце в 36 артілях. Як причини невиходу зареєстровано: в 7 випадках погана організація праці та відсутність дисципліни; в 7 випадках брак харчу, одягу та взуття, в 10 випадках робота в своєму господарстві та хатні обставини, в двох випадках хвороби, в 18 випадках зареєстровано інші незазначені причини. Серед заходів, що їх уживалося проти тих, що не виходили на роботу, зареєстровано пристосовування таких кар: у 20 випадках

догани та зауваження на загальних зборах, у 4 випадках виклик до управи, в 3 випадках критика через стінгазету та записування на чорну дошку, в 5 випадках обмеження видачі та невидача продуктів харчування та промкраму, в 4 випадках штрафи, в 4 випадках виключення з колхоза, в 4 випадках інші кари (табл. 17). На жаль матеріяли досліду зазначають лише рід уживаних кар, а не відзначають кількости робітників, які підпали тій чи иншій карі. Отже повніше й докладніше уявити ступінь поширення дисциплінарних покарань нема можливости. Так само дослід не виясняє, чи робітників карано тільки за невихід на працю, чи також за инші порушення порядку.

Переходимо тепер до орґанізації праці в колхозах, оскільки вона виявлена даними обсліду. В звязку з надмірною кількістю в колхозах робочих сил цікаво встановити, в якому порядку й за яким принципом переводиться розподіл робіт у ті періоди, коли роботи для всіх не вистачає (табл. 51). Виявляється, що з 41 артілі в 17 артілях для розподілу роботи не встановлено жадної системи; там, де її заведено, найчастіше користуються принципом чергування (17 випадків); инколи роботу в першу чергу дають біднякам (5 випадків) і багатосімейним (4 випадки). Порядок комплектування робочої сили в колхозах на кваліфіковані й вищі посади (завгалузями, бриґадири, касіри, бухгальтери, майстри ріжні, трактористи та стернові) здійснюється передовсім за призначенням управи або з затвердження управи, роля загальних зборів у цих справах підрядна (табл. 12); так, наприклад, серед бриґадирів в обслідуваних артілях було 77 чоловіка, призначених або стверджених управою, і 30 за виборами загальних зборів; поміж завгалузями було 40 осіб, призначених або стверджених управою, й 14 осіб, висунених загальними зборами. Принципи орґанізації самого продукційного процесу полягають ось у чому: колхозники для виконання робіт поділяються на бриґади; бриґади носять майже виключно сезоновий характер (табл. 13); відрядна праця в 41 обслідуваної артілі зустрічається лише в 15, при чому найбільшим поширенням користається при копанні буряків; норму вирібки заведено з усіх обслідуваних артілів лише в 18; в 28 артілях заведено спеціяльні фонди преміювання; преміюють переважно окремих робітників передовсім за якість роботи; про існування соцзмагань є відомості з 20 артілів; у 13 артілях створено ударні бриґади (табл. 20). Ці принципи орґанізації продукційного процесу ми відзначаємо лише коротко, в найзагальніших рисах. Дані обсліду 1930 року щодо цієї справи для пізніших років в значній мірі застарілі.

Докладніше спинимося на оплаті праці колхозників. Матеріяли досліду встановлюють, що в обслідуваних артілях із валової продукції й прибутків 1930 року (табл. 39) витрат і відраховань було 56%, а на розподіл між членами залишалося 44%. Категорії витрат і відраховань обслід зазначає так: 1) насінньовий матеріял, 2) угноєння та матеріял на боротьбу зі шкідниками, 3) паливо та мастило для машин, 4) фураж для робочої та продуктивної худоби, 5) витрати на ветеринарійне лікування худоби, 6) на біжучий ремонт будівель та реманенту, 7) амортизація майна, 8) оплата найманих робітників та службовців, 9) наймання тяглової сили та машин, 10) канцелярійно-поштові, розіздні та господарські витрати, 11) оплата %% на держпозики, 12) сільськогосподаток та самооподаткування, 13) страхування засівів, майна та худоби, 14) 5% відрахування на майно,

15) на утримання непрацездатних, 16) відрахування до неподільного капіталу, 18) відрахування до фонду преміювання, 19) відрахування до культурно-побутового фонду, 20) відрахування до инших фондів, 21) инші витрати.

Слід відзначити, що процент валової продукції й прибутків, який припадає на витрати й відрахування й на розподіл за матеріялами обсліду, має лиш умовну вартість і значіння. Валова продукція й прибутки, обраховані в грошовій формі, при чому взято під увагу ціни, встановлені державою; ці ціни з цінами, що фактично існують, мають дуже мало спільного. Для того, щоб виявнити справжній характер розподілу валової продукції й прибутків колхозів, треба було б мати дані про розподіл їх окремо в грошовій і натуральній формі. Для того, щоб ясніш уявити собі ті фактичні одержання, які припадають на долю колхозників, подамо, користуючися даними таблиці 33 і 34, матеріяли про розподіл окремих продуктів у натурі. До розподілу в натурі в 1930 році поступили: збір із площі спільного користування, лишки на 1 I 1930 року й инші одержання окремих продуктів у 1930 році, походження й характер яких у матеріялах не виявнені. З цієї, отже, кількости продуктів на розподіл між колхозниками було призначено такий відсоток:

	% від кількости продукту за вагою	% від вартости продукту в грошах
Жито	30	10
Пшениця озима	30.1	24.4
Пшениця яра	30.8	24.3
Ячмінь	16.6	11.3
Овес	6.8	1.9
Гречка	45.4	1.9
Просо	47.3	1.7
Горох	43.7	2.3
Картопля	19.3	6.8
Городина	4.6	4.3
Буряк цукровий	—	—

Порівняння цих даних із наведеним вище загальним відсотком участи колхозника в розподілі валової продукції й прибутку, виявленому в грошовій формі (44%), указує, що участь колхозника в розподілі окремих продуктів у натуральній формі без порівняння нижча. З того треба зробити висновок, що на колхозників у їх частині припадає значна частина грошових одержань і мала натуральних. Цим очевидно зменшується в дуже великому ступні реальна вартість тієї частини, що припадає на долю колхозників. Треба прийняти під увагу, що й та частина, яка припадає колхозникам, виплачується неакуратно й не відразу. В переведеному одночасно з обслідом колхозів вибірковому досліді 384 господарств окремих колхозників виявилося, що стан розрахунків колхозів із колхозниками був такий (табл. 42):

Кількість господарств із дослідом — 384

Належалось одержати: за трудоодиниці	384 госп.	178328	крб.
з 5% відрахування	306 „	12182	„
на непрацездатних	78 „	2829	„
инші одержання	43 „	2136	„
разом до одержання		195475	„

Одержано від колхозів грішми		33005 крб.
	с.-г. продуктами й фуражем	66851 крб.
	промтоварами	6812 крб.
	иншим	1902 крб.
	разом	108570 крб.
Має лишки за колхозом 344 госп.		88443 крб.[54])

Розглядаючи ці дані, треба насамперед мати на увазі, що обслід переводилося в грудні 1930 року, отже по закінченні с.-г. року; проте на цей час колхоз виплатив лише 55% того, що мусіли одержати колхозні господарства.

Переходимо до вияснення розміру тих одержань, які припадали на одного колхозника й на окреме колхозне господарство. Певний матеріял для цього дають нам наведені вище дані. Пересічно на одно колхозне господарство припадає одержань від колхоза (коли взяти під увагу, що на 384 господарства приходилося 195475 крб.) 509.05 крб. Очевидно, що ця цифра має лиш умовну вартість, вона складається з двох ріжних величин: із грошових одержань і одержань натурою, вартість яких обраховано за нормованими цінами. Чим вища в цій цифрі та частина, яка припадає на продуктові й товарові одержання, тим більше її реальне значіння. Таблиця 40 обсліду колхозів визначає розподіл видач так: на натуральні видачі припадає 46% вартости всіх видач, решта складається з видач грошових. Із складу одержань колхозників ми бачимо, що максимальна частина їх припадає на одержання за трудоодиницями; звертають увагу ті незначні розміри, які мають одержання на непрацездатних, особливо коли пригадати собі, що серед колхозної людности, як це видно з наведених даних, процент непрацездатних досягає 43.

Що приймається за трудоодиницю при обліку праці, вказує табл. 11: з 41 обслідуваної артілі в 27 облік робіт провадився за трудоднями, в 12 за трудогодинами, в 3-х на підставі відрядної системи. Про розмір оплати прийнятої трудоодиниці дає матеріял табл. 39; в обслідуваних артілях розмір її вагався від 43 коп. до 261 коп. по окремих артілях. Отже розмір оплати трудоодиниці по окремих артілях підлягає дуже значним ваганням; із чим звязані ці вагання, матеріяли досліду відповіді не дають; можливо, що вони звязані з тим, що в ріжних артілях підставою обліку робіт прийнято ріжні трудоодиниці; розгляд даних за окремими артілями установляє, що низькі розміри оплати трудоодиниці мають місце в тих артілях, де для розподілу між колхозниками лишається нижчий за середнього відсоток валової продукції та прибутків (табл. 39).

Дослідження господарств окремих членів артілів указує, що джерелом для існування у колхозників були опріч одержання від колхоза також прибутки від власного господарства. З досліджених 384 господарств членів колхозів лише 19 було безземельних, а 365 мали в своєму посіданні певну земельну площу; обслідувані господарства мали одержань у продуктах протягом 1930 року з свого господарства (377 госп.) на суму 68665 крб., із колхоза на 66851 крб. (384 госп.), у тому господарства з неусуспільненим озимим засівом (85 госп.) одержали з свого господарства продуктів

[52]) Беремо цифру, яку подають матеріяли; коли врахувати з того, що припадає до одержання 195475 крб., одержану суму 108570 крб., мало б бути 86905.

на суму 28403 крб., з колхоза на 8704 крб.; господарства з усуспільненим озимим засівом дістали з свого господарства продуктів на суму 40.262 крб. (292 госп.), а з колхоза на суму 58.147 крб. (292 госп.) (таблиця 37). Коли зведемо ці одержання на одно господарство, дістанемо:

Припадало одержань на 1 госп. в продуктах на суму	взагалі	на госп. з неусусп. озим. зас.	на госп. з усусп. озим. засів.
Від власного господарства	182.1 крб.	334,0 крб.	137,8 крб.
Від колхоза	174,3 крб.	102.4 крб.	194,6 крб.
Разом	356.4 крб.	436.4 крб.	332,4 крб.

Середній розмір одержань продуктів на одно господарство в наведеній таблиці збільшується завдяки наявності досить значної ґрупи господарств із неусуспільненим озимим засівом, яка має переходовий характер. З цього погляду за найтиповіші мусять уважатися дані про одержання ґрупи господарств з усуспільненим озимим засівом. Вони, як бачимо, становлять на одно господарство 332.4 крб., при чому на одержання від колхоза припадає коло 59%.

Порівняємо ці дані з даними селянських бюджетів із доби перед колективізацією. Селянські бюджети 1924—25 року дають ґуртовий прибуток селянського господарства в таких розмірах:[53])

без засіву	32.57 крб.
із засів. до 2 десят.	217.11 „
від 2.01 до 4 дес.	363.25 „
4.01 до 6 дес.	503.84 „
6.01 до 9 дес.	635.34 „
„ 9.01 до 15 дес.	839.78 „
понад 15.01 дес.	1252.60 „
по Україні	464.66 „

Порівняння даних передколективізаційної доби з даними, що характеризують сучасний стан, очевидно, не може бути цілком стисле з огляду на ріжниці цін і ріжні умови реалізації с.-г. продуктів; проте до певної міри схарактеризувати зміни, які сталися, воно може. Можемо, отже, констатувати значне зниження середнього прибутку колхозника в натурі в порівнянні з середнім прибутком селянина від сільського господарства за часів НЕПу. 464.06 крб. за часів НЕПу протистоять 332.4 крб. одержань у натурі колхозника. Коли порівняти цю останню суму з прибутком по окремих засівних ґрупах, виявиться, що вона вища за прибутки лише двох найнижчих засівних ґруп — беззасівної і з засівом до 2 десятин. Прибуток усіх инших засівних ґруп селянства був вищий від середнього розміру одержань в натурі колхозника.

Цим ми закінчуємо огляд матеріялу, що його дає обслід 1930 року. Автори досліду вважають, що висновки, які він дає, типові для колхозів України. Не маючи змоги перевірити це твердження, мусимо проте з приводу цього зробити дві завваги.

В передмові до матеріялів досліду ми читаємо: „підчас досліду в грудні 1930 року в деяких колгоспах ще не був виявлений розподіл наслідків господарювання і фактична витрата праці по галузях і по соціяльних ґру-

[53]) Україна 1928.

пах. У таких випадках бригада наукових робітників разом із управою колгоспа, а иноді й на спеціяльно скликаних загальних зборах колгоспа цей розподіл робила орієнтовно, на підставі матеріялів і планів колгоспа щодо цього". Таким чином на даних про розподіл фактичного господарювання й про фактичну витрату праці, як ми бачимо з наведеної цитати, мусів до певної міри позначитися вплив тих вказівок, що їх робили самі дослідники; з другого боку дані щодо цього носять лиш орієнтовний характер. Ці моменти безумовно мусять вплинути на ослаблення типовости матеріялів у цій області.

Коли й погодитися з авторами досліду й уважати дані його за типові для цілої країни, треба в кожному разі мати на увазі, що вони малюють ситуацію в початковий період колективізації й якщо й типові, то лише для того періоду, коли переводився дослід, — для 1930 року. При плинному характері колхозних відносин, при відсутності усталености в їх орґанізації й структурі раз-у-раз підлягав і підлягає змінам стан колхозників.

Дати образ становища колхозників за ближчий час у вичерпуючих рисах ми позбавлені можливости. Можемо подати лиш окремі дані, які характеризують це становище на підставі тих розріжнених і несистематичних матеріялів, що їх дає періодична совітська преса. Матеріяльний стан колхозників визначається насамперед розміром тих натуральних видач, які вони дістають за трудодні. Матеріяли щодо розміру цих видач дуже неповні й суперечні. Розміри натуральних видач за 1933 рік Постишев у своїй промові на пленумі ЦК КП(б)У в середньому по республіці визначив у 4—6 кільоґр. збіжжя за трудодень (Правда, №323 з 24. XI. 1933); за кілька днів перед тим „Правда" (№ 323, 21. XI. 1933) у вступній статті розміри виплати за трудодень пересічно по УССР визначила в 6—7 кґ., не рахуючи високої грошової оплати. Восени 1933 року як у центральній, так і в місцевій совітській пресі був уміщений ряд дописів з окремих колхозів, в яких розміри видачі за трудодень для окремих колхозів визначався далеко вищими нормами. Так наприклад у дописі „Правди" з Оріхівського району (№ 254, 14. IX. 1933) пересічний розмір натуальних видач по 10 колхозах району, які приступили до розподілу прибутків, визначався в 10 кґ. збіжжя, в десять разів більше, ніж у минулому році. Поруч із тим знаходимо повідомлення про те, „що в багатьох колхозах Одещини, Північного Кавказу й долішньої Волги не видається колхозникам установлених авансів у розмірі 10—15% змолоченого", що „розподіл прибутків у цілому ряді колхозів, які виконали свої зобовязання перед державою, без причин гальмується" (Известия № 246, 1933 р.); зустрічаємо так само твердження, що „цей рік (1933) є останнім роком труднощів" (звернення Постишева до людности Харківської области („Правда" № 308 з 7. XI. 1933), що „немало урожаю пішло з наших рук завдяки великим витратам, ми неважно закінчуємо рік щодо фактичного врожаю в порівнянні з нашими пляновими завданнями" (промова Постишева на пленумі ЦК КП(б)У, „Правда" № 323 з 24. XI. 1933). „На Дніпропетровщині в 1933 р. не менше 30% можливого гуртового збору хлібів загинуло від бурянів і шкідників" („Правда" № 357 з 24. XII. 1933 р.).

Про розмір натуральних видач за трудодень у 1932 р. дають уявлення такі дані. Згідно з заявою Чубаря, в 1933 році на трудодень припадає по УССР хліба в $4^1/_2$—5, а в окремих випадках у 10 разів більше, ніж

у попередні роки („Правда“ № 353 з 24. XII. 1933). У Вінницькій області в 1932 році в більшості колхозів видачі на трудодень становили 2—3 кг. („Правда“ № 156 з 9. VI. 1933). Згідно з даними Чернова „в минулому (1932) році розподіл натуральних прибутків в багатьох районах і колхозах фактично не переводився. Колхозники одержували хліб лиш як аванс від змолоченого. Більше того, на Україні, Північному Кавказі, над долішньою Волгою і в окремих районах инших країв заготівля збіжжя переводилася часто не лише в колхозах, але й у колхозників. Збіжжя, одержане колхозниками в рахунок трудоднів, заготовлялося у них потім для покриття зобовязань колхоза перед державою й на насіння. В таких випадках терпів передовсім ліпший колхозник-ударник, який одержав більшу кількість збіжжя на трудодень, зате дуже тріюмфував ледар, у якого не було чого заготовляти“. („Правда“ № 345, з 6. XII. 1933). В результаті цього утворилось настільки напружене продовольче становище, що в постанові СНК СССР і ЦК ВКП з 24 V 1933 про оранку й збір урожаю є спеціяльний уступ, який наказує вжити як найсуворіших заходів для охорони збіжжя. Постанова наказує як найсуворіше пристосовувати закон з 7 VIII 1932 р. про охорону громадської власности, покласти охорону збіжжя на польову колхозну бриґаду й її бриґадира, завести обїзд ланів, завести обовязкове зважування збіжжя біля молотилок і при прийнятті до шпіхлірів („Правда“ № 145 з 25 V 1933).

Як зазначає Хатаєвич, за одну з причин низьких натуральних видач на трудодні в колхозах треба вважати той факт, що по колхозах на Україні широко розповсюджене видавання у великій кількості збіжжя з колхозних фондів для осіб, які безпосередньої участи в сільсько-господарській праці не беруть. У великій кількості переводиться видача збіжжя адміністративному персоналові, чисельність якого значно більша, ніж того вимагають господарські потреби колхозів; кількість трудоднів для адміністративного персоналу обчислюється за значно звишеними нормами, порівнюючи з нормами пересічних колхозників. Є розповсюдженим фактом, що з колхозних фондів переводиться забезпечення місцевих совітських урядовців. Зустрічаються випадки, коли орґани влади зараховують на постачання для колхозів окремих осіб, які до колхозів жадного відношення не мають. (Більш. Укр. № 23—24, 1932).

Формально зобовязуючою підставою для оплати праці кохозників в останні роки була оплата за трудоднями. Не треба проте змішувати поняття трудодня й робочого дня. Трудодень є умовна величина, яка становить більшу або меншу частину фактичного робочого дня в залежності від роду й якости праці. На підставі матеріялів 200 колхозів України, Північного Кавказу й Центральної Черноземної Области за 122 колхозні дні нараховувалося на основних польових роботах 83 трудодні; на инших польових роботах 64 трудодні, трактористам 48.5 трудоднів, убиральницям 55.6 трудоднів, сторожам 69.9 трудоднів, доїльницям 94.2 трудодні, робітникам при конях 115 трудоднів, бриґадирам 128 трудоднів („Правда“ № 345 з 16. XII. 1933 р.).

Розподіл прибутків на основі вироблених колхозником трудоднів, як ми бачили вище, совітська влада змагається своїми постановами завести ще з 1930 р. Ряд даних свідчить про те, що переведення цієї постанови зустрінулося з великими труднощами. В багатьох колхозах існувала дов-

ший час тенденція розподіляти прибутки на основі споживчого принципу. Чи цілком зліквідовано ці тенденції на сьогоднішній день, за браком матеріялу відповісти важко. В 1931 й 1932 році, як установлюють совітські автори й фактичний матеріял, що його подає совітська преса, розподіл прибутків за споживчим принципом в окремих випадках мав місце й користувався певним поширенням[54]).

При обмежених і нерегулярних розмірах натуральних видач за трудодні поважним джерелом для існування у колхозників і далі лишаються прибутки від індивідуального господарства на присадибних землях. Далі існує тенденція вважати за головне власне індивідуальне господарство, йому приділяти головну увагу, на роботу в колхозі дивитись як на річ підрядну. Поширеність таких настроїв і такого відношення до власного господарства ще в другій половині 1932 року стверджує Хатаєвич[55]).

Ряд даних стверджує, що аж до часу заснування політвідділів при совхозах і МТС помічався низький ступінь орґанізованости колхозного господарства, а в звязку з цим низька продукційність праці, незадовільна трудова дисципліна й загальна неналагодженість трудового процесу. Постанова сесії ЦІКа СССР з 30 І 1933 року, даючи підсумки роботи колхозів, зазначає, що колхози орґанізаційно не скріплені, що вони не рентабельні, що куркулі в них не ліквідовані, що трудова дисципліна не витворена; зазначає вона також слабість партійної роботи в колхозах і наявність антисовітських елєментів у керівних орґанах колхозів. Косьор на всеукраїнській конференції КП(б)У у 1932 році зазначає[56]): „Торішні жнива пройшли для нас незадовільно. В ряді південних районів 30—40% урожаю залишено в полі. Тепер у багатьох районах спостерігається, що зійшла пшениця на тих ланах, де ми не сіяли... Підчас торішніх жнив ми мали масові випадки крадіжок і псування хліба". Таким чином для 1931 й 1932 року ми маємо авторитетні заяви керівних совітських чинників про незадовільні результати господарської діяльности колхозів, про неналагодженість трудової дисципліни, про низьку продукційність праці. Треба припустити, що рішаючих змін на цьому полі не приніс і 1933 рік, хоч указівок на це в совітській пресі ми не знаходимо. В січні 1933 року були зорґанізовані політвідділи при совхозах і МТС, при чому на них, як одно з основних завдань, покладалося налагодження господарств колхозів. Маючи на оці політичні цілі й змагаючися довести, що орґанізація цих установ була доцільна, совітська періодична преса протягом 1933 року виявляє тенденцію зазначати лиш позитивні наслідки їх роботи для орґанізаційного скріплення колхозів. Проте, з наведених вище заяв Петровського на сесії ЦК КП(б)У й цитати з статті Хатаєвича можна судити, що досягнення в царині господарського

---

[54]) Основные принципы распределения доходов в колхозах. Научно изсл. колх. институт. и Аграрн. инст. Комак. Сельсколхозы в 1932. — М. Хатаєвич, Завдання большевиків України в боротьбі за хліб, Більш. України № 21—22, 1932. — М. Хатаєвич, За зміцнення колхозів, Більш. України № 23—24, 1932. — „Правда" № 202 з 24. VII. 1931 про випадки споживчого розподілу в Синельниківському районі; — „Правда" № 191 з 12. VII. 1932 про тотожні випадки на Дніпропетровщині; — „Правда" № 243 з 2. IX. 1932 про Балаклійський район на Харківщині.

[55]) Більш. Укр. № 21—24. 1932.

[56]) Правда № 188 з 9 VII 1932.

скріплення колхозів мають дуже обмежені розміри. Мабуть загальне становище від попередніх років поліпшилося в дуже незначних розмірах.

В кожному разі не підлягає сумніву, що заснування політвідділів, незалежно від тих результатів в обсягу господарського скріплення колхозів, яке вони дали, привело до дальшого зросту залежности керівних орґанів колхозів від адміністративних чинників, до обернення господарського самоврядування колхозів у повну фікцію. Ще перед заведенням політвідділів ми знаходимо такі характеристики існуючої практики кермування колхозами. Косьор зазначає[57]): „Не зважаючи на директиви й вказівки ЦК Партії, практика кермування району колгоспами багатюща на просто неподобні випадки адміністрування й командування". Хатаєвич наприкінці 1932 року підкреслює дуже велику поширеність фактів перекладання, знеособлювання й вивласнювання вищими адміністративними орґанами колхозного майна[58]).

Увесь наведений вище матеріял характеризує становище найчисленнішої категорії робочої сили за часів колєктивізації — колхозників. Інші її ґрупи, як ми знаємо, відограють підрядну ролю. Серед них у періоді колєктивізації доводиться спинятися на розмірно найчисленнішій ґрупі — на найманих робітниках у колхозах і совхозах.

Наймана робоча сила в колхозах складається з двох ріжних щодо свого положення ґруп; це з одного боку поденні робітники, яких наймають у колхозах для виконання окремих с.-г. робіт і з другого боку робітники-фахівці. Ґрупа с.-г. робітників нефахівців має мінімальне значіння. При надмірі робочих сил, якими розпоряджають колхози, потреби в робітниках зпоза меж колхоза не може мати більших розмірів. Якщо таких робітників усетаки наймають, як то показують наведені вище дані досліду 1930 року, то мабуть пояснюється це передовсім господарською неналагодженістю колгоспів. Инакше стоїть справа з робітниками-фахівцями. Орґанізація колхозів у формі великих с.-г. підприємств із ріжнородними господарськими завданнями, з розгалуженим рахунковим апаратом, із широким використанням сіль.-госп. машин вимагає поширення вживання праці робітників-фахівців. Для того, щоб уяснити значіння праці робітників-фахівців у колхозах, подамо кілька даних, які освітлюють ті господарські завдання, що ставляться колхозам, і ту господарську структуру, яку в них маєть ся реалізувати. Україну під сільсько-господарським оглядом поділено на сім районів і чотири приміські підрайони. Перший район обєднує майже ціле Полісся й спеціялізується в основному на виробництві молочарських продуктів. Другий район — майже ввесь Лісостеп, за винятком південно-західньої його частини, — спеціялізується на виробництві цукру. Третій район — Степ, за винятком району Донбасу й Криворіжжя — творить осередок зернової продукції. Четвертий район — південно-західню частину Лісостепу визначено за район птахівництва з перспективою розвитку садівництва. Пятий район — південна частина степової смути — має стати осередком культури бавовняника. Шостий район — Донбас — призначається для виробництва свіжого молока, городини й садовини. Сьомий район — Дніпрельстан, — який має стати районом електрифікованого високо інтенсивного хліборобства, а в ближчій переспективі лишається зерновим районом, в яко-

[57]) Больш. Укр. 11—12 1932.
[58]) Там же 23—24 1932.

му поруч із зерновими культурами поширюється також городництво, садівництво й молочарство. Нарешті приміські смуги Київа, Харкова, Одеси й Дніпропетровська спеціялізуються на виробництві молока, городини та садовини. Цей господарський плян виконується при інтенсивному зрості озброєння сільського господарства с.-г. машинами. На кінці 1930 року в УССР нараховувалося 17.810 тракторів, в тому в колхозах 6.194, і в МТС, які так само в першу чергу обслуговували колхози, 7.595. В 1931 році до УССР мало бути привезено с.г. машин і інвентарю на 87 міл. крб. і континґенти окремих с.-г. машин разом із наявним запасом мали становити такі числа: просапники 259.000, які могли обслуговувати площу в 3.108 тис. гект., кінних сап 109.000 з площею обслуговування 381.5 тис. гект., бурякокопачів 111.000 з площею обслуговування 444 тис. гект., молотарок на загальну кількість 427.000 силоодиниць, з площею обслуговування в 9.820 тис. гект[59]). Наводимо плянові цифри, щодо яких нема ґарантій, що вони виконані, до того ж ці цифри при плинності совітських с.-г. відносин уже застаріли для сьогоднішнього дня; проте для наших цілей, для ілюстрації існуючої тенденції до збільшення технічної озброєности сільського господарства, ці цифри надаються цілком. Разом із наведеним вище пляном будови сільського господарства вони характеризують ті тенденції с.-г. совітської політики, які мусіли привести до значного зросту в сільському господарстві робітників-фахівців. Очевидно, цей зріст найбільше мусів виявитися саме в колхозному секторі, який репрезентує найбільшу частину сільського господарства в УССР. Постачання робітників-фахівців відбувається двома шляхами. Одним із них є рекрутування їх зпоміж самих колхозників. За часів колективізації совітські установи перевели велику роботу, яка мала на увазі піднести рівень кваліфікації колхозників. Значне число колхозників перейшло через спеціяльні короткочасні курси, які мали своїм завданням підготовити для колхозів спеціялістів для окремих ґалузів сільського господарства, бухгальтерів, трактористів, тощо. В результаті цього в колхозах утворився певний континґент робітників-фахівців. Другим шляхом постачання робітників-фахівців було приєднання їх з осіб, для колхоза сторонніх.

Становище робітників-фахівців у колхозах ріжниться в залежності від того, чи є вони членами колхозів, чи до їх складу не належать. Перші одержують винагороду за свою працю на однакових підставах з усіма колхозниками; отже щодо них має пристосування принцип оплати праці за трудоднями, й винагороду за працю вони дістають в залежності від результатів річної продукції колхозів та виконання ними зобовязань перед державою. Оплата праці робітників-фахівців, які до складу колхозів не належать, переводиться за тарифними нормами, які встановлені для робітників. Формально їх становище мусить реґулюватись усіми тими нормами охоронного законодавства, які реґулюють становище робітників. Таким чином становище їх у порівнянні зі становищем рядових колхозників упривілейоване. Можна проте припускати, що ввесь уклад колхозної господарки дає мало можливостей для додержання на практиці тих вимог, які до цієї категорії робітників ставить совітське робітниче законодавство; тим то фактичний стан їх гірший, ніж мусів би бути, коли б додержувалися

[59]) Баляне праці в с.-г. Укр. на 1931 рік, ст. 155.

вимоги закону. В кожному разі робітники-фахівці творять ґрупу, яка по своєму становищу стоїть над масою рядових колхозників і наближається до робітників совхозів, що становлять найупривілейованішу ґрупу с.-г. робітників.

Мусимо це наше твердження формулувати стисліше. Про упривілейоване становище фахівців можна говорити, коли мати на увазі лише постійних робітників совхозів. Становище сезонових і поденних робітників у совхозах значно гірше. Ми знаємо, що кодекс законів про працю, який має реґулювати становище робітників у совхозах, виділяє сезонових і тимчасових робітників у окремі ґрупи з значно меншим обємом прав. Цьому правному відмежуванню сезонових і тимчасових робітників відповідає їх фактичне відмежування. Вони творять окремі ґрупи, становище яких значно гірше в порівнянні з становищем постійних робітників.

Вище, говорячи про склад і чисельність окремих ґруп робітничої сили в добу колєктивізації, ми підкреслили існування за тієї доби тенденції збільшення в державних с.-г. підприємствах ґрупи постійних робітників коштом зменшення робітників тимчасових і сезонових. Ця тенденція ослаблює в певній мірі значіння наведеного вище факту. Проте, треба зауважити, що ця тенденція в районі поширення культури буряків, де пристосовування машин дуже обмежене, виявляється в незначних розмірах, тимчасом значна частина совхозів України зосереджена саме в цьому районі.

В правному стані робітників совхозів, оскільки мати на увазі норми кодексу законів про працю, яким вони підпорядковуються, за часів колєктивізації відбулися незначні зміни. До кодексу за цей час були заведені лише новелі другорядного значіння, які полегшували для підприємств можливості звільнення робітників. Але відбулися натомість дуже значні фактичні зміни, які мали на увазі піднести інтенсивність і продуктивність праці й які мали своїм результатом зріст його експлуатації. Трудовий режим, заведений за часів пятилітки в промислових підприємствах і пристосовуваний у колхозах, у широких розмірах здійснювався в совхозах.

Соцзмагання, ударництво, зустрічне плянування, хозрозрахункові бриґади — ті методи збільшення інтенсивности праці й збільшення експлуатації робітника, які стосувалися в промисловості, так само поширюються в совхозах. Так само поширюється тут система відрядної платні, провадиться боротьба з знеосібкою, зростають і збільшуються роди репресій проти тих, що порушують трудову дисципліну.

Чи компенсується це збільшення вимог до робітників і зріст експлуатації відповідним поліпшенням їхнього становища? Показним із цього погляду фактом є те, що в 1932 р. в совхозах мала місце така велика плинність робочої сили, як ніколи перед тим[60]). Є це симптомом того, що совхозні робітники, в тому й постійні, не мали таких умов праці, що їх могли задовольнити.

Середня денна заробітна платня робітників совхозів Зерно-треста в 1932 році була така: постійні робітники 3.09 крб., сезонові — 2.25 крб., тимчасові — 1.99, трактористи — 3.12, ремонтні робітники — 3.87 крб., шофери — 4.05 крб.[61]). Отже абсолютні розміри грошової заробітної платні,

[60]) Совхозы к XV годовщине октября.
[61]) Совхозы к XV годовщине октября.

в порівнянні з часами НЕПу, зросли, але дуже сумнівно, чи мав місце зріст реальної заробітної платні. Умови постачання на селі загально без порівняння гірші, ніж по містах. Через це при зниженні вартости совітської валюти в добі колєктивізації й перебоях і труднощах постачання, піднесення грошової заробітної платні носило фіктивний характер. Слід додати, що зустрічаємося з численними фактами задержки виплати заробітної платні й великої заборгованости совхозів робітниками.

Невистарчальне забезпечення робітників грошовою платнею примусило совітську владу в постанові Совнаркому СССР з 16 II 1933 року стати на шлях заведення скасованих за часів твердої валюти натуральних додатків до грошової платні для робітників на бурякових плянтаціях у формі видачі цукру, жому й меляси[62]).

Щодо инших сторін побуту робітників у совхозах, то так само є відомості, які вказують, що в цій справі налагоджености не було. Забезпечення робітників помешканнями не завжди переводилося задовільно. У тваринницьких совхозах у вересні 1931 року помешканнями було забезпечено задовільно лише 50.3% робітників, а 24.0% зовсім їх не мали, в тому числі 39.3% постійних робітників[63]). Так само незадовільно була поставлена справа харчування робітників[64]).

Таким чином упривілейованість навіть постійних совхозівських робітників досить відносна: коли їх становище краще, ніж инших ґруп робочої сили в сільському господарстві, то ледве чи можна його вважати за задовільне абсолютно.

Слід також відмітити, що, як здається, заходи до піднесення робочої дисципліни й продукційности праці великих наслідків не дали. Для 1933 року, коли офіціяльні чинники констатують значні досягнення в цій галузі, у Вінницькій області на бурякових плянтаціях констатується: численні дрібні крадіжи й випадки, коли треба було вдаватися до чистки й копання буряків наново, з огляду на незадовільну роботу[65]).

Поруч із ґрупою совхозних робітників, як окрема ґрупа с.-г. робітників, мусить бути згадана ґрупа робітників МТС. Машиново-тракторові станції починають орґанізуватися в більшій кількості лише в початку першої пятилітки, але орґанізація їх переводиться дуже інтенсивно. Через те число робітників у машиново-тракторових станціях що-далі зростає. В звязку з тим, що інтенції совітської влади полягають у збільшенні числа й розміру функцій МТС, слід уважати, що число робітників у МТС в дальшому буде інтенсивно зростати. Спеціяльних матеріялів, які б характеризували стан робітників у МТС, ми не маємо. Треба думати, що становище їх не має більших ріжниць у порівнянні з становищем совхозних робітників.

Переходимо до вияснення становища професійних орґанізацій с.-г. робітників в період колєктивізації. В цій справі в порівнянні з періодом НЕПу зайшли нові поважні зміни. Пленум ВЦСПС в 1931 році професійну спілку с.-г. робітників зліквідував. Натомість створено 4 спілки: 1) професійну спілку робітників хліборобських совхозів; 2) професійну спілку робітників тваринницьких совхозів; 3) професійну спілку робітників МТС і 4) профе-

[62]) Совхозы к XV год. окт.

[63]) Паперный, Борьба за высокий уровень труда. Больш. Укр. № 19, 1933.

[64]) Там же.

[65]) Там же.

сійну спілку робітників цукрової промисловости. Реформу цю переведено в порядку зменшення (разукрупнения) професійних спілок; характеристичне, що реорґанізацію переведено так, що ні в одній із нових професійних спілок не знайшлося місця ні для тих с.-г. робітників, які працюють у сільських громадах, ні для тих, що були раніше членами професійної спілки с.-г. робітників і вступили до колхозів. Стоїть це в звязку з визначенням для с.-г. робітників у неусуспільненому секторі нової ролі: їх завдання в районах суцільної колективізації мало б полягати в допомозі ліквідації куркулів, як кляси, в негайному вступі до колхозів і в орґанізації боротьби з куркулями в межах колхозів[66]).

На цьому ми закінчуємо огляд тих матеріялів, які характеризують становище робочої сили в сільському господарстві за часів колективізації. Оскільки йшла у нас тут мова про факти дуже недавнього минулого й сучасного, ясно, що не могли ми мати всієї повноти даних. Тому деякі моменти у становищі окремих ґруп робочої сили освітлені нами лише побіжно й конспективно. На цю обмеженість і неповноту матеріялів неминуче натрапляє дослідник кожен раз, коли він досліджує і вивчає явища, які знаходяться в стадії розвитку, які ще не уклалися в остаточні зафіксовані форми.

Проте, думаємо, що все таки поданих фактів і матеріялів вистачає для того, щоб уявити собі в загальних рисах ту ґрандіозну революцію, своїм значінням і розміром більшу, ніж жовтневий переворот, що відбулася в сільському господарстві й у становищі зайнятої в ньому робочої сили. Подані факти й матеріяли в звязку з даними про становище робочої сили в попередніх етапах розвитку сільського господарства дозволяють зробити певні загальні висновки й намітити перспективи майбутнього. Це становитиме завдання останнього завершуючого розділу нашої праці.

[66]) Н. Анцелевич. О новом этапе в работе среди батрачества. На агр. фр. № 3 1930.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ.

Аґрарне перенаселення, як чинник, що визначає становище робочої сили в сільському господарстві. — Розвиток сільського господарства за часів дореволюційних і совітських і стан аґрарного перенаселення. — Можливість успішної боротьби з аґрарним перенаселенням в українській державі. — Часткові заходи для уреґулювання становища робочої сили в сільському господарстві. — Завдання державної політики щодо с.-г. робітництва.

Попередні розділи нашої праці подають передовсім факти, які характеризують становище робочої сили в сільському господарстві України в різних етапах його розвитку. Висновки, які можна зробити з наведених нами фактів, ми на протязі трьох попередніх розділів обмежили до мінімуму, вважаючи, що доцільніше й відповідніше буде обєднати їх у цьому останньому розділі нашої праці.

Коли дослідник вивчає певну проблему в обсягу соціяльних наук, його завдання не може обмежуватися лише реєстрацією окремих моментів, які її характеризують. Опріч завдання описового характеру перед ним стоять завдання ширшого, синтезуючого характеру: він мусить виділити ті моменти, які є визначальними для стану й розвитку того явища, що його він вивчає, мусить намітити імовірні шляхи його еволюції. Цього порядку завдання стоять також і перед нами щодо тієї проблеми, якій присвячена наша праця. Певні узагальнюючі висновки з того матеріялу, що його подали ми в попередніх розділах, ми повинні зробити.

Ці висновки ми розібємо на дві ґрупи. Одні з них мають за свою ціль виділити ті основні моменти, які визначають і від яких залежить становище робочої сили на ріжних етапах розвитку сільського господарства України. Висновки другої ґрупи намічають той майбутній напрям еволюції її становища, який може бути встановлений на підставі існуючих нині фактів. Очевидно, що висновки другої ґрупи тісно поєднані з висновками першої: визначити напрям еволюції певного явища можливо лише на підставі вивчення чинників, які характеризували його дотеперішній розвиток.

Ми розглядали становище робочої сили в сільському господарстві в трьох ріжних, різко відмінних етапах його розвитку за часів вільного нереґульованого капіталістичного господарства, за часів 1917—1929 років, коли принцип державного втручання набрав у ньому щораз більшого значіння, і в період колективізації, коли держава переходить від регулювання сільського господарства до його плянування. Чи можна знайти на протязі цих трьох відмінних етапів якінебудь спільні чинники, які, не зважаючи на зміну структури сільського господарства, не вважаючи на появу нових сил, що змагаються впливати на стан робочої сили, все таки продовжують

визначати її становище? Матеріял, поданий у попередніх розділах, дає на це питання позитивну відповідь.

Особливості сільсько-господарської продукції й складу робочої сили в сільському господарстві на Україні, ведуть до того, що як змагання з боку державної влади кермувати сільським господарством і визначати в ньому становище робочої сили, так і акція на користь зміни цього становища з боку самих робітників мають обмежені можливості. Розпорошеність сільського господарства на величезній території, участь у ньому міліонів людей робить у надзвичайній мірі утрудненим підпорядкування його в значнішому ступні впливам державної влади, тим більш перетворення його в планове господарство. Через те моменти стихійного порядку в розвитку сільського господарства, в становищі робочої сили в ньому відограють надзвичайно важне значіння. За часів колективізації перейдено нормальні межі втручання державної влади в сільське господарство. Але чи привело це до створення в ньому нових відносин сталого характеру? Той факт, що теперішні відносини можуть існувати лише завдяки посуненій до найдальших меж примусовости, той факт, що господарські результати новозаведеного укладу під кожним оглядом дуже сумнівні, примушує трактувати сучасний етап, як експеримент, що не має органічного характеру. Заведенням примусовости й розстрілів за відхил від декретованого порядку ведення сільського господарства совітська влада лише вказує, що вона не знаходить засобів для боротьби з чинниками стихійного позапланового порядку.

Так само обмежені можливості для зміни становища робочої сили в сільському господарстві (без порівняння менші, ніж у промисловості) має акція з боку самих робітників. Розпорошеність робітництва в багатьох малих підприємствах, його розкиданість по цілій території, його перемінний склад були причиною того, що с.-г. робітники не лише за царських часів, але й за совітських не змогли створити своєї активної професійної організації, що є передумовою успішности кожної робітничої акції. Становище с.-г. робітників у Робземлісі, подане в другому розділі нашої праці, виразно ілюструє цю нашу думку.

При цих обмежених можливостях впливів свідомого порядку для розвитку сільського господарства й становища в ньому робочої сили визначальне значіння мають чинники порядку стихійного. Основними серед них для становища робочої сили є наявність у всіх трьох розглянутих нами етапах розвитку сільського господарства значних кадрів зайвої робочої сили та її нерівномірний поділ між районами, що потрібують робочих рук. Ми бачили, що райони, які зосереджують головну частину посівної площі на Україні, й райони, що мають найбільші кадри зайвої робочої сили — центри хліборобства й центри найбільшої густавини населення — між собою не збігаються. З цього для становища робочої сили випливає ряд висновків, почасти спільних для всіх трьох етапів розвитку сільського господарства, почасти спеціяльних для окремих етапів у звязку з своєрідним характером структури кожного з них.

Найперше треба констатувати велику ролю в с.-г. заробітках відхідництва, звязаного з залишенням на певний час постійного місця осідку робітника. Відхідництво в ширших розмірах існувало за часів капіталістичного господарства, в зменшених у період 1917—29 років; за часів колективізації воно в своїх старих формах зліквідоване, але репресивні заходи,

що їх влада примушена вживати проти неорґанізованого відходу, проти відхідників-літунів, переконують у тому, що воно існує й далі.

Поширення сезонового відхідництва, як одної з основних форм с.-г. праці, було перешкодою для створення постійних кадрів с.-г. робітництва; це була одна з причин плинности й перемінности його складу. Ця неоформленість складу характеризує однаково стан робітництва як за часів капіталістичних, так і по переведенні совітською владою реконструкції сільського господарства.

Відсутність соціяльної оформлености с.-г. робітників веде до того, що їх матеріяльне становище й умови праці винятково несприятливі в порівнянні з промисловими робітниками. Ми бачили, що становище с.-г. робітників за часів совітських не зазнало якого небудь значнішого поліпшення в порівнянні з часами дореволюційними.

Уреґулювання становища робочої сили в сільському господарстві нерозривно звязане з ослабленням чи, коли це можливо, з ліквідацією впливу тих основних чинників, що визначають її стан.

За дореволюційних часів тенденції до ослаблення їх впливів виявлялись. Існування цих тенденцій було результатом того процесу розвитку, який відбувався в сільському господарстві України. Інтенсифікація сільського господарства, як селянського, так і поміщицького, впливала корисно на зменшення кадрів зайвої робочої сили; внаслідок цього поміщицьке господарство збільшувало свій попит на робочі руки, а селянське зменшувало ті кадри, які воно могло відпускати — йшов двосторонній процес зменшення резервів робочої сили. У цьому самому напрямі впливали так само перенаселення й частковий відплив населення з сіл до промислової праці. Всі ці причини діяли нерівномірно в звязку з ваганнями господарської кон'юнктури; вплив їх, спричиняючися в остаточному рахунку до поліпшення становища робочої сили, вів разом із тим до спорадичних утруднень у положенні окремих ґруп її в окремих районах і місцевостях. Проте, в кожному разі в тенденціях розвитку сільського господарства були чинники, які давали певні, хоч може й значно обмежені можливості для уреґулювання становища робочої сили.

Совітський переворот, хоч і висунув найбільш радикальні й далеко йдучі гасла — від проголошення права на землю всіх трудящих до заборони всякої найманої праці в сільському господарстві, — в цей стихійний процес зменшення надміру робочих сил вніс гальмуючі тенденції й тому становище зайнятої в ньому робочої сили поліпшити не міг.

Треба тут розріжнити умови, які мали місце в совітському господарстві в його доколективізаційний період і в цю останню добу. Якщо й припустити, що совітська реконструкція сільського господарства могла спричинитися до зменшення надміру робочих сил, то умови розвитку сільського господарства, в які його поставила совітська політика, не давали змоги боротися з механічним зростом надміру робочих сил, який відбувався внаслідок приросту населення. Боротьба большевиків із куркульським господарством, їх політика збіжевих цін, податкова система — все це перешкоджало розвиткові продукційних сил сільського господарства, все це сприяло поширенню в ньому споживчого напрямку. Тому не випадок, що с.-г. робітники, не зважаючи на існування влади, яка поставила собі за завдання

опікуватися їх інтересами, опинилися в гіршому становищі, ніж у передреволюційний період, і лише в останні роки їх становище почало наближатися до стану робітника передвоєнних часів. Маємо тут на увазі основну масу с.-г. робітників, зайнятих у селянських господарствах.

Той перенятий суперечностями вузол, в якому опинилося сільське господарство за часів НЕПу, совітська влада розрубала колективізацією Як же укладаються відносини при пануючому тепер курсі? Добу колективізації, як ми бачили вище, характеризують такі моменти: 1) пристосовування механічної сили, що привело до зменшення запотребування робочих рук і збільшення в дуже значному ступні кадрів зайвої робочої сили: 2) існуючі кадри зайвої робочої сили, зосереджені в своїй переважній більшості в колхозах, опинились у звязаному стані: колхозники були прикріплені до колхозів на основі норм, аналоґію до яких треба шукати в нормах кріпацьких часів; 3) можливості використання цих кадрів були поставлені в залежність від того, чи заявлять на них попит орґани, що кермують окремими господарськими установами; ми бачили, що розміри потреби в робочій силі, які можуть заявити не лише с.-г. державні підприємства, але також і промисловість, відповідають у дуже малій мірі розмірам подачі робочих рук.

Переведені зміни фатально відбилися на становищі робочої сили. Цілком змінилася сама структура сільського господарства й соціяльне положення тих, що в ньому брали участь. Коли за часів НЕПу основним елементом у сільсько-господарській продукції був самостійний продуцент, за часів колективізації його роля стає цілком підрядна. Виступає натомість на перший плян, як основний чинник сільського господарства, нова ґрупа — колхозники, які становлять найнижчу, позбавлену майже всяких прав верству зайнятої в сільському господарстві робочої сили. Становище колхозника є переходовим до становища робітника на примусових роботах, куди совітська влада приділяє злочинців. На колхозників не поширюються жадні норми совітського охоронного законодавства про працю; їм не ґарантується жадна, хоч би мінімальна, заробітна платня.. Робоча сила, зосереджена в колхозах, опиняється в такому становищі, коли з нею перестають рахуватись, коли її перестають цінити; зайвих робочих рук занадто багато, щоб варто було звертати увагу на можливі втрати в робочій силі в звязку з повною її незабезпеченістю. На цьому тлі повної відсутности ґарантій навіть за саме існування основних кадрів зайнятої в сільському господарстві робочої сили відходять на задній плян незначні щодо своєї чисельности инші ґрупи с.-г. робітників, які перебувають у кращому стані.

Цими рисами характеризується стан сільського господарства й занятої в ньому робочої сили в добу колективізації на сьогоднішній день. Проте ідеольоґи сучасного совітського господарського курсу, признаючи наявність значної кількости зайвих робочих сил у сільському господарстві, висловлюють певність, що зчасом для використання цих лишків вони знайдуть можливості. Вони мають на увазі перевести в ґрандіозних розмірах перерозподіл робочих сил між сільським господарством та иншими галузями народнього господарства, передовсім промисловістю; при чому переведення цього перерозподілу вони проєктують у загально-союзних рямцях. Лікві-

дацію сучасного ненормального становища совітські чинники звязують із реалізацією своїх загальних плянів народньо-господарського будівництва. Оскільки реальні ці останні пляни, остільки також реальні пляни ліквідації кадрів зайвої робочої сили в сільському господарстві.

Займатися вияснениям загальних перспектив совітського народньо-господарського будівництва докладніше й повніше не може входити тут у наші завдання; це тема окремого досліду, краще сказати, цілої низки дослідів. Можемо лише коротко формулувати наші позиції. Вивчення результатів совітської господарки вказує, що певність большевиків у дійсному підпорядкуванні своєму керівництву народньо-господарської стихії не базується на фактах. Позаплянові чинники, фактори стихійного порядку, як і раніше, продовжують виявляти вплив на господарське життя: вони раз-у-раз перекреслюють, викривляють і кориґують пляни будівництва, намічені для окремих галузів народнього господарства. Нема підстав думати, щоб сили й можливості плянуючого й керівного апарату совітської влади могли зрости до тої міри, щоб опанувати й зліквідувати вплив чинників стихійного порядку; цей зріст обмежений даними ступнем розвитку матеріяльних витворчих сил, даним ступнем культурности й господарської підготованости народніх мас. Вплив позаплянових чинників, з якими совітський господарський апарат не міг дати ради досі й не дасть у майбутньому, спрямований не в тому напрямі, в якому йдуть пляни совітського народньо-господарського будівництва. Панівну господарську стихію в цілому СССР визначає той факт, що це країна сільського господарства, що панівним типом продуцента там є селянин із своєю консервативною, виробленою століттями господарською психольоґією, господарськими звичками й методами праці. При цих умовах загальні перспективи народньо-господарського будівництва в СССР передрішені. Тим самим передрішується також і неможливість розвязання проблеми зайвої робочої сили в сільському господарстві.

Коли ми звернемося до того досвіду, який дає колективізація на тих етапах, що їх вона перейшла до цього часу, коли ми пригадаємо всю політику влади й реакцію на неї колективізованих мас, нам мусить упасти в очі та протилежність, що існує між заходами влади та настроями і психольоґією мас. У своїх заходах щодо колективізації на самому їх початку, влада стояла на позиціях допущення в певних розмірах форм господарського самоврядування колхозів, можливости для них у певних межах господарської ініціятиви. Вона вважала, що при цих умовах в її силах буде підпорядкувати роботу колхозів своїм намірам. Ці надії цілком завели. Що далі, то виразніше влада була примушена ставати на шлях адміністрування; з січня 1933 року закономірним став шлях кермування колхозами й орґанізацією с.-г виробництва за допомогою розстрілів. Маємо на увазі наведені вище в третьому розділі постанови січневої сесії ЦІКа 1933 року. Влада ввесь час мусить боротися за здійснення тих принципів у розподілі колхозних прибутків, які вона вважала доцільними. Невідомо, чи вдалося їй і тепер після кількох років боротьби цілком викорінити „споживацькі" тенденції колхозників. Владі ввесь час доводиться боротися з невідповідною орґанізацією праці колхозників, з її низькою продукційністю, з цілим рядом явищ, що їх вона трактує, як вияви саботажу з боку колхозників.

Таким чином, коли майбутні перспективи совітського народнього-го-

сподарського будівництва не дають надій на полагодження проблеми становища робочої сили, то сучасний її стан належить трактувати як неорганічний, переходовий, позбавлений стабільности. При цих умовах нема даних думати, що можливості для полагодження становища робочої сили існують при захованні сучасного укладу сільського господарства. Воно звязане з ліквідацією існуючих тепер відносин у сільському господарстві. Розвязання проблеми становища робочої сили лежить на шляхах ліквідації колективістичного укладу сільського господарства.

Не може бути нашим завданням обмірковувати ті шляхи й способи, якими відбудеться ця ліквідація. Для наших цілей досить визнати історичну її неминучість і встановити, що в результаті краху колективізованого сільського господарства на Україні буде відновлений с.-г. устрій західньо-европейського типу, специфічною прикметою якого буде перевага в ньому дрібного й середнього селянського трудового господарства.

Створення цього укладу є передумовою полагодження проблеми становища робочої сили в сільському господарстві, але воно аж ніяк не може бути рівнозначне з її розвязанням. Це останнє вимагатиме цілого ряду заходів у царині сільського господарства й загальної економічної політики.

Відбудова капіталістичних відносин у сільському господарстві приведе до спрощення й зменшення обсму самої проблеми. Зникне колхозна праця в її теперішньому вигляді, й робоча сила колхозників почне використовуватися в нових формах. Колхозники в своїй більшості знов обернуться в самостійних продуцентів, і ця частина їх, частина найбільша, тим самим стане поза межами впливів тих заходів і тої політики, які мають регулювати становище робочої сили; так само поза межами цих впливів лишаться ті колхозники, які перетворять в окремих випадках теперішні колхози в підприємства кооперативного типу. Але певна частина колхозників, яка не зможе або не схоче стати самостійними продуцентами, обернеться в с.-г. робітників. Разом із робітниками державних с.-г. підприємств, частина яких, ми припускаємо, лишиться в теперішній формі великих підприємств, незалежно від того, кому належатиме право експльоатації їх, вони створять те робітництво, яке стане обєктом державної політики, що матиме за своє завдання регулювати становище робочої сили в сільському господарстві. До них так само належатимуть ті сезонові тимчасові робітники, яких виділятиме відбудоване селянське господарство. Оскільки значна частина нині залежної, підпорядкованої державі робочої сили, обєднаної в колхозах, обернеться в самостійних продуцентів, чисельність тих працьовників, які мусять бути обєктом державної охорони й регулювання, зменшиться. В цьому розумінні ми вище говорили про спрощення й зменшення обєкту проблеми. Але це зовсім не означає, що держава стоятиме щодо тієї, зменшеної в своїй чисельності, маси працьовників перед завданнями, які легко буде розвязати.

Не може, на наш погляд, підлягати сумніву, що жадна перебудова с.-г. укладу після ліквідації колективізації не буде мати своїм результатом ліквідацію існуючого нині аґрарного перенаселення. Воно лишиться й буде у високій мірі утруднювати полагодження становища робочої сили в сільському господарстві. Оскільки при існуванні надміру робочих сил у сільському господарстві кожні заходи, скермовані на уреґулювання ста-

новища робочої сили, матимуть лише паліятивний і малорезультатний характер, полагодження проблеми с.-г. робітників вимагатиме вироблення програми загальної господарської політики, яка б мала на увазі зменшення існуючого тепер аґрарного перенаселення. Само собою, вироблення цієї програми вимагає не тільки необхідність розвязання проблеми с.-г. робітництва: без полагодження проблеми аґрарного перенаселення взагалі не може бути можливим оздоровлення нашого господарського життя.

В наші завдання не може входити намічення програми політики боротьби з аґрарним перенаселенням; хоч від ослаблення розмірів його залежить результативність заходів для уреґулювання становища робочої сили в сільському господарстві, проте це зовсім не означає, що програма цієї політики може будуватися лише під кутом інтересів с.-г. робітництва. Підхід до цієї справи мусить бути значно ширший, який би вважував напрям нашої промислової, сільсько-господарської й фінансової політики — цілий ряд моментів, які з нашою темою зовсім не звязані. Для наших цілей важно лише підкреслити орґанічний і неминучий звязок між справою ослаблення аґрарного перенаселення й справою уреґулювання становища найманої робочої сили в сільському господарстві й паліятивність усіх инших заходів, якщо не буде полагоджена ця основна справа.

Проте, щоб уникнути непорозумінь, мусимо підкреслити отсе. Зазначаючи паліятивність заходів для уреґулювання становища с.-г. робітництва без полагодження проблеми аґрарного перенаселення, ми тим самим не хочемо сказати, що ці заходи непотрібні чи недоцільні. Ми думаємо що вироблення й переведення програми, яка мала б на увазі боротьбу з аґрарним перенаселенням, є в межах можливостей державної влади, й хочемо лише зазначити, що успішність часткових заходів у справі уреґулювання становища робочої сили зростатиме в міру розвязання основної проблеми — усунення надміру робочих сил у сільському господарстві.

До висновку, що розвязання проблеми аґрарного перенаселення лежить у межах реальних можливостей, приводять такі міркування. В умовах розвитку сільського господарства на Україні в дореволюційний період, головним чином у період 1905—1914 років, виявлявся вплив тенденцій, які вели до ослаблення на Україні аґрарного перенаселення, чи, якщо брати обережніше формулування, до ослаблення темпів його зросту; ці тенденції існували, не зважаючи на те, що політика російського уряду мало сприяла їх розвиткові. Коли в добі колективізації має місце кольосальний зріст надміру робочих сил на українському селі, є це результат не орґанічних причин, питомих українському народньому господарству, а наслідок курсу господарської політики совітської влади. За дореволюційних часів серед російських кол було популярним твердження, що усамостійнення України утруднить для нас політику боротьби з аґрарним перенаселенням, оскільки відділення від Росії відділить нас від кольонізаційних просторів Азії. Вважаємо цей погляд за безпідставний. Боротьба з аґрарним перенаселенням належить до проблем, розвязання яких треба шукати не в площі самої-но сільсько-господарської політики, а передовсім у площі загальної господарської політики. Усамостійнення України, яке приведе до ліквідації кольоніяльної політики Росії щодо українського народнього господарства, політики, яку раніше провадив царський уряд, а тепер продовжує совіт-

ський, дасть поважний стимул до господарського розвитку України, а тим самим створить можливості для ліквідації аґрарного перенаселення.

Можна думати, що надмір зайвих робочих сил у сільському господарстві на час ліквідації теперішнього устрою не буде такий значний, і що він дуже ріжнитиметься від цифр, наведених у нашій праці. Існують моменти, що їх ми не могли взяти в розрахунок. Звишена смертність у результаті скрутних продовольчих умов і зниження числа народжень, явища, які на совітській Україні безумовно мають місце в останні роки, можуть привести до важних змін у кількості зайвих робочих сил у сільському господарстві. З другого боку та потреба в робочих силах, яка буде існувати в сільському господарстві для переведення його відбудови, без усякого сумніву викликатиме довший час збільшений попит на робочі руки. Завданням державної політики буде створити такі умови, за яких відбудова сільського господарства відбувалася б інтенсивним темпом, і цей попит був би зреалізований; створення загальної атмосфери певности й порядку, забезпечення прав власности окремих господарів на їх землі, створення сприятливих умов для реалізації хліборобських продуктів — все це викликало б зріст приватної ініціятиви й піднесло б містоту робочого ринку. Налагодження промисловости на основі послідовно продуманої системи забезпечення її лиш українською (в розумінні державному, а не національному) робочою силою й ліквідація робітничої іміґрації на Україні з Росії створила б можливости до відпливу зайвої людности з сіл до міст у більших розмірах, ніж він мав місце за часів залежного становища України. А переведення на дальших етапах господарського будівництва самостійної української держави інтенсифікації сільського господарства з усуненням його однобічного зернового характеру, з розвитком скотарства в його інтенсивних формах, здійснення індустріялізації України в формах, що відповідають її господарським потребам і можливостям, усе це могло б спричинитися до того, що справа надміру робочих рук у сільському господарстві втратила б свою теперішню гостроту. На ґрунті цієї загальної політики спеціяльні заходи часткового характеру, скермовані на уреґулювання становища робочої сили, могли б дати певні позитивні результати.

Спинимося на тих спеціяльних заходах, які в цій справі мусіли б бути взяті під увагу. Відновлення права сільсько-господарського робітника розпоряджатися своєю робочою силою зустрінеться з фактом відсутности правних норм, які б регулювали його становище. Норми сучасного кодексу законів про працю 1922 року до с.-г. робітників пристосовані бути не можуть. Тим менше може йти мова про відновлення обовязковости законів передреволюційного походження. Завданням влади буде створити нові норми, які регулювали б становище с.-г. робітників. Очевидно на змісті їх спинятися було б передчасно. Можна лише зазначити, що ці закони повинні б бути західньо-европейського типу, пристосованого до існування в сільському господарстві капіталістичних форм; з другого боку мусіли б вони вважувати спеціяльні українські обставини: низький ступінь культурности нашого с.-г. робітника, що вимагає для нього спеціяльної охорони закону. Видані закони мусіли б регулювати, як форми і способи завязання й розвязання умови про працю між с.-г. робітником та працедавцем, так і окремі моменти, які творять суть цієї умови: довжину робочого дня, святочний від-

починок, заробітну платню, тощо. Висловлюємося ми таким чином за створенням спеціяльного законодавства для с.-г. робітників, не вважаючи за можливе включати його в загальне робітниче законодавство. Цей шлях видається нам доцільнішим з огляду на своєрідність тих явищ, що їх у даному випадку мусить реґулювати закон. Плинність складу с.-г. робітників вимагає спеціяльного підходу до ureґулювання їх відносин із працедавцями. Розпорошеність їх у великому числі с.-г. підприємств по цілій території країни, труднощі догляду за виконанням норм закону, випадки входження с.-г. робітників у родину працедавця — всі ці моменти вимагають у законі спеціяльних узгляднень. Через те найдоцільнішим у даному випадку є шлях створення спеціяльного законодавства і спеціяльних норм для с.-г. робітників, шлях, прийнятий більшістю західньо-европейських країн. Висловлюємося за необхідність створення відповідного законодавства для с.-г. робітників, зазначаємо напрям, в якому мусіла б іти законодавча творчість, обминаючи конкретний зміст самих норм; це останнє — справа майбутнього.

Відновлення вільного обороту в сільському господарстві неминуче приведе до відновлення відхідництва. Ріжниці в кількості запасів робочих сил у районах старої української кольонізації і в Степу дадуть себе знати, коли з народнього господарства впадуть його теперішні плянові пута. Але існуватиме кольосальна ріжниця між умовами відхідництва за дореволюційних часів і в майбутній українській державі. При відсутності або при мінімальній кількості великих господарств попит на с.-г. працю буде у високій мірі розпорошений. Перед державою стане питання про орґанізацію посередництва праці для заробітчан та про реґуляцію відхідництва. Залишення відхідництва на волю стихійного реґулювання, як це мало місце за дореволюційних часів, припосило з собою з одного боку великі втрати для народнього господарства у формі марно витраченого робочого часу, з другого боку до цілого ряду недогід і незручностей як для робітників, так і для підприємців. При майбутній розпорошеності попиту на робочу силу необхідність орґанізації трудового посередництва стане ще нагальнішою.

Мабуть найдоцільніше буде орґанізацію трудового посередництва для с.-г. робітників лишити функцією самої держави, яка не повинна передаватися до компетенції орґанів місцевого самоврядування. В останньому випадку може існувати небезпека, що воно часом кермуватиметься не загальнодержавними інтересами, а інтересами ґруповими й місцевими. Орґанізація трудового посередництва при відхідництві мусить бути повязана із здійсненням завдань його реґулювання. В тій мірі, як державне посередництво праці здобуватиме ґрунт і на ринку праці відограватиме більшу ролю, зростатимуть ті завдання, що їх воно собі може ставити в обсягу реґулювання відхідництва.

Другим державним орґаном, який мав би на увазі реґулювання відносин с.-г. робітництва, мусіла б бути с.-г. інспекція праці. Очевидно, збудувати її за зразком інспекції праці для промислового робітництва було б тяжко; при розпорошеності с.-г. робітників у десятках і сотках тисяч дрібних господарств зорґанізувати догляд за виконанням законодавства про с.-г. робітників безпосередньо з боку самої інспекції було б ледве чи можливо — вимагало б це такого ґрандіозного апарату, який не міг би бути

в силі фінансових спроможностей держави. Через це завдання й організація с.-г. інспекції праці в порівнянні з промисловою мусіли б бути змодифіковані. Мав би це бути апарат, якому належав би верховний догляд за виконанням законодавства про с.-г. робітників, при тому безпосередній догляд лежав би на органах загальної адміністрації; заразом на с.-г. інспекції лежало б завдання й, може б воно було основним, досліджувати й вивчати стан с.-г. робітництва та збирати матеріял, який би дав можливість намічувати конкретні заходи щодо уреґулювання становища робочої сили в сільському господарстві.

Праця державних установ, скермована на уреґулювання становища с.-г. робітників, мусіла б бути поєднана й доповнена працею органів місцевого самоврядування. Важко передбачати, в які конкретні форми може вилитися таке співробітництво, але що воно мусіло б бути, треба признати необхідним.

В цих напрямах і цими шляхами мусіла б іти праця державних установ, маючи своїм завданням реґулювати становище робочої сили в сільському господарстві. Якою ж конкретною програмою мала б бути обєднана діяльність усіх цих установ, що повинно було б лучити окремі заходи державної влади в справі с.-г. робітництва?

Вище ми підкреслили, що успішність діяльности держави, яка має за своє завдання уреґульовання становища с.-г. робітників, основною своєю базою мусить мати наявність боротьби з аґрарним перенаселенням. З цього нашого основного заложення випливає, що конкретна програма щодо с.-г. робітництва й можливість її реалізації мають своєю передумовою наявність активної державної політики в справі боротьби з аґрарним перенаселенням. Так само ми зазначили, що сільське господарство, зокрема справа реґулювання становища с.-г. робітництва, належить до тієї категорії соціяльних явищ, які лише в обмеженій мірі підпорядковуються реґулюючому впливові держави. З цього випливає необхідність намітити програму політики щодо с.-г. робітництва, числячися з тенденціями господарського розвитку — єдино цей момент забезпечує реальність програми й можливість її переведення в життя.

Виходячи з цих заложень, ми робимо спробу намітити ті завдання, які мали б бути реалізовані щодо с.-г. робітництва.

Совітська влада на початку своєї діяльности стала на шлях повної ліквідації найманої праці в сільському господарстві. Ми знаємо, що заходи її в цьому напрямі не дали жадних позитивних наслідків. Вони були утопійні й не рахувалися з тенденціями розвитку сільського господарства. Політика української держави щодо робочої сили в сільському господарстві, само собою, не може ставати на цей утопійний шлях. Цей момент необхідно підкреслити через те, що в період ліквідації сучасного колективістичного устрою в сільському господарстві й переходу до нових земельних відносин можуть зявитися течії й настрої, які обстоюватимуть знову право на землю всіх трудящих і повну ліквідацію найманої праці в сільському господарстві. Треба, отже, виразно зизначити, що осягнення такого земельного устрою не реальне. Треба рахувати, що с.-г. відносини складуться таким чином, що певна ґрупа сільської людности продаватиме свою робочу силу, а певна ґрупа господарств заявлятиме попит на неї. Державна

політика мусить орієнтуватися на факт поновної появи с.-г. робітництва, а не на його ліквідацію. Вона мусить мати на увазі реалізацію завдань, що поліпшували б становище с.-г. робітників, як продавців своєї робочої сили.

В становищі с.-г. робітників ми знаходимо вияв загальної тенденції, яка характеризує становище всіх соціяльних ґруп: чим менше відмежована дана соціяльна ґрупа, чим більше перемінний і випадковий її склад, тим гірший її матеріяльний і правний стан. Одною з причин, які впливали знижуюче на життьовий рівень с.-г. робітників на Україні, була перемінність і плинність його складу, величезний процент у ньому робітників тимчасових і сезонових, ціла та ситуація, при якій про с.-г. робітництво, як про відокремлену соціяльну ґрупу, можна було говорити лиш умовно. Поліпшення становища с.-г. робітників можливе при викристалізуванні їх постійного складу, при зниженні серед них ролі тимчасових і сезонових робітників. Процес інтенсифікації сільського господарства йде назустріч цим тенденціям. З свого боку державна політика щодо с.-г. робітництва мусіла б стати на шлях допомоги скорішій її реалізації.

Одним з основних джерел постачання сезонової й тимчасової робочої сили є відхідництво. Вище ми говорили про необхідність для держави дбати про реґулювання відхідництва. Це реґулювання мусить мати своєю остаточною метою ліквідацію відхідництва, яке ледве чи можна зараховувати до здорових і нормальних явищ у нашому господарському житті. Само собою, коли ми говоримо про ліквідацію відхідництва, як останньої мети державної політики, ми далекі від політики яких-небудь заборон у цій справі. Реґулятивні заходи повинні вестися в тому напрямі, щоб масове відхідництво в майбутньому перестало існувати само, щоб воно стало економічно невигідним і недоцільним. Вкажемо, як на приклад, на одну ділянку, в якій реґулююча діяльність держави могла б дати позитивні результати. В дореволюційний період одною з причин, які сприяли збільшенню відходу на заробітки, була ріжниця в рівні заробітної платні в районах старої української кольонізації й у Степу. Коли б подібне явище виникло в майбутньому, завданням державної політики було б ужити відповідних заходів, які б сприяли вирівнянню розмірів заробітної платні. Це, розуміється, спричинило б зменшення відхідництва. Наводимо лише цей один можливий приклад, не вважаючи потрібним спинятися на цій справі більше. Думаємо, що західньо-европейська практика доводить, що держава для реґулювання таких явищ, як відхідництво, має вистарчальні засоби й можливості, які, бувши далекими від совітського адміністрування й заборон, рівночасно можуть дати відповідний ефект.

Реґулювання відхідництва було б одною ділянкою державної політики, яка в остаточному рахунку привела б до зменшення ролі тимчасових і сезонових робітників серед загалу с.-г. робітництва. Але крім цього держава для здійснення цих цілей мала б у своїх руках і инші засоби. Маємо на увазі законодавство про охорону праці с.-г. робітників. Тимчасові й сезонові робітники становлять найбільш безборонну й найбільш визискувану частину найманої робочої сили. Тому до використання цієї категорії робітників часто вдаються лише через те, що вона через свою безборонність дешевша й корисніша, ніж постійні робітники. Збільшення охорони тимча-

сових і сезонових робітників заведенням відповідних правних норм може так само привести в остаточному розрахунку до того, що господарство в більшій мірі почне базуватися на постійній праці, а не на тимчасовій і сезоновій. Само собою розуміється, що цією зброєю держава повинна користуватись обережно, рахуючись із станом ринку праці, з одного боку, з економічними можливостями тих господарств, які наймають силу, з другого. Ті результати, до яких приводить збільшення охорони праці робітників, не рахуючися з економічними можливостями наймаючих господарств у совітських державах, у нас усіх перед очима.

Збільшуючи ролю постійних робітників серед загалу с.-г. робітництва, держава тим самим сприяла б створенню сталости кадрів, утворювала б ту основну підставу, яка вела б до піднесення його на вищий матеріяльний рівень. Але забезпечити цей рівень для себе українське с.-г. робітництво при своїй низькій культурності й низькій кваліфікації ледве чи зможе. Особливо це піднесення рівня культурности й кваліфікованости робітництва буде необхідне, коли взяти під увагу, що попит на робітників заявлятиме не дореволюційне примітивне господарство, а господарство культурного інтенсивного типу. Завданням державної політики, яка могла б здійснюватися як через державні установи, так і через громадські орґанізації й орґани самоврядування, було б піднести сучасний культурний і професійний рівень с.-г. робітника.

Окремо від цих завдань, але в тісному звязку з ними стояли б заходи держави щодо загального піднесення культурного рівня населення, зокрема культурного рівня працедавців. Якщо ми малюємо майбутній с.-г. устрій збудованим на селянському господарстві дрібних і середніх розмірів, с.-г. робітники будуть розкидані у великому числі невеликих господарств і входитимуть до складу родини своїх працедавців. Витворення для них сприятливих життьових умов буде можливе, коли піднесеться культурний рівень їх працедавців, коли виробиться у них почуття пошани до людської особи, коли підпесеться їх правове почуття й свідомість необхідности виконання своїх зобовязань. Дуже тяжко заступити ці властивості, звязані з піднесенням культурного рівня, навіть найдоскопалішою системою догляду за виконанням зобовязуючих щодо с.-г. робітників норм і найбільш розвиненою системою кар за її порушення.

Намічена нами програма державної політики щодо с.-г. робітництва, якщо вона здійснювалася б при умовах господарського поступу країни, інтенсифікації її сільського господарства і ліквідації аґрарного перенаселення, могла б привести до радикальних змін у становищі с.-г. робітницта. Вона могла б спричинитися до перетворення с.-г. робітництва в соціяльну ґрупу постійного складу. Ця ґрупа в своїй переважній частині складалася б із працьовників високої кваліфікації, пристосованих до обслуговування ріжних галузів інтенсивного сільського господарства, посідаючих основні знання з аґрономії, знайомих із користуванням с.-г. машинами. Для с.-г. робітників такої підготовки й кваліфікації перехід до промислової праці у випадках зміни конюнктури не міг би становити жадних труднощів і таким способом становище с.-г. робітництва можна було б уважати уреґульованим.

Але повторяємо ще раз — передумовою реалізації цієї програми, як

і загалом кожної програми в робітничій справі, є розвиток витворчих сил країни. Становище с.-г. робітника може поліпшуватися лише на базі розвитку сільського господарства. При занепаді господарського життя зреалізувати програму поліпшення становища робітника — річ безнадійна. Факти, які мають місце на совітській Україні й які подано у вистарчаючій кількості в нашій праці, найліпший доказ цього.

Прага, квітень 1934 р.

ЛІТЕРАТУРА.

— Аграрное движеніе въ Россіи 1905—6 года. Т. I.-II. Изданіе Вольно-экономическаго Общества, СПБ, 1909.

— Аграрный вопрос и крестьянское движение. Справочник международного аграрного Института, Москва 1932.

— Альбов В., Закони про колгоспи. Харків 1925.

— Арсон С. і Дубенецький Я., Господарська політика радянської влади, Харків 1929.

— Асатіан Организация труда в колхозах. Тифлис 1932.

— Баляне праці в сільському господарстві УССР, „Господарство України" Харків 1932.

— Бурков А., Законодательство о наемном труде в сельском и лесном хозяйстве. „Вопросы труда". Москва 1926.

— Воблий К., Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловости. Київ 1928.

— Всесоюзная перепись населения 1926 года. Томы XVIII и XXVIII. Москва 1931.

— ВУСПС. Перепись рабочих и служащих 1929 года. т. I. Металисты СССР. Москва 1930.

— Гершонов М. и Кельман Е., Земельный кодекс УССР, Харьков 1929.

— Гіршфельд А., Міграційні процеси на Україні. „Господарство України" 1930.

— Гуревич М., Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины, ЦСУ, Харьков 1927.

— Данилова. Действующее законодательство о труде СССР и союзных республик. Москва. т. I. 1929. т. II. 1932.

— Дроздов И. Заработная плата с. х. рабочих до и после октября. „Прибой". Москва 1930.

— Естественные производительные силы УССР. Госплан УССР. Харьков 1928.

— Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України. Київ 1920.

— Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, ЦСУ УССР. Харків 1929.

— Игнатович И., Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Ленинград 1925.

— Ильин В., Развитие капитализма в России, Москва 1923.

— Качинский В., Очерки аграрной революции на Украине. Вып. I и II. Харьков 1922.

— Кодекс законов о труде. Москва 1922.

— Ларин Ю. Советская деревня. „Экономическая жизнь". Москва 1925.

— Лохтинъ. Безземельный пролетаріятъ въ Россіи. Москва 1905.

— Лежнев-Финьковский. Деревня и наемный труд. Москва 1924.

— Лященко П. Очерки аграрной эволюции России. Москва 1923.

— Маслов И. Аграрный вопрос. т. I—II.

— Мицц Л. Аграрное перенаселение и рынок труда в СССР, Госиздат 1929.

— Народное хозяйство СССР. Статистический справочник, Москва 1932.

— Новые законы и постановления по колхозному строительству с января 1930 года. Колхозцентр СССР 1931.

— Огановский Н. Очерки по экономической географии СССР. Москва 1924.

— Основные директивы партии и правительства по хозяйственному строительству 1931—1933 г. Москва 1933.

— Основные проблемы распределения доходов в колхозах. Науч. исслед. колхозный Институт и аграрный Институт Комакадемии. Сельколхозгос. 1932.

— Прокопович С. Крестьянское хозяйство, Берлин 1924.

— Разслоение советской деревни. Издание коммунистической Академии. Москва 1928.

— Савельев и Поскребышев, Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам, М. 1931.

— Семевскій В. Крестьянскій вопросъ въ Россіи въ XVIII и въ первой половинѣ XIX вѣка. СПБ 1888.

— Семевскій В. По поводу статьи г. Рожкова, „Русская Мысль“ № 4, 1902.

— Совхозы к XV годовщине октября. Сборник под редакцией Теряевой, Москва 1932.

— Соціяльний склад, організація праці й наслідки господарювання колхозів 1930 року. Матеріяли вибіркового дослідження колгоспів і членів колгоспів в осени 1930 року. Видано за редакцією Шліхтера, Боднара, Сліпанського, Держсільгоспвидат, Харків 1931.

— Статистическій ежегодникъ Полтавскаго губернскаго земства на 1908 годъ. Полтава.

— Статистическое описаніе Кіевской губерніи, изданное Фундуклеемъ. СПБ 1852.

— Сташевський Є. Сільсько-господарський ринок Правобережної України за передреволюційної доби. Праці комісії для вивчення народнього господарства України. ВУАН т. II. Київ 1929.

— Трахтенбергъ, Посѣвная площадь Южной Россіи, Харьковъ 1914.

— Челинцевъ. Состояніе и развитіе русскаго сельскаго хозяйства. Харьковъ 1918.

— Шатан Е. Проблема безработицы на Украине. Укргосплан, Харьков 1929.

— Шаховской Н. Сельско-хозяйственные отхожіе промыслы, Москва 1896.

— Шестаков А. Наемный труд в сельском хозяйстве Россіи, „Красная Новь“, Москва 1924.

— Шимонович І., Рух сільсько-господарських колєктивів на Україні, Держ. Вид. України, Харків 1929.

— Шляхи й темпи розвитку народнього господарства УССР, Харків 1929.

— Україна, Статистичний справочник, Харків 1925—1929.

На аграрном фронте.

Більшовик України.

Большевик.

Вестник труда.

Вопросы труда.

Правда.

Социалистическое земледелие.

Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР.

З М І С Т:

ст.

Вступ . . 3

Розділ перший 7

Початок уживання вільної найманої праці в сільському господарстві. — Стан сільського господарства й умови, що визначали попит на робочу силу. — Обставини, що визначали подачу робочої сили. — Кадри зайвої робочої сили на селі. — Постачання робочої сили ріжними маєтковими ґрупами селянства. — Попит на робочу силу в ріжних ґрупах господарства. — Попит на робочу силу в окремих районах. — Зайшлі і місцеві с.-г. робітники. — Кількість с.-г. робітників. — Умови наймання й праці. — Заробітна платня. — Рух с.-г. робітників. — Законодавство. — Громадська думка й проблєма с.-г. робітників.

Розділ другий 45

Загальна характеристика періоду 1917—1929 рр. — Зміни в структурі сільського господарства й їх вплив на стан кадрів зайвої робочої сили. — Умови мобілізації кадрів зайвої робочої сили. — Чисельні дані про зайву робочу силу та їх розподіл за районами. — Подача робочої сили й попит на неї. — Кількість постійних с.-г. робітників. — Відплив на заробітки. — Законодавство про робочу силу в сільському господарстві. — Становище с.-г. робітників. — Професійні орґанізації.

Розділ третій 94

Характеристика с.-г. політики совітської влади в період колєктивізації. — Колєктивізація й її етапи. — Окремі ґрупи найманої робочої праці за часів колєктивізації. — Чисельність робочої сили. — Правне становище колхозників. — Їх фактичний стан. — Правне й фактичне становище инших ґруп робочої сили. — Професійні орґанізації.

Розділ четвертий 135

Аґрарне перенаселення, як чинник, що визначає становище робочої сили в сільському господарстві. — Розвиток сільського господарства за часів дореволюційних і совітських та стан аґрарного перенаселення. — Можливість успішної боротьби з аґрарним перенаселенням в Українській Державі. — Часткові заходи для уреґулювання становища робочої сили в сільському господарстві. — Завдання державної політики щодо с.-г. робітництва.

Література 148

T R E Ś Ć:

str.

Wstęp 3

Rozdział pierwszy 7

Początki korzystania z pracy najemnej w gospodarstwie rolnem. — Stan gospodarstwa rolnego i warunki, określające popyt na siłę roboczą. — Okoliczności, stanowiące o podaży siły roboczej. — Kadry zbywającej siły roboczej na wsi. — Udział poszczególnych grup majątkowych włościaństwa w dostarczaniu siły roboczej. — Popyt na siłę roboczą w poszczególnych dziedzinach gospodarstwa rolnego. — Popyt na siłę roboczą w poszczególnych rejonach. — Sezonowi i miejscowi robotnicy rolni. — Liczba robotników rolnych. — Warunki najmu i pracy. — Płace zarobkowe. — Ruch robotników rolnych. Prawodawstwo. — Myśl społeczna a zagadnienie robotników rolnych.

Rozdział drugi 45

Ogólna charakterystyka okresu lat 1917—1929. — Zmiany w strukturze gospodarstwa rolnego i ich wpływ na kształtowanie się kadrów zbywającej siły roboczej. — Dane cyfrowe co do zbywającej siły roboczej i jej rozdziału według poszczególnych rejonów. — Podaż i popyt siły roboczej. — Liczba stale zatrudnionych robotników rolnych. — Odpływ na zarobki. — Prawodawstwo, dotyczące siły roboczej w gospodarstwie rolnem. — Położenie robotników rolnych. — Organizacje zawodowe.

Rozdział trzeci 94

Charakterystyka polityki rolnej rządów sowieckich w dobie kolektywizacji. — Kolektywizacja i jej etapy — Poszczególne grupy pracy najemnej w okresie kolektywizacji, — Liczba siły roboczej. — Stan prawny kołchoźników. — Stan faktyczny. — Stan prawny i faktyczny pozostałych grup siły roboczej. — Organizacje zawodowe.

Rozdział czwarty 135

Przeludnienie rolne, jako czynnik, określający położenie siły roboczej w gospodarstwie rolnem. — Rozwój gospodarstwa rolnego przed rewolucją i za Sowietów a przeludnienie rolne. — Możliwość skutecznej walki z przeludnieniem w Państwie Ukraińskiem. — Częściowe starania, zmierzające ku uregulowaniu położenia siły roboczej w gospodarstwie rolnem. — Zadania polityki państwowej wobec robotników rolnych.

Bibljografja . . . 148

TABLE DES MATIERES

pag.

Introduction 3

Chapitre I. 7

Origine de l'emploi de la main d'oevre dans l'économie rurale. — Etat de l'agriculture; conditions nécessitant la demande de main d'oevre agricole. — Circonstances provoquant l'offre de la main d'oevre agricole. — Surplus de la main d'oevre à la campagne. — Le main d'oevre fournie par les paysans suivant l'état de leur bien-être. — Demande de la main d'oevre dans les diverses catégories de l'économie rurale. — Ouvriers agricoles locaux et immigrés. — Nombre des ouvriers agricoles. — Conditions de l'engagement et du travail. — Les salaires. — Mouvement des ouvriers agricoles. — Législation. — L'opinion publique et la problème de la main d'oevre agricole.

Chapitre II. 45

Caractéristiques génèrales de la période 1917—1929. — Changements survenus dans la structure de l'économie rurale; leur influence sur l'excédent de la main d'oevre. — Conditions de la mobilisation de l'excédent de la main d'oevre. — Données statistiques quant à cet excédent et sa répartition dans les différents „rayons". — Offre et demande de la main d'oevre. — Nombre des ouvriers agricoles permanents. — Fluctuations provoquées par la nécessité de chercher le gagne-pain hors du village. — Législation sur la main d'oevre dans l'économie rurale. — Situation des ouvriers agricoles. — Organisations professionelles.

Chapitre III. 94

Caractéristiques de la politique soviétiqu. dans l'économie rurale durant la période de la collectivisation. La collectivisation et ses différents phases. — Différentes catégories de la main d'oevre pendant la collectivisation. — Importance de la main d'oevre. — Situation juridique des membres des kolkhoses. — Leur situation réelle. — Situation juridique d'autres catégories constituant la main d'oevre telle, quelle est en réalité. — Organisations professionelles.

Chapitre IV. 135

Sur population agraire, facteur dédant de l'état de la main d'oevre dans l'économie rurale. — Développement de l'économie rurale avant et après l'instauration du régime soviétique et la sur population agraire. — Possibilités de succès dans la lutte contre la surpopulation agraire en Ukraine. — Mesures partielles concernant la réglementation de la main d'oevre dans l'économie rurale. — Directives de la politique de l'état dans la question de la main d'oevre agricole.

Bibliographie 148

Travaux de l'Institut Scientifique Ukrainien.

Volume I. Série statistique, livraison 1. La population ukrainienne de l'U. R. S. S. Études de T. Olesievitch, O. Pytel, V. Sadovski et O. Tchubenko. Prix zł. 6.

Volume II. Série statistique, livraison 2. Tableaux statistiques de la population ukrainienne de l'U. R. S. S. d'après le recensement du 17 décembre 1926. Prix zł. 20.

Volume III. Série économique, livraison 1. E. Glovinski, K. Macievitch, V. Sadovski. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Prix zł. 6.

Volume IV. Série philologique, livraison 1. Constantin Tchekhovytch, docteur ès lettres. Alexander Potebnia, philosophe-linguiste ukrainien. Prix zł. 6.

Volume V. Série de droit, livraison 1. Prof. A. Lotocki. Les sources ukrainiennes du droit ecclésiastique. Prix zł. 12.

Volume VI. Série de mémoires, livraison 1. A. Lotocki. Notes et souvenirs. Prix zł. 8.

Volume VII. Série économique, livraison 2. V. Sadovski. Le travail en Ukraine soviétique. Prix zł. 6.

Volume VIII. Série de mémoires, livraison 2. Mémoires. L. Wasilewski, M. Galine, S. Stempowski, A. Toptchybachy, Tabouis. Prix zł. 6.

Volume IX. Série de manuels, livraison 1. Prof D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. I (jusqu'à la moitié du XVII siècle). Prix zł. 8.

Volume X. Série philologique, livraison 2. Dr. Nicolas Pouchkar. La plus récente palatalisation des consonnes dans la langue ukrainienne. Prix zł. 5.

Volume XI. Série économique, livraison 3. I. Ivassiuk. La coopération de crédit en Ukraine Prix zł. 5.

Volume XII. Série de mémoires, livraison 3. A. Lotocki. Notes et souvenirs. II-me partie. Prix zł. 15.

Volume XIII. Série historique, livraison 1. A. Docenko. La campagne d' hiver de 1920. Prix zł. 15.

Volume XIV. Série philologique, livraison 3. Ivan Zilynski. Carte des dialectes ukrainiens avec explications. Prix zł 2·50.

Volume XV. Série historique, livraison 2. La guerre ukrainienne de 1920 contre Moscou. I partie. Documents de l' Etat-Major de l' Armée de la République Démocratique Ukrainienne, publiés sous la direction du général V. Salski par le général P. Chandroucq. Prix zł. 15.

Volume XVI. Série de droit, livraison 2. Prof. A. Lotocki. L'Autocéphalie. Volume I. Prix zł 8.

Volume XVII. Série historique, livraison 3. Le Journal de l' hetman Orlik avec notes et commentaires de Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. Prix zł. 6.

Volume XVIII. Série de manuels, livraison 2. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l' histoire ukrainienne. Vol. II. Prix zł. 12.

Volume XIX. Série de droit, livraison 3. Prof. A. Yakovliv. Les traités moskovito-ukrainiens aux XVII — XVIII siècles. Prix zł. 8.

Volume XX. Série économique, livraison 4. Prof. ing. I. Chovhéniv. Economie hydraulique en Ukraine, dans le bassin du Dnieper. Prix zł. 4.

Volume XXI. Série des mémoires, livraison 4. A. Lotocki. Notes et souvenirs. III-me partie. Prix zł. 15.

Volume XXII. Série pédagogique, livraison 1. S. Siropolko. L' instruction publique en Ukraine Soviétique. Prix zł. 10.

Volume XXIII. Série économique, livraison 5. Prof. V. Ivanys. Utilisation des forces de la nature dans l' économie de l' Ukraine et du Caucase du Nord. Prix zł. 5.

Volume XXIV. Série philosophique, livraison 1. Prof. D. Tchyževskij. La philosophie de Grégoire Skovoroda. Prix zł. 8.

Volume XXV. Série d' histoire de la littérature, livraison 1. E. Smal-Stocki. T. Chevtchenko. Interprétations. Prix zł. 10.

Volume XXVI. Série economique, livraison 6. V. Sadovski. La main-d'oeuvre agricole en Ukraine Prix zł. 6.

Volume XXVII. Série économique, livraison 7. B. Ivanicki. Les forêts et l'économie forestière en Ukraine. Volume II (paraîtra prochainement).

Volume XXVIII. Série spécial: Travaux de la Commision d'études des questions polono-ukrainiennes, livraison 1. Leon Wasilewski. La question ukrainienne comme problème international (en langue polonaise). Prix zł. 5.

Varsovie, Służewska, 7, m. 4.

Праці Українського Наукового Інституту.

Том I. Серія статистична, книга 1. Українська людність СССР. Розвідки Т. Олесевича, О. Пителя, В. Садовського і О. Чубенка. Ціна 6 зол.

Том II. Серія статистична, книга 2. Тимiш Олесевич. Статистичні таблиці українського населення СССР, за переписом 17 грудня 1926 року. Ціна 20 зол.

Том III. Серія економічна, книга 1. Є. Гловінський, К. Маціевич, В. Садовський. Сучасні проблеми економіки України. Ціна 6 зол.

Том IV. Серія фільольогічна, книга 1. Д-р Константин Чехович. Олександер Потебня. Український мислитель-лінгвіст. Ціна 6 зол.

Том V. Серія правнича, книга 1. Проф. О. Лотоцький. Українські джерела церковного права. Ціна 12 зол.

Том VI. Серія мемуарів, книга 1. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина перша. Ціна 8 зол.

Том VII. Серія економічна, книга 2. В. Садовський. Праця в УССР. Ціна 6 зол.

Том VIII. Серія мемуарів, книга 2. Л. Василєвський, М. Галін, С. Стемповський, А. Топчибаши, Табуї. Спогади. Ціна 6 зол.

Том IX. Серія підручників, книга 1. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том I (до половини XVII ст.). Ціна 8 зол.

Том X. Серія фільольогічна, книга 2. Д-р Микола Пушкар. Наймолодша паляталізація шелестівок в українській мові. Ціна 5 зол.

Том XI. Серія економічна, книга 3. І. Івасюк. Кредитова кооперація на Україні. Ціна 5 зол.

Том XII. Серія мемуарів, книга 3. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина друга. Ціна 15 зол.

Том XIII. Серія історична, книга 1. О. Доценко. Зимовий похід 1920 р. Ціна 15 зол.

Том XIV. Серія фільольогічна, книга 3. Іван Зілинський. Карта українських говорів з поясненнями. Ціна 2.50 зол.

Том XV. Серія історична, книга 2. Українсько-московська війна 1920 р. Частина перша. Оперативні документи Армії Української Народньої Республіки. Під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук. Ціна 15 зол.

Том. XVI. Серія правнича, книга 2. Проф. О. Лотоцький. Автокефалія. Том I. Ціна 8 зол.

Том XVII. Серія історична, книга 3. Діярій гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював для друку Ян з Токар Токаржевський Карашевич. Ціна 6 зол.

Том XVIII. Серія підручників, книга 2. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том II. Ціна 12 зол.

Том XIX. Серія правнича, книга 3. Проф. А. Яковлів. Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст. Ціна 8 зол.

Том XX. Серія економічна, книга 4. Проф. інж. І. Шовгенів. Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні. Ціна 4 зол.

Том XXI. Серія мемуарів, книга 4. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина третя. Ціна 15 зол.

Том XXII. Серія педагогічна, книга 1. Проф. С. Сірополко. Народня освіта на Советській Україні. Ціна 10 зол.

Том XXIII. Серія економічна, книга 5. Проф. В. Іванис. Енергетичне господарство України та Північного Кавказу. Ціна 5 зол.

Том XXIV. Серія фільософічна, книга 1. Проф. Д. Чижевський. Фільософія Г. С. Сковороди. Ціна 8 зол.

Том XXV. Серія історично-літературна, книга 1. С. Смаль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації. Ціна 10 зол.

Том XXVI. Серія економічна, книга 6. В. Садовський. Робоча сила в сільському господарстві України. Ціна 6 зол.

Том XXVII. Серія економічна, книга 7. Б. Іваницький. Ліси й лісове господарство України. Том II (друкується).

Том XXVIII. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 1. Леон Василєвський. Справа українська як міжнародне питання (в мові польській). Ціна 5 зол.

Warszawa, Służewska 7, m. 4.